

Bożena Krupa

**DOŚWIADCZENIA ŻYCIOWE MŁODZIEŻY Z OKRESU
WCZESNEGO DZIECIŃSTWA I ICH ZWIĄZEK
Z NIEDOSTOSOWANIEM SPOŁECZNYM**

ŁÓDŹ 2011

RECENZENCI

prof. dr hab. XXX XXX
prof. dr hab. XXX XXX

PROJEKT OKŁADKI, SKŁAD I ŁAMANIE

mgr inż. Damian Orczykowski

DRUK I OPRAWA

PRINTPAP

Łódź, Starorudzka 10/12
tel: 42 6450339

ISBN

978-83-61095-XX-X

ADRES WYDAWNICTWA:

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Edukacji Zdrowotnej i Nauk Społecznych
ul. hm. A. Kamińskiego 21, 90-229 Łódź.
Tel: + 4842/ 678-78-25; Tel./fax: + 4842/ 678-78-24

Spis treści

SPIS TREŚCI	5
WSTĘP 9	
CZĘŚĆ I NIEDOSTOSOWANIE SPOŁECZNE I JEGO UWARUNKOWANIA	13
I Definicje niedostosowania społecznego w literaturze przedmiotu.....	13
II Typologia niedostosowania społecznego	21
III Społeczno–środowiskowe przyczyny niedostosowania.....	26
IV Rozmiary i skutki niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży	34
V Podsumowanie.....	38
CZĘŚĆ II Wczesne dzieciństwo a rozwój osobowości dorastającej młodzieży	41
I Rodzina jako pierwotne środowisko życia i rozwoju dziecka	41
1.1 Systemowe ujęcie rodziny	42
1.2 Typologia postaw rodzicielskich a społeczne funkcjonowanie dziecka... 48	
1.3 Relacje dziecko – matka źródłem pierwszych emocji	57
II Okres wczesnego dzieciństwa w periodyzacji rozwoju – przeгляд badań	61
III Podsumowanie.....	65
CZĘŚĆ III UWARUNKOWANIA ZACHOWAŃ MŁODZIEŻY NIEDOSTOSOWANEJ SPOŁECZNIE	67
I Determinanty rozwoju psychofizycznego dzieci i młodzieży	67
II Uwarunkowania zachowań dewiacyjnych.....	70
III Środowisko społeczne a zaburzenia w rozwoju dzieci i młodzieży	73
IV Kontrola społeczna w procesie socjalizacji i wychowania młodzieży	82

V	Podsumowanie.....	87
CZEŚĆ IV METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH.....		89
I	Cele, przedmiot i charakter badań.....	89
II	Przyjęta koncepcja osobowości dla potrzeb badań własnych.....	91
III	Problemy badawcze i hipotezy robocze	96
IV	Typologia zmiennych i wskaźników do zmiennych.....	106
V	Metoda badań, charakterystyka narzędzi badawczych	113
VI	Wybór grupy do badań, organizacja i przebieg badań	116
VII	Sposób analizy i prezentacji materiału empirycznego.....	117
VIII	Podsumowanie.....	119
CZEŚĆ V NIEDOSTOSOWANIE SPOŁECZNE MŁODZIEŻY – PRZEJAWY, ROZMIARY I PŁASZCZYZNY		121
I	Przejawy niedostosowania badanej młodzieży	121
	1.1 Środowisko szkolne badanej młodzieży a przejawy niedostosowania..	125
II	Aktualne warunki życia badanej młodzieży w jej opinii	129
III	Zjawisko przemocy w percepcji badanej młodzieży.....	135
IV	Podsumowanie.....	139
CZEŚĆ VI UWARUNKOWANIA ŻYCIA RODZINNEGO BADANEJ MŁODZIEŻY W OKRESIE WCZESNEGO DZIECIŃSTWA A PRZEJAWY JEJ NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO....		141
I	Przygotowanie rodziców do pełnienia roli rodzicielskiej a niedostosowanie społeczne.....	141
	1.2 Warunki poprzedzające narodziny dziecka w badanych rodzinach	142
	1.3 Stosunek emocjonalny rodziców do oczekiwanego dziecka	147
	1.4 Uwarunkowania biofizjologiczne rozwoju badanej młodzieży.....	152
II	Uwarunkowania socjalno-bytowe rodziny a niedostosowanie społeczne badanych.....	158
III	Struktura rodziny	158
	1.5 Warunki materialne rodziny	163
	1.6 Podział wśród badanych rodziców ról i obowiązków w rodzinie.....	164
	1.7 Poziom wykształcenia rodziców a niedostosowanie społeczne młodzieży.....	166
	1.8 Praca zawodowa rodziców a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży.....	170
IV	Podsumowanie.....	173

CZĘŚĆ VII STYL OPIEKI I WYCHOWANIA DZIECKA W RODZINIE WE WCZESNYM DZIECIŃSTWIE A NIEDOSTOSOWANIE SPOŁECZNE BADANEJ MŁODZIEŻY	175
I Relacje interpersonalne w rodzinie a przejawy niedostosowania młodzieży	175
1.9 Więzy emocjonalne między rodzicami	175
1.10 Relacje między badanymi rodzicami i dziadkami	183
1.11 Stany emocjonalne dziecka i reakcje rodziców	187
II Opieka nad dzieckiem a przejawy jego niedostosowania społecznego	191
III Metody wychowania w rodzinie a niedostosowanie społeczne badanych	194
1.12 System nagród i kar w procesie wychowania	194
1.13 Przemoc w rodzinie a przejawy niedostosowania społecznego badanej młodzieży	198
IV Podsumowanie	202
CZĘŚĆ VIII DOŚWIADCZENIA ŻYCIOWE MŁODZIEŻY Z OKRESU WCZESNEGO DZIECIŃSTWA A PRZEJAWY JEJ NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO	205
I Uogólnienia i wnioski z badań	205
CZĘŚĆ IX ZAKOŃCZENIE	221
BIBLIOGRAFIA	223

Wstęp

„...Człowiek – jak mówił Jan Paweł II – nie jest sam, żyje z innymi, przez innych i dla innych. Cała ludzka egzystencja ma właściwy sobie wymiar wspólnotowy – i wymiar społeczny. Ten wymiar nie może oznaczać redukcji osoby ludzkiej, jej talentów, jej możliwości, jej zadań...” (fragment homilii odczytanej podczas mszy św. odprawionej na Gdańskiej Zaspie 12 czerwca 1987 r.)

W dobie obecnych przemian rzeczywistości, problemy współczesnej młodzieży, zajmują znaczące miejsce w dyskusjach i badaniach z zakresu wielu różnych dziedzin nauki. Mimo wielu pozytywnych zmian jak: większa dostępność do studiów, ich bogatsza oferta czy otwarcie się na świat łatwo wyliczyć te, które niestety nie niosą ze sobą pozytywnych wartości.

Rodzina i szkoła nie pozostają obojętne wobec zmian cywilizacyjnych, kulturowych, gospodarczych i politycznych. Trzeba jednak zauważyć, że nie zawsze za nimi nadążają i nie są dostatecznie przygotowane do podolania wyzwaniom obecnych czasów z ich pozytywnymi, ale przede wszystkim z negatywnymi skutkami. Jednym z widocznych następstw tego stanu rzeczy jest tendencja wzrostowa niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży. Raporty szkolne i policyjne odnotowują nasilanie się zaburzeń w zachowaniu, wzrost patologii wśród młodzieży w tym także przestępczości, wzrost agresji i przemocy.

Bieda i bezrobocie, które są skutkami transformacji, dla dzieci i młodzieży oznaczają zapowiedź znacznie ostrzejszych nierówności społecznych w przyszłości wynikającą m.in. z braku możliwości indywidualnego inwestowania we własną przyszłość.

Stan zaspokojenia podstawowych potrzeb materialnych ma bezpośrednie przełożenie na postawy i zachowania młodzieży, szczególnie dzisiaj, gdy wszędzie, a już w szczególności przez media, lansowany jest kult pieniądza i materialistyczne podejście do życia.

Dla prawidłowego rozwoju niezbędne jest rozwijanie zainteresowań. Tu też pojawia się kolejna bariera. Ośrodki pozaszkolne posiadają bogatą ofertę zajęć, lecz są to zajęcia płatne, a tym samym dostępność do nich jest, siłą rzeczy, ograniczona. Każdego dnia widać walęszą się z miejsca na miejsce młodzież, która sama nie wie co ma ze sobą zrobić. Nuda i chęć rekompensaty niezaspokojonych potrzeb to czynniki, które popychają ku zachowaniom ryzykownym, a stąd już niedaleko do konfliktu z prawem i obowiązującymi normami.

Szkoła, mimo że ciągle przypisuje się jej odpowiedzialność za kształtowanie korzystnych postaw społecznych u dzieci i młodzieży nie jest w

stanie wywiązać się ze swojej funkcji socjalizacyjnej. Uległa ona znacznej pauperyzacji i zbiurokratyzowaniu jak również pozbawiona została instrumentów egzekucyjnych w odniesieniu do zachowania uczniów.

Upadek autorytetów, załamanie wartości, słabo rozwinięte organizacje młodzieżowe, niestabilne warunki życia - gwałtowny wzrost poziomu stawianych wymagań, przepływ i dostępność informacji oraz wzrost możliwości wyboru, w połączeniu z szybkością zmian, brakiem umiejętności oraz niedostatecznym wsparciem i pomocą ze strony rodziny i szkoły wywołują chaos, poczucie bezradności oraz nasilenie działań destrukcyjnych. Głównym problemem młodzieży stają się trudności w określeniu swojej tożsamości i znalezienie „sposobu na życie”. Przejawem tego są coraz częściej spotykane akty agresji i przemocy, rosnąca przestępczość nieletnich, rosnący poziom spożycia alkoholu i środków odurzających. Ciągłe zbyt duża ilość młodzieży znajduje się w obszarze zagrożenia patologią społeczną, w obszarze wysokiego ryzyka.

Programy profilaktyczne i wszelkie przedsięwzięcia zmierzające do niwelowania skutków niedostosowania społecznego, ograniczenia jego eskalacji można podjąć jedynie wówczas, jeśli zostaną wykryte czynniki odpowiedzialne za jego powstawanie. Wydaje się wobec tego zasadne zwrócenie uwagi na proces wzrastania w środowisku rodzinnym jako tym, które najsilniej i najdłużej oddziałuje na jednostkę. Jako potwierdzenie obranego kierunku odwołuję się do słów zawartych w adhortacji Familiaris Consortio, w której to Jan Paweł II zwraca uwagę na konieczność rozeznania rzeczywistej sytuacji rodziny: zwrócenie większej uwagi na jakość stosunków międzyosobowych w małżeństwie, na podnoszenie godności kobiety, odpowiedzialne rodzicielstwo, na wychowanie dzieci, a także na świadomość potrzeby zacieśnienia więzów między rodzinami celem niesienia wzajemnej pomocy duchowej i materialnej, oraz pełniejsze odkrycie posłannictwa właściwego rodzinie i jej odpowiedzialności za budowanie społeczeństwa bardziej sprawiedliwego (FC, 5).

Współczesny świat idący w kierunku globalizacji, coraz bardziej się demokratyzuje i liberalizuje. W podstawowych założeniach demokracji nie brak miejsca na problemy rodziny. W praktyce jednak coraz bardziej mamy do czynienia z fiaskiem programów polityki prorodzinnej. Liczne współczesne propozycje prorodzinne napotykają na trudności natury ekonomicznej, a co za tym idzie, prawnej i politycznej, a w efekcie społecznej. Przejawem tego jest dysfunkcja rodziny, kryzys tradycyjnego modelu rodziny, a w następstwie patologii dzieci i młodzieży (ks. Z.P. Cieszkowski, Nr 03-04/2004).

We współczesnych wysoko rozwiniętych społeczeństwach utrwalają się nowe wzory i wymogi odnoszące się do życia rodzinnego i społecznego, które są pochodną szeroko rozumianych zmian modernizacyjnych na wszystkich płaszczyznach życia. Nasila się trend w kierunku indywidualizacji, tendencja do samorealizacji i promocji własnych osiągnięć, dążenie do kreowania własnego życia oraz jednostkowej tożsamości, co nie pozostaje bez wpływu na relacje pomiędzy członkami rodziny i pojmowany wieloaspektowo stosunek człowieka do człowieka.

W przeprowadzonych badaniach, relacjonowanych w niniejszej pracy, poszukiwałam związku między doświadczeniami z okresu wczesnego dzieciństwa wyniesionymi z modelu wychowania rodzinnego a niedostosowaniem społecznym, którego skutki zostały ujawnione w okresie adolescencji.

Praca składa się z ośmiu rozdziałów. Pierwszy dotyczy niedostosowania społecznego jako zjawiska – ujęć definicyjnych, typologii i społeczno-środowiskowych przyczyn. Pokazane są w nim skutki i rozmiary niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży w oparciu o raporty i badania. Scharakteryzowałam symptomy, modele diagnostyczne oraz kryteria przystosowania i niedostosowania. Rozdział drugi przybliży okres wczesnego dzieciństwa i ukazuje jego wpływ na rozwój osobowości dorastającej młodzieży. Dokonałam przeglądu systemów rodzinnych, klasyfikacji postaw rodzicielskich z podkreśleniem znaczenia więzi rodzinnych. Trzeci rozdział poświęcony jest charakterystyce zachowań młodzieży niedostosowanej społecznie. Na bazie literatury określiłam determinanty rozwoju psychofizycznego młodzieży w okresie dorastania, czynniki wpływające na podejmowanie przez młodzież zachowań dewiacyjnych i ryzykownych oraz wpływ zewnętrznej kontroli społecznej na proces wychowania młodzieży. Wskazałam także na oddziaływanie niekorzystnych zjawisk, w tym przemocy na proces rozwoju dzieci i młodzieży. Czwarty rozdział dotyczy metodologii przeprowadzonych badań, zawarłam w nim między innymi cele prowadzonych badań, przyjętą koncepcję osobowości, problemy i hipotezy badawcze. Kolejne trzy rozdziały mają charakter analityczny i są ilustrowane mikrostudiami przypadku. Zaprezentowałam w nich kolejno: diagnozę niedostosowania społecznego na tle doświadczeń wyniesionych z dzieciństwa (rozdział V), uwarunkowania życia rodzinnego badanej młodzieży w okresie wczesnego dzieciństwa, w tym przygotowanie rodziców do pełnienia funkcji wychowawczo-opiekuńczej, strukturę i warunki socjalno-bytowe rodzin (rozdział VI), model opieki i wychowania realizowany w okresie dzieciństwa ze zwróceniem uwagi na więzi i relacje interpersonalne zachodzące w badanych rodzinach (rozdział VII). Każdy z rozdziałów analitycznych kończy się weryfikacją postawionych hipotez. W zakończeniu pracy (rozdział VIII) przedstawiłam wyprowadzone wnioski końcowe.

Badania nad społecznym niedostosowaniem mają bogatą tradycję, prowadzone były w kilku dyscyplinach i w przeważającej mierze dotyczyły uwarunkowań tego zjawiska, ale relacjonowane w niniejszej pracy badania dotyczą kwestii podejmowanych dotąd w zupełnie innym świetle, więc ich wyniki mogą okazać się przydatne dla pedagogicznej praktyki. Zagadnienia uwarunkowań niedostosowania społecznego nie zostały wyczerpane, toteż inspirujące byłoby prowadzenie badań longitudinalnych, ukazujących dynamikę zmian oraz metod modyfikowania zachowań czy też badań nad zjawiskiem odporności.

ROZDZIAŁ I

Niedostosowanie społeczne i jego uwarunkowania

I Definicje niedostosowania społecznego w literaturze przedmiotu

Pojęcie niedostosowania społecznego w literaturze przedmiotu nie jest określane jednoznacznie co już na wstępie sugeruje, że mimo licznych prób podejmowanych przez badaczy zjawiska w obrębie różnych dziedzin nauki trudno wypracować interdyscyplinarną definicję w sytuacji, „gdy coraz silniej zaznacza się przeświadczenie o różnorodności świata i trudności w opisanu go oraz wielu aspektach spojrzeń. Pojęcia stały się relatywne, a granice między nimi płynne i umowne” (B. Urban 2000, s. 16).

Zjawisko niedostosowania społecznego jako pojęcie o wielorakim zakresie i różnorodnej zawartości treściowej zależnej od specyfiki ujęć musi być rozpatrywane „na bazie ogólniejszego problemu przystosowania, czyli relacji człowieka z jego otoczeniem, wskazując złożoność i wielowarstwowość, uniwersalność i szeroki zakres semantyczny tego pojęcia, co z pewnością nie ułatwia jego operacjonalizacji” (J. Lubowiecka 2000, s. 15)

Definicja niedostosowania społecznego budzi więc kontrowersje, ale termin przystosowanie, który miałby być odwrotnością też nie jest precyzyjny. Obydwa zjawiska można wobec tego analizować na różnych poziomach: biologicznym, psychologicznym, społecznym czy kulturowym i należy je rozpatrywać w zależności od różnych kryteriów.

Obowiązujące kryteria definicyjno-diagnostyczne prawidłowego i zaburzonego przystosowania (tabela nr 1) opisane zostały przez L. Sechresta i J. Wallace’a (L. Pytka 1986, E. Wysocka 2006 s. 9)

Jak jednak widać z przedstawionej analizy żadne z kryteriów nie jest wystarczające dla zbudowania precyzyjnej definicji. Można jednakże przyjąć, że zgodnie z pierwszym kryterium przystosowanie jest procesem wymiany informacji i energii między organizmem a otoczeniem, czyli że są to zachowania akomodacyjne i asymilacyjne utrzymywane w równowadze, a więc zaburzenie tej wymiany patologizuje zachowanie. Należy zauważyć, że w klasyfikacji kryteriów pojęcie przystosowania traktowane jest w „kategoriach procesu dynamicznego i nieustającego, mającego charakter ciągłego wzrostu integracji jednostki z jej otoczeniem. W tym kontekście przystosowanie nie ma

charakteru świadomie zakładanego i realizowanego przez jednostkę celu, ale może odzwierciedlać się w przejściowych stanach wiążących jednostkę z jej otoczeniem, przyjmować postać konsekwencji (skutków) indywidualnych i społecznych” (L. Pytka 1986, s. 74).

Tabela 1 Ogólne kryteria przystosowania i niedostosowania

Rodzaj teorii	Kryterium przystosowania	Kryteria niedostosowania
Teorie biologiczne (ekologiczne)	dążenie do zachowania własnej egzystencji, do przetrwania w środowisku naturalnym i społeczno-kulturowym	zanik dążenia do przetrwania, tendencje samoniszczycielskie, samounicestwienie w sensie fizycznym i społeczno-kulturowym
Teorie medyczo--psychiatryczne	stan doskonałego zdrowia psychicznego i fizycznego (zgodnie z normami medycznymi), zdrowa struktura osobowości i nie zaburzone funkcje	wyraźnie zidentyfikowane objawy patologii, psychopatyczna, socjopatyczna, neurotyczna struktura osobowości
Teorie psychologiczne	optymalne sposoby redukcji napięć wewnętrznych, utrzymywanie homeostazy psychicznej i społecznej (subiektywne poczucie dobrego przystosowania, zadowolenia, szczęścia itp).	nieoptymalne sposoby redukcji napięć (potrzeb), przerosty patologicznych mechanizmów obronnych w utrzymywaniu homeostazy psychospołecznej (subiektywne poczucie złego funkcjonowania)
Teorie interakcyjne	adekwatne reagowanie na bodźce pochodzące z otoczenia fizycznego i społecznego, zdolność i umiejętność przeciwstawiania się presji niekorzystnych czynników biopsychicznych, środowiskowych i sytuacyjnych	nieadekwatne reagowanie na bodźce, nieumiejętność przeciwstawiania się presji niekorzystnych czynników biopsychicznych i socjokulturowych - bierność i poddanie się wpływom środowiska
Teorie statystyczne	zachowania mieszczące się w granicach jednego lub dwóch odchyłeń standardowych od średniej (normy statystycznej)	zachowania wykraczające poza obszar jednego lub dwóch odchyłeń standardowych od średniej (normy statystycznej), krańcowe formy zachowań „normalnych”
Teorie społeczne	zgodność postępowania i jego podstaw motywacyjnych z przyjętymi i akceptowanymi wzorami i normami społecznymi (obyczajowymi, moralnymi i prawnymi), swobodne uczestnictwo w grupach pozytywnego odniesienia	otwarty konflikt zachowań i przyjmowanych motywów z obowiązującymi wzorami i normami społecznymi (obyczajowymi, moralnymi i prawnymi), uczestnictwo w grupach podkulturowych oraz identyfikacja z ich standardami
Teorie pedagogiczne	dążenie do samourzeczywistnienia, autonomii, samowychowania i rozwoju	fiksacja lub regres w rozwoju, zanikanie autonomii i samodzielności

Źródło: E. Wysocka, 2006 s. 9 (za: L. Pytka 2001, s. 19)

Oprócz ogólnych kryteriów różnicujących przystosowanie i niedostosowanie W.A. Scott (E. Wysocka 2006, s.10-11 za: K. Ostrowska 1986, s. 82-83) wyróżnia 10 kategorii ogólnych, opisujących stan niedostosowania jako pewnego rodzaju charakterystyki osobowe (tabela nr 2).

Ze względu na rozległy zakres pojęcia odnoszącego się do rozmaitych zaburzeń w społecznej adaptacji jednostki i różnorodność interpretacji: człowiek – otaczająca go rzeczywistość, w świetle literatury przedmiotu „o wiele łatwiej jest odpowiedzieć na pytanie jakie są objawy niedostosowania społecznego niż czym ono jest” (L. Pytka 1984, s.6). Istotne w kontekście zagad-

nień definicyjnych wydaje się być też przypomnienie, że „zachowanie jest stale wyznaczane przez dwa zespoły czynników: sytuację i osobowość”. Ten dualizm charakteryzować będzie zatem współwystępowanie czynników natury psychologicznej, osobowościowej z czynnikami socjologicznymi (A. Lewicki 1969, s. 47).

Tabela 2 Szczegółowe kryteria niedostosowania

Kategoria ogólna	Charakterystyka szczegółowa
Ogólny poziom nieprzystosowania	nieumiejętność przystosowania się do nowych warunków ze względu na brak plastyczności; brak kontroli swego otoczenia i nieumiejętność postępowania w zmieniającym się świecie; nieumiejętność formułowania i realizowania zadań własnych; brak skutecznego działania ze względu na niezdolność zmiany własnego zachowania w zależności od jego skutków
Braki w zakresie zaspokojenia własnych potrzeb	niedojrzałość seksualna; stała frustracja własnych potrzeb i brak satysfakcji z codziennych zadań życiowych; nieumiejętność kierowania swoim zachowaniem w sposób zapewniający harmonię wewnętrzną; nieumiejętność spontanicznego działania i brak poczucia swobodnego uczestnictwa w aktywności swego otoczenia
Braki w kontaktach interpersonalnych	zaburzenia w pełnieniu ról społecznych (ucznia, dziecka, członka grupy rówieśniczej, itp.); braki w zakresie realizacji norm wynikających z pełnionych ról; izolowanie się od aktywności społecznej; nieumiejętność korzystania z pomocy innych ludzi i zaburzone kontakty interpersonalne; podejmowanie zachowań wywołujących społeczną dezaprobatę; brak zaufania do innych i nieumiejętność przeżywania miłości; braki w zakresie poczucia odpowiedzialności; częste porzucanie podejmowanych prac i zajęć zawodowych
Braki w zakresie zdolności intelektualnych	nieadekwatna percepcja i osłabiony kontakt z rzeczywistością, nieadekwatna wiedza o świecie; obniżona sprawność intelektualna i niski poziom inteligencji; brak rozsądku i emocjonalny stosunek do rzeczywistości; brak znajomości siebie, wąskie pole świadomości i brak zrozumienia ludzkich spraw; nieumiejętność rozwiązywania problemów
Braki w zakresie kontroli emocji i motywów	brak odpowiedniej tolerancji na frustrację, wraz z nieumiejętnością opanowania własnych lęków; brak zinternalizowanych norm moralnych; niska samokontrola i brak odporności na stres; obniżony nastrój psychiczny; wadliwie ukształtowane sumienie i słabe ego; brak uczciwości w stosunkach międzyludzkich; brak skuteczności w działaniu
Postawy wobec innych	egoizm i brak zainteresowania innymi ludźmi; brak zaufania do innych i brak sympatii dla ludzi; nieżyczliwość i niezdolność do nawiązywania bliskich kontaktów ze względu na brak empatii
Produktywność	brak chęci podejmowania działań społecznie użytecznych; brak inicjatywy
Rozwój autonomii	emocjonalna zależność od innych i brak wykrystalizowanej tożsamości; brak zaufania do samego siebie, stąd wysoka podatność na sugestie i wpływy innych
Poziom integracji	niedojrzałość osobista; brak dążeń samorealizacyjnych i nieskrystalizowane poczucie sensu życia; występowanie wewnętrznych konfliktów i rozbieżność motywów działania; niewykorzystywanie własnych możliwości; brak umiejętności łączenia życiowej energii, impulsów i konfliktów w zintegrowaną całość
Stosunek do samego siebie	uczucie, że władza jednostki nad sobą samą wymyka się; brak zadowolenia z własnych dokonań i niski poziom samoakceptacji; pesymizm życiowy i brak wiary, że posiada się umiejętność rozwiązywania problemów; nieadekwatny obraz siebie i poczucie mniejszej wartości; brak poczucia autonomii, niezależności i brak szacunku dla siebie; odczuwanie swojej sytuacji jako gorszej, która nie daje radości ani zadowolenia

Źródło: E. Wysocka, 2006 s.10-11 (za: K. Ostrowska 1986, s.82-84)

Analizując problematykę niedostosowania społecznego można wyróżnić cztery rodzaje definicji eksponowane w literaturze przedmiotu.

- *definicje objawowe* – akcent kładzie się na objawy i symptomy behawioralne świadczące o nieprzestrzeganiu pewnych norm,
- *definicje teoretyczne* – eksponują niektóre pojęcia teoretyczne typu postawa, motywacja, rola społeczna itp., które oprócz objawów wskazują na mechanizmy regulacji psychicznej lub społecznej w generowaniu zachowań niezgodnych z normami,
- *definicje operacyjne* – wskazują przede wszystkim rodzaj narzędzia, za pomocą którego można zmierzyć częstotliwość i natężenie cech uznanych za niekorzystne, zarówno w sensie indywidualnym, jak i społecznym,
- *definicje utylitarne* – ujmują niedostosowanie społeczne od strony bezradności środowiska wychowawczego wobec jednostki sprawiającej mu trudności wychowawcze oraz od strony niedostosowania tego środowiska do potrzeb i aspiracji oraz poziomu rozwoju dziecka oznaczonego jako zaburzone, wobec którego należy zastosować specjalne metody i środki (L. Pytka, T. Zacharuk 1995, L. Pytka 2000, 2005, M. Szpringer 2004).

Stale rozwijające się życie społeczne, postęp w różnych dziedzinach nauki, a w związku z tym nabywanie nowych doświadczeń i kompetencji stawia przed kolejnymi generacjami naukowców zadanie wyjaśnienia istoty zjawiska niedostosowania społecznego, jego genezy, uwarunkowań, a co za tym idzie możliwości podjęcia działań profilaktycznych.

Próby podejścia do tego zadania, szczególnie na przestrzeni drugiej połowy XX i początku XXI wieku licznie, choć niejednoznacznie i w sposób dość ogólny prezentowane są przez kolejnych badaczy zjawiska.

W zależności od podmiotu, którego dotyczy zjawisko lub treści pojęciowej tegoż zjawiska, czy też konkretnej dyscypliny naukowej (psychiatria, psychologia, nauka o wychowaniu i in.) przyjmuje się różne definicje. Część badaczy rozpoczyna analizy od problemu zaburzeń emocjonalnych wskazując na ich konsekwencje w zachowaniu, inni zaś analizując zachowania niedostosowane społecznie łączą je ze sferą emocjonalną. Mimo, że zaburzenie emocjonalne nie jest tożsame z niedostosowaniem społecznym, to istnieje między nimi wyraźna zależność. Zaburzenie emocjonalne jest psychologiczną warstwą niedostosowania społecznego, ale posiada także aspekt socjologiczny (B. Urban 2000, D.H. Stott 1971).

Jako pierwszy pojęcie „zaburzenia w zachowaniu” wprowadził do polskiej literatury J. Konopnicki. W toku badań termin ten został zastąpiony przez niedostosowanie społeczne, którego fazę wstępną stanowi zaburzenie w zachowaniu, przy czym obydwie zjawiska są tożsame pod względem wspólnego komponentu jakim jest zaburzenie emocjonalne. Kryteria koncepcji Stotta i Konopnickiego odzwierciedlają dwoistą naturę niedostosowania: socjologiczną

– zewnętrzną i psychologiczną. [...] dziecko, które rozwija się w taki sposób, że odbija się to źle na nim samym albo na jego kolegach, a które bez specjalnej pomocy z zewnątrz nie może poprawić swych stosunków z rodzicami, nauczycielami i innymi dorosłymi. [...] Dziecko nie działa w swoim najlepszym interesie, stwarza sobie kłopoty, których nie może rozwikłać, reaguje w sposób nieprzewidywalny i nieproporcjonalny do bodźców wywołujących problem, dziecku brakuje sukcesów, jego samopoczucie można określić jako złe i w rezultacie czuje się nieszczęśliwe (D. Stott, J. Konopnicki 1971, s. 19-21)

Dla zilustrowania rozpiętości poglądów różnych autorytetów warto dokonać przeglądu określeń słownikowych, które znalazły swoje miejsce w literaturze przedmiotu. I tak już sformułowania zawarte w pierwszej definicji: zespół wszystkich nieletnich wymagających specjalnych metod wychowawczych, medyczno-psychologicznych; [...] Odwrócenie się od wartości pozytywnych i chęć realizacji w „akcji społecznie destruktywnej”, nie wykształcenie uczuć wyższych i nikłą wrażliwość, cynizm, podziw dla tzw. złych czynów, niechęć do pracy i nauki, nieodpowiedzialność, życie chwilą, niezdolność do przywiązania się do kogokolwiek w sposób trwały (M. Grzegorzewska 1964 za: K. Pospiszyl, E. Żabczyńska 1980, s. 12, 14) sugerują, że wyznacznikami zachowania są nie tylko zewnętrzne objawy, ale także zaburzenia osobowości.

Taki pogląd ujmujący niedostosowanie społeczne w kontekście zaburzeń osobowości prezentowany jest w wielu kolejnych definicjach:

- dewiacja osobowościowa, spowodowana czynnikami biopsychicznymi lub środowiskowymi o negatywnym wpływie na kontakty społeczne, aktywność i harmonię życia społecznego jednostki. Zjawisko to uniemożliwia jej konstruktywną socjalizację, aktywną edukację i pomyślną realizację zadań życiowych (A. Makowski 1994),
- dzieci, które ze względu na swoje defekty fizyczne, psychiczne lub społeczne żyją w przewlekłym konflikcie z rzeczywistością czy ze swym otoczeniem i wymagają terapeutycznych i wychowawczych oddziaływań prewencyjnych, leczniczych i rehabilitacyjnych (J. W. Lang za: Wójcik, 1984, s.13).
- osoby, u których na skutek zaburzeń wewnętrznych lub niekorzystnych warunków środowiskowych występują utrwalone, powtarzające się zaburzenia zachowania (B. Głowacka 1991, s.1),

Na uwagę zasługuje definicja H. Spionek (1965, s. 275): [...] „dzieci, u których zaburzeniu uległa sfera emocjonalno-wolowa oraz rozwój charakteru i osobowości, co powoduje często zakłócenie stosunków społecznych między dziećmi a ich otoczeniem.” Za determinujące nieprawidłowe stosunki z otoczeniem uznano bowiem zaburzenia sfery emocjonalno-wolowej, co w późniejszych interpretacjach dało podstawę do uznania niedostosowania społecznego za tożsame z zaburzeniami emocjonalnymi i zaburzeniami w zachowaniu.

Podobnie definiuje niedostosowanie społeczne O. Lipkowski (1970, s. 37): „Zaburzenie charakterologiczne o niejednorodnych objawach, spowodowane

niekorzystnymi zewnętrznymi lub wewnętrznymi warunkami rozwoju, a wyrażające się wzmożonymi i długotrwałymi trudnościami w dostosowaniu się do normalnych warunków społecznych i w realizacji zadań życiowych danej jednostki, będące wyrazem sprzeczności między postawą jednostki wyrażającą negację norm społecznych a wymaganiami społecznymi.” M. Przetacznikowa, M. Susułowska za niedostosowane społecznie uważa: [...] „dzieci, u których zaburzenia w zachowaniu występują w stopniu tak silnym i głębokim, że utrudnia im to lub wręcz uniemożliwia normalne współżycie z innymi ludźmi. Nieprzystosowanie stanowi lżejszą formę zaburzenia niż niedostosowanie społeczne” (za: A. Lewicki 1959, s. 252), a Z. Ostriańska (1978, s. 251) za niedostosowanie społecznie uznaje: [...] „zaburzenia w postawie wobec zasadniczych wymagań społecznych, wyrażające się w naruszeniu norm społecznych i w nierealizowaniu podstawowych zadań społecznych. Determinantami nieprzystosowania społecznego są nie pojedyncze czynniki, lecz całe kompleksy niekorzystnych czynników rozwojowych (biopsychicznych) i socjokulturowych. Nieprzystosowanie społeczne jest wadliwym przystosowaniem się jednostki do społeczeństwa i jego kultury.”

Wagę zaburzeń emocjonalnych jako czynnika determinującego zachowanie podkreślał również McKinney (1961) i K. Pospiszyl jednocześnie poszerzając termin niedostosowania społecznego: „wszelkie formy wadliwego stosunku do innych ludzi wpływającego z różnych zaburzeń emocjonalnych oraz defektów w tym zakresie, a jest powodowane przeszkodami w realizacji potrzeb życiowych jednostki, wyzwalającymi frustracje i konflikt wewnętrzny” (K. Pospiszyl 1985, s.15).

Zjawisko niedostosowania społecznego, szczególnie stadia, które mają związek z późniejszą przestępczością jest obiektem badań kryminologów, czego wymiernym przykładem są sformułowania społeczno-prawne podstaw systemu profilaktyki niedostosowania społecznego i przestępczości.

Definicja H. Kołakowskiej-Przełomiec (1975) kładzie nacisk na różne stopnie zachowania niedostosowanego, zespoły objawów i ich wielokrotność występowania. Na trwałość zaburzonego zachowania zwraca uwagę także D. Wójcik (1984) uznając za niedostosowane dzieci i młodzież których zachowanie nacechowane jest całym zespołem objawów, świadczących o nieprzestrzeganiu przez nich pewnych podstawowych zasad postępowania, norm społecznych obowiązujących młodzież w tym wieku, przy czym zachowania takie nie mają charakteru sporadycznego, ale są względnie trwałe, powtarzające się wielokrotnie.

Nie negując żadnego z powyższych ujęć, które wniosły wielki wkład na rozwój myśli pedagogicznej dotyczącej zjawiska niedostosowania społecznego, a ich nowatorstwo w danym czasie skłaniało do podjęcia kolejnych badań w tej dziedzinie, należy jednak stwierdzić, że nie wyczerpują zakresu pojęcia i pozostawiają wiele wątpliwości, chociażby dlatego, że dotyczą bardzo różnych dzieci o odmiennych problemach (K. Pospiszyl 1985, s.15-16).

Jednocześnie wielość definicji przekonuje, że „zjawiskami wskazującymi na niedostosowanie społeczne młodzieży są te jej negatywne i nieade-

kwatne reakcje na wymagania i nakazy zawarte w przypisanych rolach społecznych, czyli te zachowania, które pozostają w sprzeczności z powszechnie uznawanymi normami, wartościami i oczekiwaniami” (L. Pytka 2000, s. 91)

Współczesne nurty teoretyczne oraz interdyscyplinarność w obrębie wyjaśniania przyczyn zaburzeń w zachowaniu pozwalają na nieco inne spojrzenie na zjawisko niedostosowania społecznego i ukierunkowują poszukiwania badawcze na determinanty zarówno w obrębie czynników osobowościowych jak i czynników zewnętrznych, kształtujących zasób społecznego doświadczenia, szczególnie tych, które wchodzą w zakres interakcji społecznych we wczesnych okresach rozwojowych. Najbardziej istotne znaczenie mają więc czynniki kształtujące więź dziecka z rodzicami i rówieśnikami. Wiązą się one z podstawowymi potrzebami dziecka, a ich układy i stopień nasilenia mają znaczenie predykatywne w rozwoju zachowań dewiacyjnych.

Spośród różnych modeli, wyjaśniających interakcje czynników społecznych, zdaniem B. Urbana, najbardziej adekwatny i efektywny, okazuje się model synergetyczny, zakładający, że po stronie jednostki można odnaleźć takie cechy, które mają swoje korelaty w środowisku. Korelaty te powiązane na zasadzie synergii wzajemnie się wzmacniają lub osłabiają, czego następstwem jest wzrost albo regresja danego zjawiska (B. Urban 2001, s. 93, 97,100).

Definicja zaproponowana przez B. Urbana, oparta na tym modelu zakłada, że w przypadku zaburzeń w zachowaniu i niedostosowania społecznego cechami są te konstrukty psychiczne, które zgodnie z określoną teorią składają się na zaburzony „rdzeń osobowości”, a o których wnioskujemy na podstawie empirycznych wskaźników, jakimi są konkretne korelaty behawioralne (symptomy zachowań) (B. Urban 2000, s. 107).

Z powyższych rozważań definicyjnych można wysunąć tezę, że niedostosowanie społeczne to zaburzenie zachowania powstałe w wyniku kumulacji i splotu niekorzystnych czynników biosocjokulturowych środowiska wychowawczego z zaburzoną strukturą osobowości, o którym wnioskujemy na podstawie powtarzających się symptomów behawioralnych.

Środowisko wychowawcze jest nośnikiem energii i informacji umożliwiających panowanie nad aktualną sytuacją oraz przewidywanie pewnych zdarzeń i czynności. Celowe działanie w dużym stopniu zależy od wewnętrznego postrzeganiu świata, od jego reprezentacji poznawczej. Im bardziej stabilnych i znaczących dla jednostki i jej aktywności wzorców dostarcza środowisko, tym korzystniejszy i silniejszy wpływ wywiera ono na jednostkę. Istotną rolę w interakcji jednostki ze środowiskiem odgrywa również system regulacyjny wyznaczający sposoby selekcji i interpretacji informacji oraz wykorzystywania ich w strategii radzenia sobie w sytuacjach problemowych. Środowisko wychowawcze postrzegane przez jednostkę nie pozostaje dla niej obojętne emocjonalnie, stąd ważnym elementem są aspekty sprzężone z kategoriami poznawczymi jak emocje, cele, motywacje czy wartości. Każda jednostka buduje własne postrzeganie rzeczywistości, które są sumą nabytych

w ciągu życia doświadczeń. Solidne i trwałe więzi jednostki ze środowiskiem wychowawczym, skojarzone z prawidłowym rozwojem psychicznym tej jednostki uodparniają ją na przyjmowanie wzorów zachowania dewiacyjnego, a tym samym prowadzą do prawidłowej socjalizacji (M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa 2000, L. Pytka 2005).

Fenomenologia niedostosowania społecznego jest, jak wynika z przytoczonych powyżej definicji pojęcia, dość zróżnicowana. Elementem wspólnym nie są więc ani mechanizmy psychospołeczne ani determinanty, ale odniesienie do symptomów, a właściwie zakresu zjawisk, które składają się na niedostosowanie społeczne.

Literatura przedmiotu obfituje mnogością symptomów niedostosowania społecznego wyizolowanych przez badaczy zjawiska. Są jednak takie, które się powtarzają:

- niesystematyczne uczęszczanie do szkoły, wagary i porzucenie szkoły, czyli zaniedbywanie nauki,
- niestosowne zachowanie na terenie szkoły i poza nią,
- ucieczki z domu i włóczęgostwo,
- łączenie się w grupy o charakterze przestępczym,
- kłamstwo i nieposłuszeństwo,
- spożywanie alkoholu, palenie papierosów i narkotyzowanie się,
- przedwczesne podejmowanie życia seksualnego,
- wandalizm,
- kradzieże,
- agresywność,
- próby samobójcze i samobójstwa,
- pasożytnictwo,
- przestępczość (D.H. Stott, J. Konopnicki 1971, O. Lipkowski 1976, D. Wójcik 1984, M. Szpringier 2000, L. Pytka, T. Zacharuk 1995, L. Pytka 2000).

Przedstawione definicje koncentrujące się na negatywnych zachowaniach dzieci i młodzieży, niezależnie od tego czy są określane przez różnych badaczy jako zaburzenia emocjonalne, zaburzenia zachowania czy niedostosowanie społeczne, a nawet dewiacje lub przestępczość mają pewną wspólną cechę: wymiar psychologiczny i socjologiczny, które są wzajemnie powiązane. Perspektywa pedagogiczna musi więc angażować wiele dyscyplin zajmujących się problemem od nauk medycznych przez psychologię, socjologię, kryminologię po resocjalizację w celu wyjaśnienia zjawiska oraz podjęcia kroków zmierzających do korekty zachowań uznanych jako negatywne społecznie.

II Typologia niedostosowania społecznego

Prowadzone badania nad niedostosowaniem społecznym zmiierają do wypracowania typologii jego zróżnicowanych przejawów akceptowanej przez jak najszerszy krąg specjalistów. Typologia jest integralnym etapem procesu poznawczego badań empirycznych, dzięki której można wyodrębnić cechy charakterystyczne czy też najistotniejsze elementy badanej rzeczywistości w celu podjęcia działań profilaktycznych lub terapeutyczno-resocjalizacyjnych.

Typologia niedostosowania społecznego należy do zagadnień wciąż budzących kontrowersje. Najbardziej znane klasyfikacje opierają się na etiologii zaburzenia lub kryteriach klasyfikacyjnych czyli symptomatologii.

Literatura psychologiczna i pedagogiczna podaje wiele propozycji klasyfikacji (typologii) zachowań w kontekście niedostosowania społecznego. Jest to typologia A. Lewickiego (1977) uwzględniająca siłę i równowagę procesów nerwowych (behawioralne przejawy typu słabego - typ agresywny), Z. Włodarskiego (nerwowość, zahamowanie), H. Spionek (1973) - cztery typy: dwa ekspansywne: nadpobudliwy i nadwrażliwy oraz dwa o przewadze bierności: zahamowany – napięty emocjonalnie i spowolniały – uczuciowo – obojętny, R. Jenkinsa (1957): typ niezsocjalizowany i typ zsocjalizowany, K. Pospiszyla (1973) - oparta na teorii osobowości Eysencka: neurotyczność (introwersja), przestępczość (ekstrawersja), D.H. Stotta i J. Konopnickiego (1971) oraz B. Urbana (1972) - zachowania wrogie, zahamowanie, zachowanie niekonsekwentne, aspołeczność.

Analizując przedstawione koncepcje należy stwierdzić, że niezależnie od struktury oraz liczby typów czy podtypów sprowadzają się one do dychotomicznej klasyfikacji. Pierwszy typ zawiera aktywne, zewnętrzne formy zaburzeń, najczęściej wiążące się z naruszeniem społecznych norm, drugi – wewnętrzne zaburzenia (B. Urban 2000).

Na takim podziale opiera się również typologia T. M. Achenbacha, według której zachowania dzielą się na eksternalizacyjne (słabo kontrolowane), które są wynikiem rzutowania „na zewnątrz”, co przybiera formę zaburzonych i najczęściej niedostosowanych zachowań i internalizacyjne (neurotyzm, nadmierna kontrola), które charakteryzuje „rzutowanie do wewnątrz” problemów psychicznych przeżywanych przez jednostkę, co powoduje nadmierną reaktywność i wrażliwość na stosunkowo słabe bodźce (B. Urban 1997, 2000, 2001, 2003).

W toku badań (B. Urban 1979 i in.) stwierdzono współwystępowanie u tej samej badanej jednostki zrównoważoną ilość symptomów zaburzeń internalizacyjnych i eksternalizacyjnych co dało podstawę do wyodrębnienia typu „mieszanego” (B. Urban 2000, J. Szadkowska, J. Szałański 2003).

Typologia T.M. Achenbacha oprócz typów zaburzeń internalizacyjnych i eksternalizacyjnych uwzględnia jeden subtyp: deficyty uwagi – hiperaktywność. Należy zaznaczyć, że wśród badaczy nie ma zgodności co do łączności lub rozłączności występowania zaburzeń uwagi i hiperaktywności z zachowaniami eksternalizacyjnymi (antyspołecznymi).

Zgodnie z teoriami interakcyjnymi ludzkie zachowania wynikają z osiągniętego poziomu rozwoju w zakresie tzw. interpersonalnej dojrzałości. Zachowania pożądane czy też naganne są wynikiem procesu uczenia się i dojrzenia, a więc różnicowania się struktur poznawczych oraz integrowania funkcji psychicznych prowadzących do pojawienia się cech tzw. osobowości dojrzałej.

W takim ujęciu, wg typologii C. E. Sullivana i M. Q. Granta można wydzielić trzy poziomy wadliwego funkcjonowania w społeczeństwie wiążące się z trzema kolejnymi poziomami rozwoju:

- a) **aspoleczność**, wrogość, nienawiść, złość – wszelkie formy agresji; jednostki aspołeczne działają impulsywnie, nie kontrolują w pełni efektów własnego zachowania, w sytuacjach najmniejszego zagrożenia reagują złością i agresją antyspołeczną, skoncentrowane wyłącznie na sobie,
- b) **konformizm**, uleganie nakazom na pokaz, pozorne dostosowanie (pozorna interioryzacja wartości i norm); na frustrację własnych potrzeb konformiści reagują nadmiernym serwilizmem w stosunku do osób znaczących, które je frustrują, zachowanie ma na celu uzyskanie doraźnych korzyści i nagród przy utajnionym wewnętrznym sprzeciwie; przy braku kontroli zewnętrznej konformista postępuje zgodnie z własnymi przekonaniem i upodobaniami,
- c) **neurotyzm**, niezrównoważenie emocjonalne oraz inne mieszane formy zaburzeń procesu dojrzenia do kontaktów międzyludzkich; neurotycy posiadają zinternalizowany zbiór wartości akceptowane społecznie, jednak ciągły lęk, że nie sprostają tym wartościom i normom prowadzi do bezradności, a w rezultacie do zachowań nieakceptowanych społecznie (L. Pytka 2000, s. 224-225, L. Pytka 2005, s. 87-88).

Istotą niedostosowania w ujęciu interakcyjnym jest niska jakość stosunków interpersonalnych wyrażająca się w wyżej wymienionych niewłaściwych formach kontaktów międzyludzkich. Z punktu widzenia psychologii istoty zaburzeń można upatrywać w zbyt niskim lub zbyt wysokim poziomie lęku, czy też braku przyswojenia norm prospołecznych lub niskim poziomie syntonii i empatii.

Mówiąc o typologiach należy wspomnieć o ujęciu ekologiczno-socjologicznym. Według którego zaburzenie nie istnieje wyłącznie wewnątrz jednostki lub wyłącznie na zewnątrz, ale powstaje wskutek interakcji między jednostką a jej otoczeniem i jest efektem wadliwych połączeń między nimi. Podstawową badania jest ekosystem czyli zespół komponentów (ożywionych i nieożywionych) powiązanych ze sobą czasoprzestrzennie. Człowiek jest zatem częścią ekosystemu (rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza). Komponenty ekosystemu, jako że są ze sobą powiązane wzajemnie na siebie oddziałują, a każda zmiana wywołuje reakcję domina w ekosystemie jako całości. Ekosystem zawsze dąży do równowagi. Jeśli więc chociaż jeden z jego komponentów

zakłóci równowagę w takim stopniu, że zagraża to stabilności ekosystemu mówi się o zaburzeniu. Usunięcia zaburzenia ekosystemu można dokonać według perspektywy ekologicznej w toku czterech procesów: adaptacji, asymilacji, wydalenia i ciągłości.

W ujęciu socjologicznym zainteresowanie zaburzeniami w zachowaniu koncentruje się na relacjach między jednostką zaburzoną i innymi osobami z otoczenia i modyfikacji ról między nimi. Szczególnie rozpatrywana jest sfera wzajemnych interakcji między jednostką zaburzoną a grupą rówieśniczą i szerszą strukturą społeczną. Naruszanie wszelkiego rodzaju norm (moralnych, estetycznych, instrumentalnych) i powiązań między ich różnymi kategoriami znajduje odzwierciedlenie w kryteriach decydujących o diagnozie zaburzenia- niedostosowania (B. Urban 2000).

Na gruncie psychiatrii odpowiednikiem pojęcia „niedostosowanie społeczne” jest termin „antyspołeczne zaburzenie osobowości”. Zachowania te powodują cierpienia innych ludzi, natomiast nie wywołują cierpienia u jednostki, która przejawia to zachowanie. Antyspołeczne zaburzenie osobowości jest tożsame z socjopatią i używa się go zamiennie z terminem „zachowanie aspołeczne.”

W polskiej literaturze psychiatrycznej od pewnego czasu upowszechnia się klasyfikacja zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego.

W wersji DSM III za kryterium klasyfikacji przyjęto dwie cechy dziecka, a mianowicie stopień socjalizacji i agresywności. W obrębie tych cech wyróżniono dodatkowo po dwa podtypy: uspołecznione-nieuspołecznione, agresywne-nieagresywne. Z kombinacji tych czterech cech wymieniono cztery typy zaburzeń w zachowaniu, spośród których najcięższy jest typ agresywno-nieuspołeczniony. Charakterystyki tych typów dokonała H. Sulestrowska, według której, na uwagę zasługuje podział zaburzeń dokonany przez Hartmana, który wyodrębnił trzy zespoły zaburzeń naruszających przyjęte normy społeczne:

1. zespół niestabilności – skłonności depresyjne, wycofanie, słabość kontaktów społecznych,
2. zespół zachowania aspołecznego – niechęć do nauki i pracy, włóczęgostwo, nadużywanie alkoholu, skłonności do konfliktów, postać „bierna”,
3. zespół przestępczości – zagrożenie dla innych osób, niszczenie przedmiotów, wczesne skłonności przestępcze, naruszania prawa, znaczne zagrożenia dla porządku społecznego.

W wersji DSM-IV ważne są dwie części kryteriów diagnostycznych. Pierwsza dotyczy deficytów uwagi i towarzyszących im zaburzeń zachowania, a druga – zaburzeń w zachowaniu będących odpowiednikiem zachowań antyspołecznych, a więc będących już przejawami przestępczości lub prowadzących do przestępczości.

Istotnym objawem zaburzeń zachowania według klasyfikacji DSM-IV jest powtarzający się i utrzymujący wzorzec zachowania, w którym podstawowe prawa, normy społeczne i reguły są łamane, czyli tzw. kryterium A. (Część druga), w którym wydzielono cztery kategorie diagnostyczne:

1. **Zachowania agresywne** (kryteria A1 – A7) czyli agresja skierowana w stosunku do ludzi i zwierząt:

A1 - tyranizuje, grozi lub zastrasza innych ludzi,

A2 - często inicjuje walki fizyczne,

A3 - używa broni, noży, kamieni itp., którymi powoduje poważne fizyczne uszkodzenia,

A4 - przejawia okrucieństwo fizyczne wobec ludzi,

A5 - przejawia okrucieństwo fizyczne wobec zwierząt,

A6 - dokonuje kradzieży bezpośrednio od ofiary ,

A7 - wymusza na kimś kontakt fizyczny.

2. **Zachowanie nieagresywne** (kryteria A8 – A9), czyli niszczenie cudzej własności przez:

A8 - podpalenie z intencją spowodowania poważnej szkody,

A9 - inny sposób niszczenia cudzej własności.

3. **Oszustwo i kradzież** (kryteria A10 –A12) to jest:

A10 - włamanie się do cudzego domu, samochodu,

A11 - świadome kłamstwo w celu uzyskania dóbr lub uniknięcia zobowiązań,

A12 - kradzież dóbr materialnych bez konfrontacji z ofiarą, np. fałszerstwo.

4. **Bardzo poważne łamanie reguł, zasad, praw i nakazów** (kryteria A13 – A15) wskutek:

A13 - częstego przebywania w nocy poza domem bez zgody rodziców (przed 13 r. Ż.),

A14 - ucieczki z domu bez zamiaru powrotu,

A15 - systematycznych wagarów (gdy zdarza się to przed 13 r.ż.).

Zgodnie z klasyfikacją DSM-IV wyżej wymienione objawy (kryteria A1 –A15) muszą utrzymywać się przynajmniej przez rok, przy czym okresy niezaburzonego zachowania nie mogą trwać dłużej niż jeden miesiąc (M. B. Pecyna 1999, s.35-36).

Uwzględniając wiek pojawienia się symptomów DSM-IV wyróżnia dwa specyficzne typy: typ okresu dzieciństwa – pojawienie się co najmniej

jednego symptomu przed 10 rokiem życia oraz typ okresu adolescencji – przed 10 rokiem nie występuje żaden z symptomów.

DSM-IV przewiduje trzy stopnie głębokości zaburzeń:

- *łagodny*: jedynie kilka objawów ponad minimum wymagane do postawienia diagnozy oraz tylko minimalne (lub żadne) obniżenie funkcjonowania społecznego,
- *umiarkowany*: występujące objawy lub obniżenie funkcjonowania plasuje się pomiędzy stopniem łagodnym a poważnym (np. kradzież bez kontaktu z ofiarą, wandalizm),
- *poważny*: wiele objawów ponad minimum wymagane, znaczne pogorszenie funkcjonowania w domu i w szkole (np. przemoc seksualna, fizyczne okrucieństwo, napad z bronią, kradzież w kontakcie z ofiarą, napady i włamania).

Podobną interpretację stopni głębokości zaburzenia można odnaleźć w literaturze pedagogicznej przeznaczony dla wychowawców i nauczycieli (tabela nr 3).

W kontekście rozważań nad typologią istotne wydaje się podjęcie tematu stałości i stabilności zachowań antyspołecznych. W rozwoju zachowań przestępczych i agresywnych, niezależnie w jakim środowisku przebywa jednostka, istotną rolę odgrywają czynniki dziedziczne (badania Mednicka dotyczące kwestii stałości/ zmienności skłonności agresywnych).

Tabela 3 Obszary i przejawy niedostosowania

Obszar	Przejawy niedostosowania, demoralizacji.
Niski	wagary, lekceważenie obowiązku szkolnego, agresja werbalna, poczucie odtrącenia, frustracja, nieadekwatne reakcje, impulsywność, brak koncentracji, „wołanie o pomoc”
Średni	+ kradzieże, agresja fizyczna, arogancja, wulgaryzm, papierosy, alkohol, ucieczki z domu, autoagresja (okaleczenia), kontakt z subkulturą, bunt wobec autorytetów, próby samobójcze, wyzywające zachowania seksualne, odurzanie środkami psychoaktywnymi
Wysoki	+ rozboje, napady, włamania, styl życia i „normy” grupy przestępczej, uzależnienie, np. narkotyki, ucieczki z placówek, negacja norm moralnych, prawnych, naturalnych, wandalizm

Źródło: „Trudne sytuacje” – Poradnik dla dyrektorów i nauczycieli, RAABE 2001

Na podstawie analiz statystycznych oraz przeprowadzonych badań longitudinalnych wykazano, że istnieje bezpośredni związek między rozmiarami zaburzeń w okresie dzieciństwa, a wskaźnikami przestępczości w późniejszych okresach rozwojowych (M. Rutter, I. Tizard, K. Whilmore za: B. Urban 2000). Biorąc pod uwagę etiologię zachowań antyspołecznych istotną zmienną jest wiek wystąpienia pierwszych symptomów zaburzeń i dotyczy to szczególnie tych zaburzeń, które ujawniają się przed szóstym rokiem życia. (L. N. Robins 1996). Ujawnienia się symptomów zachowań antyspołecznych w okresie dzieciństwa nie można traktować jako pewnik wystąpienia przestępczości.

czości w okresie późniejszym, ale dotychczasowe badania jednoznacznie potwierdzają występowanie poważnych symptomów niedostosowania społecznego w okresie adolescencji i dorosłym życiu, a tym samym potwierdzają tezę o stałości zachowań antisocjalnych, w szczególności o stałości agresji, głównego elementu tych zachowań.

Stabilność zachowań agresywnych rośnie wprost proporcjonalnie do występowania ich ekstremalnych form, na które składa się spoistość zachowania antyspołecznego, występowanie tego zachowania w więcej niż jednym układzie (dom, szkoła, grupa rówieśnicza), stopień różnorodności zachowań antyspołecznych oraz wiek wystąpienia aktów antyspołecznych. Zakłada się, że jednostka, u której stadium ryzyka osiąga ekstremum przynajmniej w jednym z tych czterech behawioralnych wymiarów, przejawia stabilne zachowania antyspołeczne bez względu na czas. Ujawnienie się zachowań antyspołecznych w okresie przedszkolnym jest predyktorem dojrzałej przestępczości.

Wyjaśnienia psychologicznych warunków i mechanizmów przechodzenia zaburzenia w stadium przestępczości dostarczają wyniki badań opierających się na weryfikacji hipotez R. Loebera (1982) odnośnie spoistości, wielorakim układzie warunków, różnorodności i wczesnego początku (B. Urban 2000, s. 120-122).

Z powyższych rozważań wynika, że interdyscyplinarny charakter wiedzy o zjawisku niedostosowania społecznego objawia się wielością koncepcji typologicznych. Nie bez znaczenia jest problem dotyczący ciągłości i stabilności. Większość typologii zawiera jednakże wspólne elementy treściowe, które ujmują dwie główne kategorie zachowań, a mianowicie zewnętrzne (w formach aktywnych, np. agresywność) oraz wewnętrzne (np. zahamowanie, wycofanie).

Wspólne dla wszystkich definicji jak i klasyfikacji pojęcia niedostosowania społecznego są następujące treści:

- negatywny stosunek do norm społecznych, do uznawanych społecznie wartości;
- trudna wewnętrzna sytuacja jednostki społecznie niedostosowanej;
- trudności wychowawcze wynikające ze społecznego niedostosowania o cechach trwałych postaw aspołecznych lub antyspołecznych;
- ogólny syndrom zachowania negatywnego wobec norm społecznych (E. Wysocka 2006, s.14).

III Społeczno-środowiskowe przyczyny niedostosowania

Przy obecnym stanie wiedzy, niezależnie od przyjmowanych założeń przyjmuje się, że zachowanie jednostki determinowane jest przez czynniki wewnętrzne (kontekst biologiczny) i zewnętrzne (kontekst środowiskowy)

między którymi zachodzi niezliczona ilość interakcji. W zależności od tego czy jest to podejście biologiczne czy też społeczne badania zmierzają w kierunku wskazania dominującej roli jednego z nich, jednakże analizy czynników uznanych za istotne dokonuje się jedynie łącznie, a więc w zależności od wartości pozostałych czynników. Wzajemne uzależnienie elementów biogenych, psychogennych i socjogennych jest na tyle złożone, że uniemożliwia wymierzenie udziału każdego z nich osobno (J. Turowski 1993, L. Pytka, T. Zacharuk 1995, A. Brzezińska 2000 i in.).

Analizie czynników biopsychicznych w kontekście niedostosowania społecznego poświęconych jest szereg opracowań, w których badacze podnoszą determinującą rolę czynników typowo biologicznych: genetycznych, związanych z uszkodzeniami centralnego układu nerwowego, wybranymi cechami osobowości (szczególnie agresywność), uwarunkowaniami endokrynologicznymi (Z. Skorny 1968, J. Konopnicki 1971, O. Lipkowski 1971, K. Ostrowska 1981, D. Wójcik 1984, K. Pospiszyl, E. Żabczyńska 1985, D. L. Rozenhan, M. Seligman 1994), inni zaś koncentrują się na determinantach psychologicznych (H. Kołakowska 1960, A. Firkowska–Mankiewicz 1972, E. Żabczyńska 1974, Z. Ostrihańska 1976, H. Mazurowa 1982).

Istotnym czynnikiem przy rozpatrywaniu psychologicznych uwarunkowań (związku między cechami osobowościowymi a zachowaniem niezgodnym z obowiązującymi normami) jest poczucie umiejscowienia kontroli (konceptcja J. B. Rottera). Kontrola wewnętrzna wiąże się ze spostrzeganiem rezultatu jako konsekwencji własnego działania, a zewnętrzna łączy wzmocnienie z wpływami zewnętrznymi. Poczucie umiejscowienia kontroli ma istotny wpływ na niedostosowanie społeczne co już zostało opisane przy typologii niedostosowania.

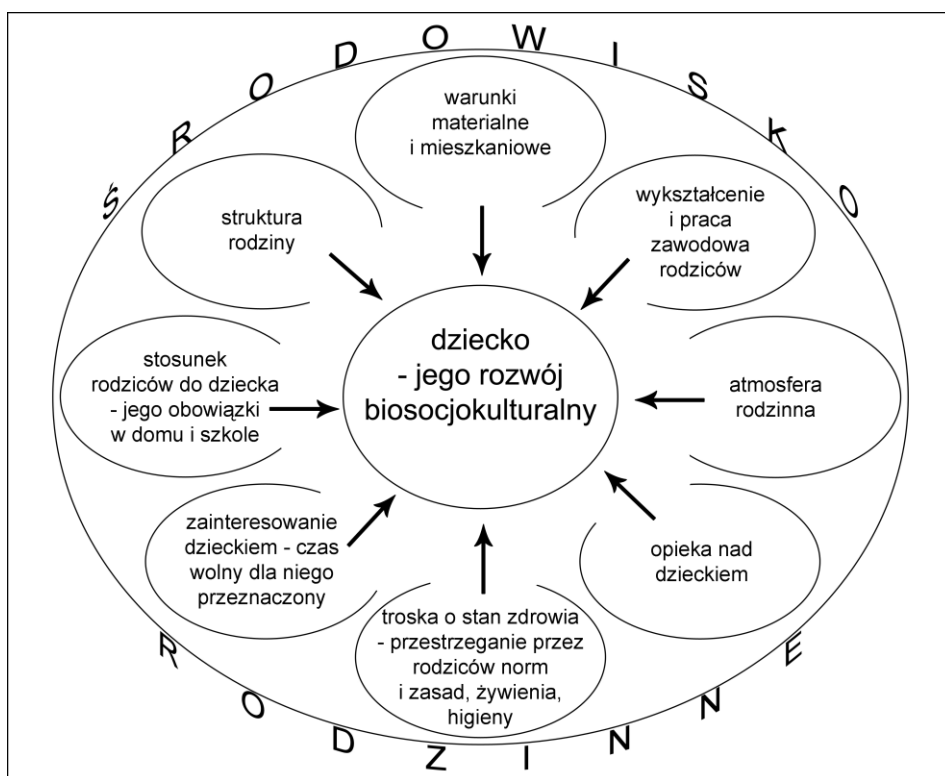
Według koncepcji społecznego środowiska rozwoju U. Bronfenbrennera, na rozwój człowieka mają wpływ cztery wzajemnie zależne od siebie podsystemy: mikrosystem – wzorzec aktywności, ról społecznych i relacji interpersonalnych doświadczanych przez rozwijającego się człowieka w danym siedlisku, charakteryzującym się różnymi właściwościami fizycznymi i materialnymi, mezosystem – wzajemne relacje pomiędzy dwoma lub więcej siedliskami, w których aktywnie uczestniczy rozwijający się człowiek (dom, szkoła, grupa rówieśnicza), egzosystem – jedno lub więcej siedlisk, w których rozwijający się człowiek aktywnie nie uczestniczy, ale to, co się w nich dzieje, pozostaje pod wpływem tego – bądź wpływa na to – co dzieje się w siedliskach, w których człowiek aktywnie działa, makrosystem – zawartość na poziomie formy i treści systemów niższego rzędu (mikro- mezo-, i egzosystemu), istniejąca lub mogąca istnieć w ramach danej subkultury lub kultury, ujmowana jako całość łącznie z leżącą u jej podstaw ideologią czy systemem przekonań (U. Bronfenbrenner 1979 za: A. Brzezińska 2002, s. 188).

Rozwój jednostki przebiega, z określonym tempem i dynamiką, w otoczeniu społecznym zorganizowanym na wielu poziomach. Nie umniejszając roli systemów pośrednio wpływających na zachowanie jednostki należy skonstatować, że większość badań dotyczy czynników zewnętrznych obustronnie bezpośrednio oddziałujących (mikro- i mezosystem).

W toku analiz nad wpływem czynników zewnętrznych na jednostkę i ich wzajemnych powiązań wyróżnia się trzy środowiska: środowisko rodzinne, szkolne i grup rówieśniczych.

Środowisko rodzinne w największym stopniu odpowiedzialne jest za wszechstronny rozwój dziecka (M. Ziemska 1973, M. Bąkowska 1998, A. Tarnowska 1999, B. Boćwińska–Kiluk 1999). Rodzina stwarza dziecku możliwość zdobywania różnorodnych doświadczeń i wzorów, dzięki którym dziecko może rozwijać się pod względem intelektualnym i społeczno – emocjonalnym, a także kształtować swą osobowość. Wpływy te i rezultaty w odniesieniu do wieku dziecięcego obrazuje wykres nr 1.

Wykres 1 Cechy środowiska rodzinnego warunkujące rozwój biosocjokulturalny dziecka

Źródło: K. Segiet 2000, s. 46 za: S. Kawula, 2001, s.123

Splot relacji i ról społecznych stanowi sieć rodzinnego wzmacniania biosocjokulturalnego dziecka w konkretnym środowisku lokalnym i układach szerszych. Tu dokonują się procesy wrastania w społeczeństwo, a w nim zaczynają pracować mechanizmy wykształcone w procesie wychowania rodzinnego. Nietrudno zauważyć (ujęcie ekologiczne), że system działa prawidłowo, jeśli prawidłowo działa każdy z jego elementów. Im więcej jest niekorzystnych czynników w procesie wychowania małego dziecka należy przy-

puszczać, że tym więcej może być problemów w późniejszych okresach rozwojowych jednostki, a zachowanie jej może przybierać formy niezgodne z powszechnie przyjętymi normami.

Różnorodne czynniki i mechanizmy funkcjonujące w środowisku rodzinnym zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia zjawiska niedostosowania społecznego zostały opisane w literaturze przedmiotu, stąd nie ma potrzeby w tym miejscu dokonywania ich szczegółowej analizy (S. Turlej 1982, L. Pytka, T. Zacharuk 1995, T. Ożóg 1997, S. Kawula, J. Brągiel, A. Janke 2002, T. Sołtysiak 2003, E. Trempała 2005 i in.).

Podaję tylko te, które nie zostały dostatecznie wyeksponowane w powyższym schemacie, a które poważnie zaburzają rozwój i kształtowanie osobowości dziecka w rodzinie:

- skupienie uwagi rodziców na warunkach bytowych z pominięciem lub bagatelizowaniem potrzeb psychospołecznych,
- zrzucanie przez rodziców odpowiedzialności za wychowanie własnych dzieci na różne instytucje,
- zaburzenia przystosowawcze rodziców,
- niekonsekwencja w obrębie wartości (inne są preferowane inne stosowane).

Szkoła jest kolejnym środowiskiem kształtującym osobowość dziecka. Na niej ciąży zadanie przygotowania dzieci i młodzieży do życia społecznego ludzi dorosłych zgodnie z obowiązującymi normami. Prawidłowo realizowana funkcja dydaktyczna oraz wychowawczo–opiekuńcza sprzyja realizacji tego celu. Dostarczanie wiedzy, kształtowanie umiejętności korzystania z tej wiedzy, umiejętności współdziałania z innymi, przekazywanie obowiązujących norm i wartości w połączeniu z zabezpieczeniem warunków prawidłowego rozwoju stanowi rozległy obszar pozytywnego działania i odpowiedniej stymulacji rozwoju dzieci i młodzieży.

Jednocześnie szkoła jest miejscem, w którym ujawniają się istniejące już zaburzenia, może być miejscem powstawania zaburzeń, jak również etapem w procesie patologizacji.

Na czynniki: nieprawidłowe warunki życia szkolnego, niedostosowany do możliwości dziecka system wymagań z defektami w jego realizacji oraz braki kompetencyjne nauczyciela-wychowawcy jako pierwotne źródła zaburzeń związanych z niepowodzeniami szkolnymi, a w następstwie na ich związek z niedostosowaniem zwróciła uwagę H. Spionek (1985, s. 165). Dzisiejszy kształt szkoły w obrębie deficytów nie wydaje się diametralnie różny. Wielu współczesnych badaczy podkreśla, że w obecnym systemie nauki brak jest miejsca na kształtowanie osobowości jednostki, myślenia twórczego, wyobraźni, umiejętności kontroli negatywnych emocji, umiejętności podejmowania decyzji i związanej z nią odpowiedzialności (A. Rożnowska 2000, s. 209). Poważnym problemem współczesnej szkoły jest wzrost zachowań agresywnych, przemocy, uzależnień szczególnie narkomanii, lekceważenie nauki. Zauważalnym jest brak wsparcia i pomocy ze strony organów nadrzędnych,

niedostateczne przygotowanie nauczycieli w kierunku pracy z dziećmi zaburzonymi, przygotowywanie i realizacja programów profilaktycznych bez przeprowadzonej diagnozy, biurokratyzacja wszelkiej działalności, niedofinansowanie oraz brak współpracy na linii szkoła – dom nie pozwalają na właściwą realizację celów stawianych przed szkołą. Podsumowując można stwierdzić, że szkoła nie stwarza optymalnych warunków rozwoju i realizacji potrzeb.

Istotnym elementem w życiu dziecka jest także uczestnictwo w życiu grupy rówieśniczej, która spełnia określone i ważne funkcje:

- rzeczywistego układu odniesienia,
- zaspokaja potrzebę przynależności i społecznego uczestnictwa,
- stanowi doniosły czynnik socjalizacji jednostki,
- pośredniczy w przyswajaniu schematów społecznej struktury, norm i wartości regulujących zasady współżycia społecznego,
- jest czynnikiem kontroli społecznej (L. Pytko, T. Zacharuk 1995, s. 63),
- wpływa na aspiracje i osiągnięcia szkolne uczniów,
- wpływa na postawy w stosunku do szkoły,
- wpływa na wystąpienie potencjalnych problemów w zachowaniu w okresie adolescencji (B. Urban 2000, s. 122).

Interakcje rówieśnicze, jak widać z powyższego zestawienia, mogą mieć dodatni lub ujemny wpływ na daną jednostkę.

Dzieci odrzucane przez rówieśników radzą sobie gorzej w różnych sytuacjach społecznych, przede wszystkim w sytuacjach nawiązywania i podtrzymywania relacji z innymi. Mają też mniejsze umiejętności społeczne w zakresie rozwiązywania konfliktów, zaniżone poczucie wartości, obniżoną motywację do nauki i obniżony poziom osiągnięć szkolnych, niższy poziom dojrzałości emocjonalnej, poczucie braku akceptacji przy jednocześnie wysoko rozwiniętej potrzebie afiliacji. Są najbardziej podatne na zaangażowanie w działanie o charakterze przestępczym, co wynika z poszukiwania grupy wsparcia społecznego akceptującej daną jednostkę (A. Nowak 2001, E. Domała–Zyśk 2004). Dokonując analizy czynników należy jednakże mieć na uwadze, że jak dotąd jednoznacznie nie ustalono pełnego zakresu czynników bądź konstelacji tych czynników, które mogłyby pośrednio lub bezpośrednio z całą mocą służyć do interpretacji przyczyn zachowań niezgodnych z przyjętymi normami. Wciąż trwają próby ich wyjaśniania i interdyscyplinarne poszukiwania najbardziej adekwatnych narzędzi pomiaru, dzięki którym zaistniałaby możliwość pełnej interpretacji zachowań człowieka. Jedną z takich prób podjęła K. Ostrowska zarysowując, zgodnie z założonym modelem diagnozy funkcjonalnej, tzw. mapę problemu (tabela nr 4).

Tabela 4 Model postępowania diagnostycznego w ujęciu K. Ostrowskiej (1986)

Ujawnione symptomy nieprzystosowania i ich nasilenie	Źródła - przyczyny i mechanizmy niedostosowania społecznego
systematyczne wagary; spędzanie czasu w sposób niekontrolowany poza domem; przebywanie w towarzystwie zdemoralizowanych kolegów; - ucieczki z domu; - picie alkoholu; - wandalizm; - kradzieże; - zażywanie środków uzależniających; - demoralizacja seksualna.	<ul style="list-style-type: none"> - źródła konfliktowych zaburzeń tkwiących w samej jednostce; - źródła konfliktowych zaburzeń tkwiących w środowisku rodzinnym (osobowość rodziców, złe i wadliwe metody wychowawcze, patologia rodziny, odmiennosc norm moralnych i wzorów realizowania potrzeb psychicznych, społecznych i biologicznych, charakter więzi emocjonalnych w rodzinie, pozycja i status osoby badanej w grupie rodzinnej, realizowany przez rodziców system wartości, poziom socjokultury rodziny, pozycja społeczno-ekonomiczna rodziny w stosunku do innych rodzin z najbliższego otoczenia jednostki); - źródła konfliktowych tkwiących w środowisku szkolnym (pozycja dziecka w szkole, subiektywne odczucie badanego dotyczące potrzeby uczenia się i własnych możliwości, obiektywna ocena możliwości szkolnych dziecka, charakter więzi pomiędzy dzieckiem a nauczycielami, istnienie pozytywnych i negatywnych wzorców osobowych w środowisku szkolnym, system stosowanych kar i nagród, tempo nauczania adekwatne lub nieadekwatne do możliwości ucznia, atrakcyjność pobytu w szkole w stosunku do innych form aktywności); - źródła konfliktowych zaburzeń tkwiących w środowisku rówieśniczym i koleżeńskim dziecka (liczba kolegów mających za sobą sprawy w sądzie lub dokonujących różnych czynów naruszających zasady współżycia, o których badany wie, ale które nie zostały ujawnione, więź emocjonalna z kolegami w klasie i innej grupie odniesienia, wzory zachowań społecznych prezentowane przez rówieśników, przynależność do grup nieformalnych pozytywnych lub negatywnych, pozycja badanego w grupie koleżeńskej, rola grupy w zaspokajaniu potrzeb); - źródła konfliktowych zaburzeń tkwiących w warunkach społeczno-kulturowych i fizycznych (możliwość dostępu do grup, w których można realizować własne upodobania na miarę swoich możliwości, funkcjonowanie kontroli społecznej w środowisku zamieszkania i szkoły badanego, oddziaływanie wspólnot religijnych czy innych organizacji społecznych na danym terenie, rozbudowa infrastruktury kulturalnej na danym terenie); - częstota i jakość prowadzonych w szkole zajęć na tematy nurtujące młodzież (dotyczące rozwoju jednostki ludzkiej, roli jednostki w społeczeństwie, zobowiązań społeczeństwa wobec jednostki, zadań człowieka XXI wieku); - powszechność i dostępność na danym terenie wzorów zachowań międzyludzkich nacechowanych życzliwością i poszanowaniem drugiego człowieka oraz wzorów nacechowanych agresją, brutalnością, pogardą, nieufnością, itd.

Źródło: E. Wysocka, 2006 s. 22

Według K Ostrowskiej (1986, s. 18-19) ustalanie przyczyn aktualnego zachowania należy dokonywać nie tylko w oparciu o przeszłość badanego ale poprzez analizę wyraźnie określonych aktualnych zdarzeń środowiskowych, które mogą być obiektywnie zidentyfikowane i którymi można manipulować w celu zmiany zachowania, postaw, motywacji jednostki przeżywającej problem.

O zachowaniu decyduje spłot przyczyn, z których przeważnie jedna zarysowuje się najsilniej jako czynnik dominujący pozostałe uznaje się za wtórne, jednakże żadnych z nich nie można traktować w izolacji od siebie, lecz we współdziałaniu i związku. Od konkretnej sytuacji bowiem zależeć

będzie czy dany czynnik odegra ujemną rolę czy też nie, gdyż ten sam czynnik może wywierać odmienny wpływ na różne jednostki.

Poniżej zamieszczone mikrostudia przypadków dwóch chłopców: Zygmunta i Tomka wskazują na sumę negatywnych doświadczeń nabytych w okresie lat dzieciennych w domu rodzinnym. Jednakże w przypadku Zygmunta można mówić o dominującej przyczynie środowiskowej, natomiast u Tomka przyczyny dominującej nie można jednoznacznie ustalić.

Można zatem przyjąć, że przyjęta przeze mnie definicja niedostosowania jako zaburzenia zachowania powstałego w wyniku kumulacji i splotu niekorzystnych czynników biosocjokulturowych środowiska wychowawczego z zaburzoną strukturą osobowości, o którym wnioskujemy na podstawie powtarzających się symptomów behawioralnych znajduje tutaj empiryczne uzasadnienie.

Zygmunt W., lat 16, pozostaje od 4 lat pod opieką poradni pedagogicznej. Do 10 roku życia rozwijał się dobrze, nie sprawiał trudności wychowawczych. W szkole miał opinię zdolnego i grzecznego dziecka. Ojciec wprawdzie czasami nadużywał alkoholu, ale pracował, troszczył się o rodzinę, kochał swoją dwójkę dzieci, a sąsiedzi utrzymywali, że żył zgodnie z żoną. Gdy Zygmunt ukończył 9-ty rok życia, zmarła matka, a w rok później ojciec ożenił się powtórnie. Początkowo w tej nowej rodzinie życie układało się dobrze, atmosfera domu była pogodna. Zaczęły się trudności, gdy macocha podjęła pracę zarobkową i późno zaczęła powracać do domu. Dzieci przebywały same w domu, a częściej poza domem. Wyniki w nauce chłopców zaczęły się pogarszać, nauczyciele zwracali uwagę. Wyczerpująca praca zawodowa i narastające trudności w domu znacznie nadszarpnęły siły i zdrowie macochy. Zmienił się stosunek jej do dzieci: młodszego faworyzowała, starszego - Zygmunta traktowała ozięble, często go karciała i obarczała obowiązkami. Chłopiec skarżył się ojcu, sąsiadom i krewnym. Narastały swary, dochodziło do ostrych kłótni. U macochy pojawiły się objawy choroby psychicznej. Miewała halucynacje i urojenia paranoidalne. Przerwa w pracy zawodowej i leczenie w domu nie dały pożądanego rezultatu.

Pod koniec czwartego roku małżeństwa macocha znalazła się w zakładzie psychiatrycznym. W ostatnich 2 latach pobytu macochy w domu Zygmunt sprawiał coraz to większe kłopoty. W szkole zasłużył na opinię chłopca lekceważącego naukę i regulamin szkoły, niezgodnego, kłótliwego, arogancko odnoszącego się do nauczycieli i kolegów. Wyniki w nauce początkowo dobre, zaczęły się systematycznie pogarszać, dochodziło do kradzieży i bójek inicjowanych przez Zygmunta. Po dotkliwym pobiciu chłopca - szkoła wystąpiła z wnioskiem do poradni o spowodowanie umieszczenia chłopca w zakładzie. Ojciec, na którego barki spadły troski o dom i chorą żonę, również przychylił się do wniosku, tłumacząc, że przestał mieć nad synem jakąkolwiek kontrolę.

Obecnie chłopiec przebywa w ośrodku szkolno-wychowawczym i kontynuuje naukę w technikum. Nadal sprawia kłopoty wychowawcze, ale zdaniem wychowawców zdecydowanie o mniejszym natężeniu i sile.

W opisanym przypadku z dużą pewnością można wyłączyć wpływ dziedziczny, skoro w przeprowadzonych wywiadach u rodziców ani też u dalszych przodków nie stwierdzono chorób psychicznych. Objawy patologiczne wystąpiły natomiast u macochy, gdy chłopiec miał już około 12 lat. Przytoczona diagnoza dowodzi, że negatywny wpływ rodziny powoduje wypaczenie

normalnej linii rozwoju dziecka nawet wówczas, gdy dziecko przychodzi na świat z dobrymi zadatkami.

Najczęstsze są jednak przypadki z dziećmi społecznie niedostosowanymi, u których etiologia trudności wychowawczych nie może być stwierdzona w sposób niewątpliwy, jasny, zdecydowany. Ilustruje to następujący przykład:

Tomasz S., lat 15, urodził się jako dziecko nieślubne, niepożądane przez obojga rodziców. Matka, która dziecko wkrótce po urodzeniu porzuciła, zeznała przed sądem, że była przez ojca dziecka bita i maltretowana, gdyż chciał on spowodować przerwanie ciąży. Po dwóch latach zawarł on małżeństwo z inną kobietą i wtedy przyjął to trzyletnie już dziecko, które przebywało w domu małego dziecka.

Macocha odniosła się do dziecka życzliwie i z pełną akceptacją. Ojciec, właściciel małego warsztatu ślusarskiego, był nałogowym alkoholiczkiem. Szczycił się tym, że jest dla dziecka lepszy niż rodzona matka, ale w stosunku do dziecka i do żony był zawsze surowy, a w stanie nietrzeźwym ordynarny i brutalny. Żona wraz z dzieckiem chronili się nieraz przed jego napastliwością i awanturnictwem u sąsiadów, na strychu i w szopie na podwórzu. Nie zawsze jednak zdołała ująć przed pijanym mężem, uniknąć awantur i znęcania się nad dzieckiem i nad nią. Sytuacji tej nie poprawiły ingerencje opiekuna społecznego, ani sądu.

Tomasz bał się ojca panicznie ze względu na stosowaną przez niego przemoc fizyczną. Starał się go unikać, na skutek tego przebywał często poza domem - był głodny, niedożywiony, bez opieki. Odbiło się to na jego zdrowiu fizycznym.

Macocha Tomka nie otrzymywała od męża prawie żadnych pieniędzy na prowadzenie gospodarstwa domowego. Z wielkim trudem zdobywała, jako pracownica fizyczna, niezbędne środki na utrzymanie dla całej rodziny. Coraz mniej miała sił i czasu na zajmowanie się chłopcem, który coraz bardziej wymykał się spod jej opieki i często dłużej pozostawał poza domem. Kontakt z macochą stał się chłodniejszy i luźniejszy, ojca nienawidził i zapowiadał odwet za krzywdy własne i macochy.

Zaczął się okres trudności w nauce, wzrastała niechęć do szkoły. Nauczyciele podkreślali jego lenistwo, ale również zły stosunek do kolegów, współudział w organizowaniu wagarów, bójek, wreszcie kradzieży. Jako 13-letni uczeń klasy IV znalazł się po raz pierwszy przed sądem za dokonane kradzieże w szkole oraz za uszkodzenie kiosku i usiłowanie dokonania włamania. Za te czyny oraz ze względu na brak opieki w domu i bezradność szkoły - sąd postanowił umieścić Tomka w zakładzie wychowawczym.

Z informacji przesłanych z zakładu wynika, że Tomek w pierwszym okresie pobytu w zakładzie uzyskał opinię chłopca chętnie wykonującego wszystkie polecenia, uczynnego i koleżeńskiego. Były to jednak tylko pozory podporządkowania się. Już po kilku tygodniach ujawniły się trudności we współżyciu z rówieśnikami, dochodziło do ostrych konfliktów, nie spełniał swoich zadań w grupie. Z nikim nie nawiązał bliższych kontaktów, do nikogo też nie odnosił się życzliwie i serdecznie. Nie był lubiany, nie ujawniał też, aby kogokolwiek lubił.

Po pewnym czasie okazało się, że Tomek był bezpośrednim sprawcą i inicjatorem kradzieży, jakie miały miejsce w zakładzie. Uciekł w obawie przed grożącymi mu konsekwencjami. Poza zakładem dokonał kilku poważniejszych kradzieży, za które znalazł się po raz wtóry przed sądem. Na podstawie wyroku został skierowany do schroniska dla nieletnich. Psycholog schroniska na podstawie kilkutygodniowej obserwacji i badań ambulatoryjnych orzekł, że u chłopca występują objawy zaburzeń psychicznych: podniecenie ruchowe,

nadmierna gadatliwość, a przy tym skrytość w stosunku do własnych czynów przestępczych, zmienność nastrojów, łatwość wpadania w nastroje depresyjne, sugestywność, socjopatyczna trudność w zachowaniu pozytywnych kontaktów społecznych w zespole. Dostrzeżono jednak postępującą poprawę. Obecnie Tomek mieszka w bursie Ośrodka Szkolenia i Wychowania OHP i pozostaje pod stałą kontrolą psychologa.

Przytoczone diagnozy wskazują na istnienie wieloczynnikowej etiologii niedostosowania społecznego. Wiele badań z psychopatii rozwojowej i liczne badania empiryczne wskazują na znaczenie rodziny, środowiska społecznego w wychowaniu, izolują różnorakie przyczyny zaburzeń w zachowaniu, jednakże wciąż jeszcze brak niepodważalnych dowodów, które mogłyby potwierdzić, że dany czynnik lub splot konkretnych czynników działający w ściśle określonej sytuacji prowadzi do niedostosowania społecznego. Rodzi się więc pytanie nie tylko o okoliczności, ale i o czas, gdyż jak dotąd o tym czy jednostka jest uznana jako niedostosowana wnioskujemy już dość późno, wtedy, gdy wystąpią symptomy behawioralne. Trudno jest też inaczej niż za pomocą symptomów behawioralnych określić skalę zjawiska w danym środowisku czy kraju.

O rozmiarach niedostosowania społecznego wnioskuje się na ogół pośrednio, przyjmując katalog zachowań powszechnie nieakceptowanych, charakterystycznych dla wieku szkolnego (wulgarny język, wagary, porzucenie nauki, stosowanie przemocy, przywłaszczenia i kradzieże, picie alkoholu, odurzanie się, niszczenie mienia, udział w destrukcyjnych grupach subkulturowych i itp.) stąd statystyka jest może mniej jednoznaczna niż statystyka dotycząca przestępczości nieletnich i zagrożenia demoralizacją.

IV Rozmiary i skutki niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży

Z badań prowadzonych przez Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej wynika, że na terenie szkół i w ich otoczeniu mają miejsce kradzieże, rozboje i pobicia, znęcanie się fizyczne i psychiczne nad słabszymi kolegami, wymuszenia, rozprowadzanie i używanie przez uczniów różnorodnych środków odurzających, zakłócanie pracy szkoły agresywnym zachowaniem, picie alkoholu w bezpośrednim otoczeniu szkoły, najczęściej na boisku szkolnym, demolowanie sprzętów i urządzeń, włamania do pomieszczeń szkolnych. W patologiczną przemoc zaangażowanych jest około 20% uczniów-sprawców (Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przestępczości wśród Dzieci i Młodzieży, MSWiA 2003). Raporty Komendy Głównej Policji potwierdzają wyniki badań CMPPP. Liczba przestępstw stwierdzonych na terenie placówek oświatowych w stosunku do lat ubiegłych jest co prawda niższa prawie we wszystkich kategoriach objętych policyjnym systemem TEMIDA, niestety poza placówkami oświatowymi nastąpiła wyraźna tendencja wzrostowa w przestępczości i czynach karalnych

nioletnich. W 2007 roku na terenie kraju Policja stwierdziła 1152993 przestępstwa, czyli o 134925 mniej niż w 2006 roku. Ustalono 540604 podejrzanych (mniej o 47355 osób w porównaniu do 2006 r.), wśród nich było 54747 nioletnich (wzrost o 965 osób do 2006 r.), którzy popełnili 72476 czynów karalnych (wzrost o 5030 czynów w porównaniu do 2006 r.). Wskaźnik udziału czynów popełnionych przez nioletnich w ogólnej liczbie przestępstw stwierdzonych wyniósł 6,3%. Nioletni stanowili 10,1% ustalonych osób podejrzanych. Podobnie jak w latach ubiegłych głównym miejscem działalności przestępczej nioletnich było środowisko miejskie, gdzie odnotowano 60292 popełnione przez nich czyny karalne, które stanowiły 83,2% wszystkich czynów popełnionych przez osoby nioletnie na terenie kraju. Nioletni sprawcy najczęściej działali indywidualnie - 54520 czyny (60176 w 2006 r.). Czynów karalnych popełnionych przez dwie osoby odnotowano 10604 (10692 w 2006 r.), natomiast czynów karalnych popełnionych w grupie - 7352 (6647 w 2006 r.), a 9077 przestępstw zostało popełnionych wspólnie przez dorosłych i nioletnich. Niewielka tendencja wzrostowa w porównaniu do 2006 r. nastąpiła również wśród małoletnich osób, które nie ukończyły 13 roku życia. Ogółem 3571 (3210 w 2006 r.) osób do 13 roku życia popełniło 2319 (2117 w 2006 r.) czynów zabronionych.

Wśród ogólnej liczby 54747 nioletnich sprawców czynów karalnych do 16 roku życia 11,6% stanowiły dziewczęta tj. 6356 (w 2006 r. - w grupie 53782 nioletnich do 16 lat dziewczęta stanowiły 10,7%). Wśród nioletnich sprawców w różnego typu szkołach uczyło się 53607 (52535 w 2006 r.). Podobne czyny karalne w przeszłości popełniło 3278 (3510 w 2006 r.), natomiast 1925 (1814 w 2006 r.) nioletnich naruszyło przepisy prawa w innych kategoriach przestępstw. Pod wpływem alkoholu, w chwili popełnienia czynu, było 3491 (3251 w 2006 r.) nioletnich, a 45 (72 w 2006 r.) pod wpływem narkotyków lub innych środków odurzających. Sąd Rodzinny zastosował środki zapobiegawcze wobec 863 nioletnich, w tym poprzez umieszczenie w schronisku dla nioletnich w stosunku do 552 osób, a w placówce oświatowo - wychowawczej - 311 osób (Raport o działaniach policji w zakresie zapobiegania przestępczości oraz zjawiskom patologii społecznej, 2008, s. 4-13).

Alkohol stanowi groźny czynnik kryminogeny, ma istotny wpływ na sposób dokonania czynu zabronionego, wielokrotnie staje się motywem jego popełnienia. Jak wynika z rocznych sprawozdań, specjaliści do spraw nioletnich wśród przyczyn alkoholizmu w ostatnim okresie wskazują nowe zjawisko, jakim jest migracja zarobkowa członków rodzin za granicę, niepowodzenia w pracy zarobkowej za granicą skutkujące powrotami do kraju, brak wsparcia otoczenia. W ostatnim okresie media wielokrotnie informowały o bulwersujących przypadkach „opieki” nad dziećmi sprawowanej przez nietrzeźwych rodziców. Konsekwencje tego zjawiska wiążą się często z traumatycznymi przeżyciami najmłodszych. Należy także wspomnieć, że rośnie z roku na rok liczba ujawnianych przez Policję małoletnich będących pod wpływem alkoholu. Wymaga to podjęcia zdecydowanych kroków ze strony wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za wychowanie najmłodszych: rodziców, wychowawców, organizacji młodzieżowych, samorządów, środków masowego przekazu.

Zmiany tendencji ekonomiczno – kulturowych dają o sobie znać w wielu dziedzinach życia społecznego. Zjawisko ubożenia rodzin sprzyja rozwojowi niepożądanych zjawisk. Jednym z nich są ucieczki z domów. W tym przypadku należy jednak zauważyć, że nie są one tylko i wyłącznie zjawiskiem charakterystycznym dla rodzin biednych i patologicznych, ale w coraz większym stopniu uciekają dzieci z domów, gdzie rodzice tłumią nadopiekuńczością potrzebę wolności i niezależności, oraz z domów, w których rodzice nie znajdują czasu na sprawy rodzinne, a więc dzieci pozbawione są odpowiedniego wsparcia. Wśród najczęstszych przyczyn ucieczek wymienia się: niewłaściwą atmosferę domową, niepowodzenia szkolne, lęk przed karą za niewłaściwe zachowanie, błędy wychowawcze, namowy kolegów. Ucieczki z domu to okoliczności wyjątkowo sprzyjające zachowaniom ryzykownym, są przejawem nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży i prowadzą najczęściej do popełniania czynów karalnych. Osoby nieletnie stają się obiektem zainteresowania różnego rodzaju grup przestępczych, sekt, a stojąc przed koniecznością zdobycia pieniędzy na utrzymanie decydują się na uprawianie prostytucji.

Z informacji wielu uciekinierów wynika, że podczas ucieczki po raz pierwszy zetknęli się ze światem przestępczym, dokonali czynu karalnego, palili papierosy, pili alkohol, zażywali środki odurzające, poddali się inicjacji seksualnej. Liczba uciekinierów ma tendencję wzrostową przy czym z praktyki wiadomo, że nie wszystkie ucieczki z domu, szczególnie te krótkotrwałe i powtarzające się są zgłaszane w jednostkach policyjnych. W świetle powyższego faktyczna skala zjawiska jest wyższa od danych statystycznych (Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przestępczości wśród Dzieci i Młodzieży, MSWiA 2003).

Od kilku lat największe emocje budzą zabójstwa z udziałem nieletnich. Cechą charakterystyczną tego typu czynów jest to, że liczba sprawców jest zawsze większa niż ilość zabójstw, co dowodzi, że nieletni popełniają je, działając najczęściej w grupach.

Ważny problem stanowi także przestępczość nieletnich, którzy nie ukończyli 13 lat i w świetle obowiązującego w Polsce prawa nie ponoszą odpowiedzialności karnej za popełnione czyny karalne. Stąd częste wykorzystywanie przez dorosłych, w celu uniknięcia kary, dzieci poniżej 13 lat w procederach przestępczych i czynach karalnych. Tendencja wzrostowa w przestępczości nieletnich poniżej 13 lat wyraźnie wskazuje na dużą ilość dzieci i młodzieży dotkniętych patologią społeczną i duży obszar zagrożenia demoralizacją i przestępczością.

Na tle powyższych wskaźników dane statystyczne obrazujące zagrożenie nieletnich patologią sprawiają, że trudno spojrzeć na nie z optymizmem, zwążywszy że zestawienia podają jedynie sytuacje, w których Policji udało się wykryć sprawców. Niewątpliwie liczby są o wiele wyższe.

Z punktu widzenia zagrożeń i zjawisk niepożądanych działalność większości subkultur młodzieżowych (o charakterze agresywnym), należy uznać jako społecznie destruktywne. Mimo pewnych trudności w zdefiniowa-

niu subkultur młodzieżowych, można odnieść je do działań społecznych młodzieży przeciwko zasadom świata ustanowionego przez dorosłych. Struktura subkultur, rozmiary i dynamika funkcjonowania zależą w znacznym stopniu od układów społeczno-politycznych państwa, uwarunkowań ekonomicznych oraz gospodarczych.

Młodzież na całym świecie uważana jest za grupę, która szczególnie surowo ocenia skutki wynikające z przemian cywilizacyjnych. Często własne, odmienne od powszechnie uznanego, widzenie i pojmowanie rzeczywistości, prze-kłada się na tworzenie nieformalnych grup czy struktur, będących swoistym forum wymiany poglądów i manifestacji przekonań.

Można mówić o zachodzącej na przełomie ostatnich lat ewolucji subkultur młodzieżowych i ich wzrastającej agresji nastawionej na destrukcję mienia społecznego, jak i prywatnego. Dotyczy to przede wszystkim pseudokibiców, których uaktywnia silna rywalizacja między klubami sportowymi. Ich agresja jest wyładowywana nie tylko na boiskach, lecz także w drodze powrotnej z imprez sportowych, głównie w pociągach i innych środkach komunikacji miejskiej, gdzie dochodzi do demolowania wagonów, autobusów, kradzieży i wymuszeń dokonywanych przez pijanych najczęściej młodych ludzi. Podobnie sytuacja przedstawia się z uczestnikami niektórych imprez masowych, podczas których dochodzi do wybryków chuligańskich, najczęściej dokonywanych pod wpływem alkoholu bądź środków odurzających. Sprzyjającym elementem jest w takich przypadkach poczucie anonimowości, i tym samym bezkarności sprawców. Negatywne zjawiska związane z działalnością grup subkulturowych stanowią istotny problem społeczny i mają znamienny wpływ na poziom porządku publicznego, a także poczucie bezpieczeństwa. Zagadnienie oddziaływań tych grup jest znaczące z racji demoralizacyjnego wpływu ich ideologii na dzieci i młodzież. Szczególnie widoczne jest to w blokowiskach dużych miast, czyli na terenie „blokiersów”. To właśnie ta grupa młodzieży według badań opinii społecznej stwarza największe poczucie zagrożenia i jest najbardziej uciążliwa dla współlokatorów ze względu na łamanie elementarnych zasad współżycia społecznego oraz łamanie prawa.

Niepokojącym zjawiskiem jest prostytutka młodzieży tzw. sponsoring. Dane policyjne nie odzwierciedlają rzeczywistej skali zjawiska, gdyż obie strony głęboko ukrywają tego rodzaju fakty i nie informują o nich osób postronnych. W ocenie osób pracujących z młodzieżą rozmiar zjawiska zwiększa się. Z badań Lubuskiej Akademii Pedagogicznej wynika, że szczególną aktywność wykazuje młodzież z rejonów zachodniego pogranicza, a zarobkową aktywność seksualną rozpoczynają dziewczęta i chłopcy w wieku 15-17 lat. W większości ujawnianych przypadków prostytutka traktowana jest jako możliwość szybkiego zdobycia pieniędzy na własne wydatki (Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przystępczości wśród Dzieci i Młodzieży, MSWiA 2003).

Niedostosowanie społeczne młodzieży czy przestępczość nie jest zjawiskiem nowym. Poświęca się temu zagadnieniu wiele uwagi, sporządza się rozliczne analizy i opracowania, realizuje wiele programów prewencyjnych skierowanych do nieletnich. W 2003 roku na skutek niepokojących sygnałów

o zwiększaniu się rozmiarów niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży opracowano Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przystępczości wśród Dzieci i Młodzieży, który nadal jest kontynuowany. Pomimo zaangażowania wielu podmiotów (w tym min.: CMPPP, MEN, MSWiA, PARPA) i podejmowania wielu prób eliminowania negatywnych zjawisk efekty w dalszym ciągu nie są wystarczające.

V Podsumowanie

O tym, czy pojedyncze symptomy zachowań niezgodnych z normami współżycia społecznego przekształcają się w syndromy czy zespoły objawów i prowadzą w konsekwencji do zaburzeń w zachowaniu i niedostosowania społecznego, decyduje wiele czynników o podłożu psychicznym, biologicznym oraz społecznym w poszczególnych okresach życia (J. Kuźma 2001).

Dewiacyjne zachowania dzieci i młodzieży są reakcją na sytuację, w której przyszło im żyć, której nie akceptują, i którą chcą zmienić. Zachowania te są swoistą manifestacją zaburzeń we wchodzeniu w określone role społeczne i protestu przeciw przyjętej drodze osiągania akceptowanych celów życiowych (M. Jarosz 1992, s. 34).

Badania S. Gerstmann (1959) wskazują, że wiele zaburzeń życia uczuciowego, występujących u dzieci i młodzieży, jest rezultatem niewłaściwego oddziaływania rodziców, co powoduje skierowanie go ku środowisku alternatywnemu - najczęściej ku grupie rówieśniczej - nieformalnej o negatywnym wpływie na jednostkę.

Psychologowie upatrują źródeł zachowań agresywnych i destrukcyjnych młodych ludzi, głównie w kondycji rodziny, a badania dowodzą, że zdecydowana większość nieletnich przestępców wychowuje się w rodzinie o skumulowanych czynnikach negatywnych: przestępcze wzorce zachowań, alkoholizm rodziców lub rodzeństwa, brak pozytywnych wzorców stosunku do pracy i realizowania ról społecznych, brak emocjonalnej więzi rodzinnej, zachowania agresywne, porzucenie rodziny przez jednego z rodziców (J. Żebrowski 2000, s. 13). Do tego dochodzą takie negatywne zjawiska jak: stosowanie niewłaściwych metod wychowawczych, niski poziom wykształcenia rodziców i niski poziom kultury rodziny, brak środków materialnych i dostatecznej opieki czy kontroli.

Biuro Prewencji Komendy Głównej Policji potwierdza iż przestępczość nieletnich, podobnie jak i dorosłych koncentruje się na terenach miejskich, szczególnie w dużych aglomeracjach, a powodami popełniania przestępstw jest chęć przebywania i realizowania się w grupach nieformalnych, zaimponowania innym, powielanie wzorów i zachowań mających swoje źródło w domu rodzinnym, bądź upowszechnianych w środkach masowego przekazu, chęć zdobywania pieniędzy oraz poczucie bezkarności za wcześniej popełnione przestępstwa.

Mimo iż to głównie rodzina wyznacza kierunek, siłę i procesy oddziaływań uczuciowych i społecznych dziecka, kształtuje osobowość, przekazuje wzory

zachowań, wartości i od rodziny zależy właściwa socjalizacja dzieci lub jej zaburzenia, należy jednak wziąć pod uwagę, że interakcje rodzinne nie wyczerpują całego zakresu środowiskowych czynników kształtujących postawy społeczne i zachowania dzieci i młodzieży. Proces prawidłowej lub nieprawidłowej socjalizacji dzieci i młodzieży podlega w dużym stopniu różnorodnym wpływom środowiska lokalnego, szkoły, grup rówieśniczych, mediów.

Poglądy dotyczące zarówno ujęć definicyjnych jak i typologii czy czynników wpływających na niedostosowanie społeczne zmienia się wraz z nieustannym postępem wiedzy o mechanizmach biologicznych warunkujących występowanie i przebieg zjawisk psychicznych, rozwojem nauk o człowieku i jego koegzystencji ze środowiskiem.

W wyniku istnienia odmiennych stanowisk dotyczących etiologii, manifestacji i motywacji społecznego niedostosowania jest ono różnie rozumiane, a próby w kierunku ujednoczenia i sprecyzowania tego pojęcia jak dotąd nie przyniosły zadawalających rezultatów. Cały czas pozostaje otwarte pytanie: jaki precyzyjnie zdefiniowany rodzaj doświadczeń jednostki, nabywany w różnych interakcjach społecznych, decyduje o tym czy zaburzenie wystąpi oraz w jakim czasie i z jaką siłą. Genetycy przekonują, że człowiek otrzymuje w swych genach nie gotowe cechy, ale skłonności lub inaczej dyspozycje. A zatem - czy one rozwijają się pod wpływem działania czynników środowiskowych, czy też mogą się nie ujawnić, jeśli nie zaistnieją dogodne dla nich okoliczności? Postawione kwestie uzasadniają podjęcie próby poszukiwania wyjaśnienia zjawiska niedostosowania społecznego poprzez odwołanie się do doświadczeń jednostki wyniesionych z okresu dzieciństwa.

ROZDZIAŁ II

Wczesne dzieciństwo a rozwój osobowości dorastającej młodzieży

I Rodzina jako pierwotne środowisko życia i rozwoju dziecka

Znaczenie rodziny w życiu każdego człowieka jest kwestią zainteresowania różnych dyscyplin naukowych – filozofii, socjologii, pedagogiki czy psychologii (F. Adamski 1992, M. Jarosz 1987, Z. Tyszka 1990, I. Jundziłł 1996, A. Kwak 1994, A. Tchorzewski 1990, M. Braun-Gałkowska 1992, J. Rembowski 1986, M. Ziemska 1990, S. Kawula, J. Brągiel, A. Janke 1998).

Bogata literatura przedmiotu podaje wiele definicji rodziny wśród których dominuje określenie: para małżeńska posiadająca dzieci. Takie pojęcie w dzisiejszej dobie wydaje się być daleko nieprecyzyjnym biorąc pod uwagę coraz liczniejsze związki kohabitacyjne oraz rodziny niepełne, dlatego za J. Izdebską wydaje się słuszne ujęcie rodziny jako współżyjące układy dorosłych i dzieci, w których dorośli przejmują legalną odpowiedzialność za byt materialny i wychowanie dzieci (1996 s. 5). Pierwsza definicja rodziny zdaje się być zgodna z powszechnym rozumieniem tegoż pojęcia. Należy podkreślić, że w opinii społecznej rodzina (100% ankietowanych) to przede wszystkim para małżeńska posiadająca dzieci. Zdecydowana większość (89%) uznaje za rodzinną matkę lub ojca samotnie wychowujących potomstwo. 71% jest skłonna uznać za rodzinę osoby różnej płci pozostające w związku nieformalnym przy realizacji warunku wychowywania razem dzieci. Pozostałe rodzaje związków nie są już tak zgodnie nazywane rodziną, a powszechny sprzeciw budzi określanie związku osób tej samej płci jako rodziny, nawet jeżeli wychowują one dzieci (wg komunikatu CBOS-u, 2006).

Według psychologa społecznego M. Sherif rodzina jako grupa jest określoną formacją społeczną i składa się z pewnej liczby jednostek pozostających w określonych pozycjach, rolach w stosunku do siebie i która ma własny system wartości oraz normy regulujące zachowanie jednostek w sprawach ważnych dla grupy, a zatem rodzice i dzieci występują w określonych rolach i zajmują określone pozycje w strukturze wewnętrznej rodziny (S. Kawula 2002, s. 11 za: M. Ochmański 1993, s. 83).

Wieloaspektowość życia rodzinnego sprawia, że w badaniach społecznych rodzina postrzegana jest najczęściej jako środowisko wychowawcze i kulturowe, grupa społeczna, instytucja, oraz zgodnie z punktem widzenia filozofii humanistycznej jako wspólnota (W.T. Danilewicz 1999, s. 58 za: A. Tchorzewski 1993).

Specyfika rodziny wyrażona jest przez jej niepowtarzalność. Układ więzi wewnątrz rodziny oparty na szczególnie intymnych stosunkach, bezpośrednich interakcjach i powiązaniu emocjonalnym stanowi cechę odróżniającą rodzinę od innych grup. Na poczucie odrębności składa się również swoista struktura, wspólne cele, podobne normy moralno – społeczne, uznawane wartości i przyjęte zasady funkcjonowania. Jako grupa pierwotna jest dla dziecka miejscem pierwszych kontaktów międzyludzkich, punktem odniesienia w przyswajaniu wiedzy o otaczającym świecie, a w dalszej kolejności progiem wyjścia do pełnienia ról w społeczeństwie.

Jednostka od urodzenia jest w prymarnym kontekście rozwoju jakim jest rodzina.

Poprzez kontekst rozwoju należy rozumieć nałożenie się interakcji, które zachodzą wewnątrz danej jednostki, lecz wiążą się z oddziaływaniem środowiska. Kontekst rozwoju jest zatem rezultatem tego, co jednostka sobą prezentuje.

Istota wpływu kontekstu rodzinnego na rozwój podmiotu manifestuje się głównie tym, że jednostka jest zdolna uczyć się od osób, z którymi łączy ją więź społeczno-emocjonalna.

W ujęciu psychologii rozwojowej ekologicznej U. Bronfenbreuner rozgranicza prymarny i sekundarny (wtórny) kontekst rozwojowy jednostki. Objawy prymarności dotyczą stwarzania dziecku określonych warunków w rozwoju (klimatu emocjonalnego, warunków materialnych, obserwacji określonego typu interakcji pomiędzy członkami rodziny), przekazywania wzorów poprzez identyfikacje oraz uczenia się pełnienia roli. Po przejściu okresu wczesnego dzieciństwa podmiot wchodzi w szerszy, sekundarny kontekst rozwojowy i jego rozwój odbywa się także poprzez relacje z ludźmi, z którymi nie łączy go bliskie więzi emocjonalne.

Poszerzając krąg interakcji następuje równoczesne powiększenie poziomów i zakresów funkcjonowania jednostki. W zależności od przyjętych kryteriów: pełnionych ról, doświadczeń, umiejętności, wieku, płci jednostka wchodzi w szersze układy przyjmując określoną pozycję w kolejnych komponentach społecznego systemu.

1.1 Systemowe ujęcie rodziny

W perspektywie teorii systemowej rodzina jest definiowana jako struktura złożona ze wzajemnie od siebie zależnych grup osób, połączonych wspólnymi losami i pewnym stopniem emocjonalnej więzi. Subsystemy mają wspólne cele i zadania, które realizowane są dzięki strategii interakcji zgodnie z potrzebami indywidualnych członków rodziny i grupy jako całości (J.

Rudniański 1998, S.A. Anderson, R.M. Sabatelli 1999, T.M. Gehring, M. Debry, P.K. Smith 2001, J. Rostowski 2003, M. Braun-Gałkowska 2003, M. Plopa, 2004).

System rodzinny to całość jakościowo różna od jej poszczególnych elementów, którą reguluje struktura władzy, prawa komunikacji, sposób wyrażania uczuć, granice swobody jednostki i kompetencje w wypełnianiu zadań przez członków rodziny w zależności od ich wieku, roli i cech osobowości (A. Popielarska 2000). Rodziny to systemy społeczne, trwające i otwarte (G. Lowe, D. Foxroft, D. Sibley 2000, s. 65).

Jak w ogólnej teorii systemów, system rodzinny charakteryzuje ekwifinalność i ekwipotencjalność; system definiują granice wewnętrzne i zewnętrzne oraz równowaga tendencji do zmiany i tendencji do zachowania stałości (S. Minuchin 1985).

Mówiąc o rodzinie, trzeba ją więc traktować jako żywy system dynamiczny, zmienny i plastyczny, który uwzględnia znaki czasu, lecz na którym opiera się zarazem ciągłość istnienia, wartości i tradycje. Do optymalnego funkcjonowania niezbędna jest równowaga między poczuciem ja a przynależnością do rodziny (J. Bradshaw 1988, J. Rudniański 1998).

Dziecko przychodzi na świat w pewien sposób ukształtowanym systemie. Elementarnym podsystemem jest każdy członek rodziny, który poprzez różnego typu interakcje tworzy z innymi członkami rodziny bardziej złożone podsystemy. Jako że, każdy człowiek rodzi się z cechami indywidualnymi wynikającymi z cech układu nerwowego czyli temperamentu, wnosi do systemu nowe jakości, współtworząc tym samym nowe reguły funkcjonowania rodziny. W zależności od różnego rodzaju wypracowanych rodzinnych relacji wewnątrzsystemowych (bez pomijania czynników niezależnych) można wnioskować o prawidłowej bądź nieprawidłowej socjalizacji dziecka oraz kształtowaniu się cech jego osobowości.

Wszystkie modele funkcjonowania rodziny wywodzące się ze strukturalnych koncepcji dotyczą zdrowego funkcjonowania rodziny i opierają się na podobnych założeniach. Model kołowy D. H. Olsona (1993) wyróżnia wymiary: spójność i zdolność przystosowania oraz komunikację; model systemowy W. R. Beaversa (1993) kompetencję i styl. W modelu McMastera struktura rodziny, jej organizacja i wzorce interakcyjne oparte są o sześć wymiarów: rozwiązywanie problemów, komunikację, funkcjonowanie w rolach, reaktywność emocjonalną, uczuciowe zaangażowanie i kontrole zachowań (M. Plopa 2004 za: R. Epstein 1978).

Zdaniem M. Plopy (2004) wyżej wymienione modele rozszerzają Strukturalny Model S. Minuchina przez zwrócenie uwagi na czynniki, które są cechami zdrowych, funkcjonalnych systemów rodziny jak:

- jasno zdefiniowane, elastyczne granice,
- wyodrębnione, czytelne subsystemy (małżonkowie, dzieci, rodzice),
- otwarta, czytelna struktura (hierarchia i role),
- przepływ materii i energii - otwarta wymiana ze środowiskiem,

- elastyczna zdolność do przystosowywania się do zmian wewnątrz i na zewnątrz systemu,
- jawna epistemologia (normy, reguły, przekonania), konstruowana przez wszystkich członków systemu, otwarta na nowe informacje,
- harmonia, równowaga.

Podobnie charakteryzuje właściwości funkcjonowania systemu rodzinnego M. Radochoński (1984) wyróżniając: granice, hierarchiczną organizację, równowagę dynamiczną, procesy komunikacji, role rodzinne, klimat rodzinny.

Powyższe modele akcentują znaczenie zarządzania emocjonalnym otoczeniem rodziny, tworzenia efektywnych strategii dla zmian, potrzebę dobrego, czytelnego definiowania granic, efektywnego realizowania zadań utrzymania rodziny, jasnego określenia ról i obowiązków oraz rozwijania efektywnej komunikacji i umiejętności rozwiązywania problemów, jednakże nie odpowiadają na pytanie w jaki sposób dochodzi w rodzinie do ustalania funkcjonalnych czy dysfunkcjonalnych interakcji czy strategii.

Modele międzypokoleniowe (min. M. Bowena) starają się wyjaśniać mechanizm transmisji i dziedziczenia doświadczeń pierwotnej rodziny na rodziny pochodzenia, które uwidaczniają się w poziomie rozwoju członków rodziny i wzorach funkcjonowania późniejszych pokoleń. Przyjmuje się, że doświadczenia dzieciństwa w pierwotnej rodzinie mają istotny wpływ na rozwój tożsamości i kształtowanie się przyszłych relacji w dorosłości.

Wg teorii Systemów Rodzinnych M. Bowena system może funkcjonować na różnych poziomach efektywności – od poziomu optymalnego po dysfunkcjonalny. Poziom zróżnicowania „ja” każdego człowieka można opisać na kontinuum od fuzji (z systemem rodziny pochodzenia) do zróżnicowania. Według perspektywy międzypokoleniowej poziom tolerancji dla odróżniania się ma odzwierciedlenie w trzech powiązanych procesach:

- regulującym jej wewnętrzne granice,
- zarządzającym emocjonalnym klimatem,
- kształtującym tożsamości członków.

Członkowie rodzin o wysokiej tolerancji dla indywidualności działają w dużym stopniu niezależnie i autonomicznie z jednoczesnym respektowaniem praw każdej jednostki. Strategie używane do kierowania emocjonalnym klimatem przyczyniają się do doświadczania bliskości, integracji i spójności, wsparcia i zachęty do bycia sobą

Słabo zróżnicowane systemy charakteryzują się słabą tolerancją dla indywidualności. Sztywne reguły nie pozwalają na autonomię członków rodziny, a jednostki próbujące wyrażać swoją indywidualność postrzegane są jako nieojjalne wobec rodziny i zagrażające jej stałości.

Im mniejszy stopień zróżnicowania ja, tym większy jest wzrost napięć, niepokoju i doświadczania konfliktów, a tym samym występuje silniejsza strategia triangulacji czyli tworzenia trójkątów. Emocjonalny klimat rodzinny

pozostaje wysoko obciążony, co działa destruktywnie na wszystkich członków rodziny.

Nierozstrzygnięte kwestie różnicowania w granicach rodziny pierwotnej stanowią wkład do relacji partnerskich. Im większy poziom nierozwiązanych emocjonalnych więzi rodziny pierwotnej tym większe prawdopodobieństwo, że podobne problemy pojawią się w dojrzałym związku i nuklearnej rodzinie zgodnie z tzw. transmisją międzypokoleniową.

Wzory i dynamika interakcji zachodzących w obrębie danego systemu rodzinnego są kształtowane i modelowane przez doświadczenia wszystkich członków rodziny nabyte w granicach ich pierwotnych rodzin. (M. Plopa 2004, s.68-81)

Można zatem przyjąć, że prawidłowo funkcjonujący system rodzinny daje efekt w postaci funkcjonalnej, zdrowej rodziny. Kluczowe elementy charakterystyki funkcjonalnej rodziny zostały przez J. Bradshowa zawarte w wyrazie FUNCTIONAL:

- F. wyrażanie pięciu potencjałów: postrzegania; myślenia i interpretowania; odczuwania; wybierania, dążenia i pragnienia; bycia twórczym przez wykorzystywanie wyobraźni,
- U. pogłębianie intymności,
- N. przewyciężanie różnic,
- C. jasna i spójna komunikacja,
- T. zaufanie,
- I. wyodrębnienie; unikatowość i niepowtarzalność każdej osoby,
- O. otwartość i elastyczność,
- N. zaspokajanie potrzeb,
- A. odpowiedzialność,
- L. otwarte i elastyczne reguły; mogą one być i są negocjowane (J. Bradshaw 1994, s. 78-79).

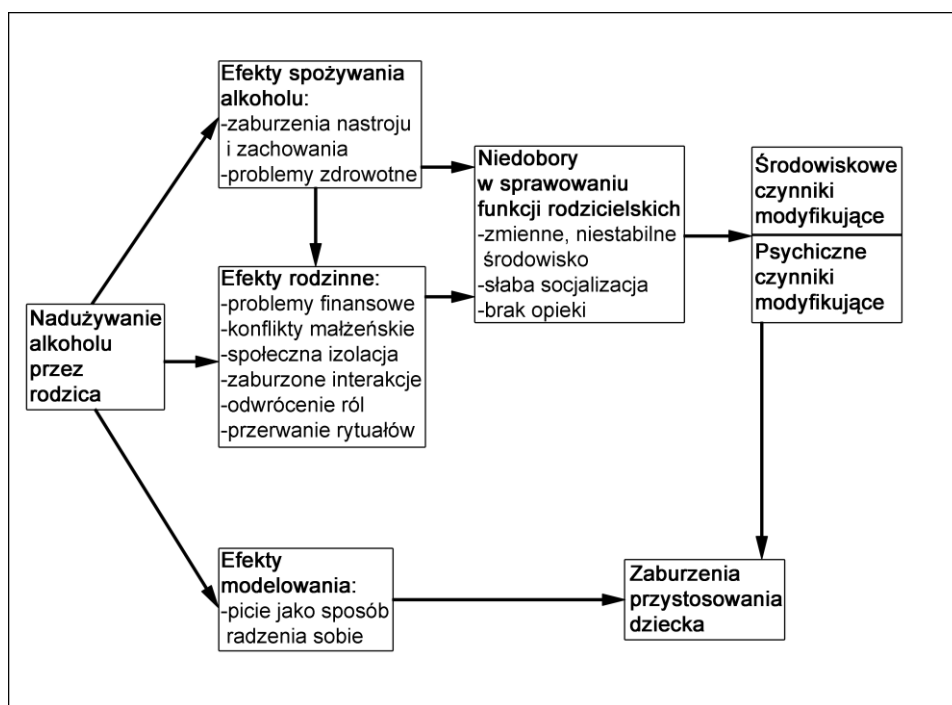
Traktując rodzinę jako integralny i niezależny byt, żyjący własnym życiem i rządzący się swoistymi prawami (R. Praszki 1992 s. 37) trzeba przyjąć, iż jakiegokolwiek zaburzenie, utrudniające rodzinie realizację którejś z podstawowych funkcji, może powodować przejściową lub dłuższą niewydolność ogólnego jej funkcjonowania czyli dysfunkcjonalność.

W każdej rodzinie jakość i poziom wypełnianych funkcji decyduje o końcowych skutkach jej funkcjonowania, wyrażających się choćby w poziomie i stylu życia jej członków, w konfiguracji stosunków międzypokoleniowych, aspiracjach i planach życiowych, uznawanych systemach wartości i ogólnej filozofii życia (S. Kawula 1988, s. 1).

Każda dysfunkcja stanowi więc będzie uzależnione i niepożądane następstwa istnienia lub działania danego elementu tego systemu lub całego systemu (A. Stanowski 1983, s. 438-439).

Każda rodzina dysfunkcyjna naraża dziecko na stresy, wiadomo jednak, że największe problemy stwarza alkoholizm rodzica i przemoc we wzajemnych relacjach, wykorzystywanie oraz zaniedbywanie. Związek między nadużywaniem alkoholu przez rodzica a przystosowaniem dziecka ilustruje wykres nr 2.

Wykres 2 Wpływ alkoholizmu rodziców na przystosowanie potomstwa

Źródło: I. Grzegorzewska, [w:] L. Cierpiałkowska (red) 2006 s. 198 za: R.A Seilhammer, T. Jacob 1990 s. 168

Model Moora (1982 za: L. Cierpiałkowska 2006) wskazuje na dodatnie silne zależności między przystosowaniem dzieci a ciągłością i siłą zaburzeń trzech podstawowych czynników: jakości relacji między rodzicem a dzieckiem, jakości sprawowanej kontroli nad dzieckiem oraz bezpośrednich oddziaływań wychowawczych. Do zaburzeń czynników pierwotnych dochodzi w wyniku działania czynników wtórnych takich jak: konflikty małżeńskie, sytuacje stresowe, izolacja społeczna, alkoholizm, bezrobocie, przemoc domowa.

Obniżenie jakości sprawowania funkcji rodzicielskich (R.A. Seilhammer, T. Jakob, 1990) lub ich przerwanie (R.J. Ackerman 1883), niezależnie od tego czy alkoholu nadużywa ojciec czy matka stanowi podstawowy czynnik ryzyka nieprawidłowego przebiegu rozwoju u dzieci. Deficyty w sprawowaniu

funkcji rodzicielskich uniemożliwiają wręcz dziecku realizację zadań rozwojowych i mogą prowadzić poprzez nieprawidłowości w rozwiązywaniu kryzysów charakterystycznych dla danego wieku do zaburzeń w poczuciu własnej wartości, samokontroli i tożsamości.

Spożywanie alkoholu przez rodziców jako sposób radzenia sobie z problemami i panaceum na trudności życiowe, zgodnie z teorią społecznego uczenia się, może być odebrane przez dzieci jako wzorzec do naśladowania, jako skuteczne radzenie sobie w sytuacjach stresogennych i frustrujących. (I Grzegorzewska 2006, s. 195-207)

Specyfika rodziny dysfunkcyjnej szczególnie wyraźnie manifestuje się w dwóch wymiarach. Po pierwsze są to zasady, które kierują życiem rodziny. Po drugie – są to role, jakie pełnią poszczególni członkowie rodziny. Konsekwencje jednych i drugich uwidaczniają się u dziecka zarówno w okresie, gdy przebywa ono w domu rodzinnym, jak i w dorosłym życiu.

Trzy istotne zasady na których opiera się funkcjonowanie rodziny dysfunkcyjnej:

- - *nie mów* - nakazuje bezwzględne zachowanie milczenia na temat tego, czego dziecko doświadcza we własnej rodzinie. Dorośli członkowie rodziny oczekują, że dziecko będzie ukrywało swoje przeżycia zarówno wewnątrz rodziny, jak i poza nią;
- - *nie ufaj* - wymaga od dziecka, aby nie obdarzało zaufaniem ani członków swojej rodziny, ani nikogo obcego, gdyż ufając naraża się na doznanie krzywdy. Tym samym dziecko nie może uzyskać poczucia bezpieczeństwa, natomiast stale doświadcza poczucia zagrożenia, czuje się słabe i niepewne;
- - *nie odczuwaj* - nakazuje dziecku, by nie zagłębiało się w swoje emocje, nie zastanawiało na tym, co odczuwa, jakie są tego przyczyny i skutki. Kierowanie się tą zasadą oraz wzrastanie w zdeorganizowanym środowisku to prosta droga do psychopatyzacji dziecka. Uczy się ono bowiem, że miłość, jaką go obdarzono była zafałszowana, oparta na zależności, manipulacji, winie, krzywdzie i wy kalkulowanej bezradności. Nie ma więc miłości bezinteresownej (B.E. Robinson, J. Lyn Rhoden 2000, J. Bradshaw 1998, M. Praisner 2002, G. Lowe, D. Foxroft, D. Sibley 2000).

Podstawowe znaczenie z punktu widzenia analizy rozwoju indywidualnego w kontekście rodziny ma teza, iż osoby wchodzące w skład systemu rodzinnego są wzajemnie od siebie zależne, przyczyniają się do kształtowania wzorów zachowania oraz są ukierunkowane we własnym zachowaniu przez uczestniczenie w tych wzorach.

Charakterystyczne dla różnych koncepcji podejścia systemowego jest zwracanie uwagi na tworzenie koalicji rodzinnych zaburzających między innymi funkcjonowanie dzieci. Podejście strategiczne zwraca uwagę na istnienie w rodzinach dysfunkcyjnych tak zwanych triad (trójkątów). Typowa triada obejmuje nadmiernie uwikłaną w sprawy dziecka matkę, dziecko i

peryferycznego (nie włączającego się w sprawy domowe) ojca. Z perspektywy strategicznej istotne jest poznanie różnych sposobów, w jakie dziecko jest włączone w konflikty rodziców oraz dostrzeżenie jego roli w triadzie. Aktywność dziecka w niniejszym kontekście najczęściej wyraża się poprzez zaburzone zachowanie np. agresję wobec rówieśników jako objaw koncentrowania na sobie uwagi rodziców w celu zbliżenia i zacieśniania ich więzi małżeńskich i powinności rodzicielskich.

Rodzina jako podstawowe środowisko życia i aktywności jednostki wywiera szczególny wpływ na rozwój indywidualny swoich członków poprzez system wzajemnych powiązań. Doświadczenie indywidualne stanowi zaś podstawowy materiał rozwoju psychicznego, który dotyczy także kształtowania osobowości, tworząc w procesie interakcji jednostki z jej otoczeniem rozwojowy kontekst. Członkowie rodziny są więc dla siebie układem odniesienia, a więzi społeczno-emocjonalne stanowią bogate źródło nagród i kar społecznych. Dziecko zatem internalizuje stopniowo dostarczane mu w rodzinie treści, zakres i charakter doświadczeń poznawczych, społecznych i emocjonalnych oraz przyswaja narzędzia i sposoby opracowywania tych doświadczeń. Odnosi się to do struktur osobowości jednostki związanych z jej rodzinnym modelem. Rozważając aspekty osobowościowego funkcjonowania jednostki z reguły uznaje się za podstawowe warunki zadatki organiczne i wpływy środowiska, zaś własną aktywność dziecka i wychowanie za główne motory rozwoju.

1.2 Typologia postaw rodzicielskich a społeczne funkcjonowanie dziecka

Pojęcie stylu interakcyjnego związane jest ze współczesnym, systemowym podejściem do rodziny, charakteryzującym się ujmowaniem człowieka jako uczestnika grupy rodzinnej, która z kolei traktowana jest jako dynamiczny system wzajemnych interakcji (de Barbaro 1999, M. Braun-Galkowska 1992, M. Radochoński 1987, J. Rembowski 1986).

Systemowe koncepcje rodziny zakładają, że osobowość dziecka i jego zachowanie kształtuje się pod wpływem wzajemnych oddziaływań między nim samym a innymi członkami rodziny. W takim ujęciu rodziny, postawy rodzicielskie są jednym z elementów systemu rodzinnego, wynikającym z interakcji rodzinnych oraz umożliwiającym dziecku gromadzenie doświadczeń indywidualnych i społecznych, a co za tym idzie, wywierającym wpływ na zachowanie dziecka. Każde skierowane wobec dziecka działanie rodzica nasycone jest określonym ładunkiem emocjonalnym, co rodzi reakcję w postaci jego specyficznego zachowania i odwrotnie, zachowanie dziecka modyfikuje stosunek i zachowanie rodzica wobec dziecka.. Utrwalone, wywołujące określone typy interakcji, postawy wobec dziecka wpływają na tworzenie się cech jego osobowości (M. Ziemska 1973, M. Tyszkowa 1990).

W psychologii pojęcie postawy rozumiane jest wielorako. Jedni wiążą je z orientacją wobec czegoś, zawierającą intensywny składnik intelektualny, inni pojęcie to wiążą z procesem emocjonalnym, tak jak J. Guilford, jeszcze

inni ujmują je od strony działania, jak E. Hilgard, czy stanu przygotowania lub gotowości do realizacji, jak G. Allport (J. Rembowski 1972).

Według A. Szymańskiej (2005) postawa rodzicielska to:

- względnie trwałe nastawienie emocjonalne, które dominuje w sposobie odnoszenia się do dziecka i postępowania z nim (M. Ziemska 1986 za: M. Marody 1976),
- postawa która wywołuje u dziecka reakcję w postaci specyficznego zachowania się (już małe dziecko reaguje na ton głosu matki); na jej wykształcenie mają wpływ:
 - a) doświadczenia przeszłe rodziców, a szczególnie postawy wychowawcze w ich rodzinach,
 - b) osobowość rodziców, a szczególnie ich sfera emocjonalna,
 - c) stosunki między rodzicami.

Komponent uczuciowy podkreślany jest także w definicji J. Rembowskiego (1986, s. 197-198), który określa postawę rodziców jako „całościową formę ustosunkowania się rodziców, osobno ojca i matki, do dzieci, do zagadnień wychowawczych itp., ukształtowaną podczas pełnienia funkcji rodzicielskich” oraz w definicji ks. W. Prężyny (1981, s. 20): „gotowość podmiotu do pozytywnych lub negatywnych reakcji intelektualno-orientacyjnych, emocjonalno-motywacyjnych oraz behawioralnych wobec przedmiotu.”

Druga definicja wskazuje jednocześnie na komponenty składające się na postawę:

- *komponent emocjonalno-oceniający* odzwierciedlający się w wypowiedziach dotyczących dziecka, w tonie i ekspresji wypowiedzi oraz zachowaniu niewerbalnym,
- *poznawczy* wyrażający się w wiedzy rodziców o dziecku i jej adekwatności, w formie wyrażanych poglądów i przekonań o dziecku,
- *behawioralny* ujawniający się w czynnym działaniu i zachowaniu rodziców wobec dziecka, w tym co rodzice są zdolni zrobić dla swojego dziecka (S. Nowak 1973, J. Turowski 1993, S. Mika 1981).

Zgodnie z poglądem K. Boczar (1977) należy podkreślić, że wszystkie trzy składniki postawy są wzajemnie powiązane i ukierunkowane. Proces kształtowania się postaw rodzicielskich przebiega różnie, często poszczególne składniki postawy rozwijają się nierównomiernie. Proces ów może rozpocząć się od rozwoju komponentu emocjonalnego i stopniowo, z opóźnieniem obejmuje następne składniki. Istotne jest jednak aby wszystkie czynniki postawy rozwijały się równomiernie, gdyż wtedy szybciej dochodzi do ukształtowania postawy pełnej i zintegrowanej.

Zdaniem E. Hurlock postawy rodziców w stosunku do dzieci są rezultatem uczenia się, a źródło postaw rodzicielskich stanowi dziewięć czynników:

- pojęcie „wymarzonego dziecka”, wytworzone zanim dziecko się urodzi; pojęcie to oparte jest na tym, jakiego dziecka rodzice pragną; gdy

dziecko zawiedzie ich oczekiwania, są rozczarowani, co sprzyja rozwijaniu postawy odrzucającej,

- wcześniejsze doświadczenia z uprzednich kontaktów z dziećmi,
- przyjęty w danym kręgu kulturowym pogląd na temat najlepszej metody wychowawczej ma wpływ na postawy rodzicielskie wobec dzieci i na traktowanie przez nich własnych dzieci,
- rodzice, którym rodzicielstwo sprawia radość, którzy są szczęśliwi i dobrze przystosowani do małżeństwa, przejawiają życzliwe postawy w stosunku do swoich dzieci,
- gdy rodzice sądzą, że potrafią wypełnić swoją rolę, ich postawy są o wiele właściwsze niż wówczas gdy uważają, że się do tej roli nie nadają i czują się niepewni w roli rodzica,
- rodzice zadowoleni z płci, liczby i cech ich dzieci mają bardziej pozytywne postawy,
- zdolność i gotowość przystosowania się do modelu życia skoncentrowanego na rodzinie,
- jeżeli rodzice chcieli mieć dziecko, aby utrzymać zachwiane małżeństwo, i jeżeli to nie pomogło, postawa wobec dziecka będzie o wiele mniej przychylna, niż gdyby pragnęli dziecka, aby zwiększyć swoje zadowolenie z małżeństwa,
- to jak dzieci odnoszą się do rodziców, ma wpływ na postawy rodziców (E. Hurlock 1985, s. 387-388).

Aby uporządkować mnogość ustosunkowań rodziców wobec dzieci i wiążących się z nimi zachowań dokonywano wielu prób wyodrębnienia głównych typów postaw rodzicielskich.

Pierwsze próby sklasyfikowania postaw rodzicielskich podjęła M. Ken-Worthy wprowadzając do psychologii dwa przeciwstawne sobie typy postaw rodzicielskich – odrzucenie i nadmierną opiekę, M. Fitz-Simons, która wyróżniła dwie naczelne postawy rodzicielskie - akceptację i dominowanie, jako postawy naczelne, oraz ich przeciwieństwa - odrzucenie i uległość oraz L. Kanner przedstawiając typologię opartą na czterech typach postaw rodzicielskich: akceptacja i miłość, jawne odrzucanie, perfekcjonizm oraz przesadna opiekuńczość.

Należy zauważyć, że podział L. Kannera zawiera tylko jedną postawę o treści pozytywnej, a trzy o zabarwieniu negatywnym. Do typologii stworzonej przez M. Fitz-Simons nawiązują autorzy późniejszych systemów klasyfikacji postaw rodzicielskich, posługując się wprowadzonym przez tę autorkę schematem opisu tych postaw.

W wyniku dalszych badań nad zachowaniem się rodziców wobec dzieci powstało wiele typologii postaw rodzicielskich.

W latach sześćdziesiątych A. Roe wyróżniła 6 typów postaw (M. Ziemska 1979): postawę kochającą, ochraniającą, wymagającą, odrzucającą, zaniedbującą i obojętną.

Podstawowymi wymiarami w typologii Anny Roe jest „chłód” i „ciepło”, z którymi wiążą się postawy naczelne: z wymiarem ciepła łączy się postawa akceptacji, z wymiarem chłodu – postawa unikania. Postawa uczuciowej koncentracji na dziecku wynika z połączenia wymiaru chłodu i ciepła. Nadmierna koncentracja w zależności od wymiaru wiąże się z postawą ochraniającą lub wymagającą.

Porządek kolisty modelu unaocznia fakt, iż sąsiadują ze sobą typy postaw najbardziej zbliżone do siebie. Jednak typologia ta zawiera zbyt mało odmian pożądaných zachowań rodziców.

O wiele bardziej rozbudowany jest hipotetyczny model typów zachowań podany przez R.H. Schaefera. Poszczególne postawy rodzicielskie są przedstawione jako zbliżające się lub oddalające od uznanych za podstawowe wymiarów : „autonomia – władza” i „miłość – wrogość”. Bieguny wymiaru „władza – autonomia” są wg Schaefera zbieżne z postawami posiadania i swobody, a bieguny wymiaru „miłość – wrogość” z postawami akceptacji i odrzucenia.

Typologia R.H. Schaefera (wykres nr 3) zawiera 14 postaw ujętych w siedem przeciwstawnych par. Mimo że jest rozbudowana, budzi jednak zastrzeżenia. Głównie dotyczą one wyboru podstawowych wymiarów jako maksimum i optimum dla zachowań rodzicielskich na przeciwstawnych biegunach.

Wykres 3 Hipotetyczny model zachowania macierzyńskiego wg R.H. Schaefera

WŁADZA		
WROGOŚĆ	autorytatywne dyktatorstwo żądające przeciwstawi- wienie się chroniące pobłażanie odrzucenie	posiadanie nadmierne chronie- nie nadmierne pobłaża- nie akceptacja
	zaniedbanie obojętność luźny stosunek	współdziałanie uznanie praw swoboda
AUTONOMIA		MIŁOŚĆ

Źródło: M. Ziemska, *Rodzina i dziecko*, Warszawa 1986, s. 172

W wyniku przekształcenia typologii Schaefera powstała typologia Makarovič'a (1977). Jako przeciwieństwa przyjęto: przychylna przewaga nagród vs. nieprzychylna przewaga sankcji. „Władza – autonomia” zostały zastąpione przewagą władzy matki i przewagą władzy dziecka w stosunkach między matką a dzieckiem. Przecięcie się tych wymiarów pod kątem prostym tworzy 4 pola wskazujące na 4 typy stosunku matki do dziecka:

- Typ monarchiczny – cała władza skupiona w rękach jednej osoby (matki); władza życzliwa i uznawana przez dziecko.
- Typ demokratyczny – matka zezwala na dużą niezależność dziecka; pozostawia mu inicjatywę działania. Gdy jednak dziecko oczekuje jej pomocy zawsze współdziała z nim.
- Typ tyraniczny – matka skupia w rękach dużą władzę, kieruje postępowaniem dziecka zgodnie z własnymi życzeniami i zasadami moralnymi. Dziecko stanowi narzędzie osiągnięcia własnych celów.
- Typ anarchiczny – matka nie przejmuje się sytuacją dziecka, nie chce mieć z nim żadnego kontaktu (M. Ziemska 1986, s. 175).

Typologia ta, w stosunku do omówionych wcześniej, wydaje się zbyt uproszczona i traktuje bardziej o sposobie zachowania się matki niż o jej stosunku uczuciowym do dziecka.

Powyższe modele prezentują mniej zachowań korzystnych z punktu widzenia rozwoju dziecka niż niekorzystnych (M. Ziemska 1979, J. Rembowski 1972, 1978) stąd model Ziemskiej oparty jest na przeciwstawieniu tendencji niekorzystnych: nadmiernego dystansu i nadmiernej koncentracji oraz uległości i dominacji. Pomiędzy tymi niekorzystnymi skrajnościami ulokowane są zachowania niepożądane. Postawy rodzicielskie układają się w przeciwstawne sobie pary: akceptacja – odtrącenie; współdziałanie – unikanie; rozumna swoboda - nadmierne ochranianie; uznawanie praw - zbytne wymaganie.

Przyjęcie 4 par postaw przeciwstawnych zaciera myśl o koncepcji złoto-środku jako najbardziej pożądanego przy niekorzystnych postawach skrajnych, gdyż do końca nie wiadomo czy wzrost postawy uznanej za korzystną nie doprowadza w rezultacie do jej przekształcenia się w niekorzystną (M. Braun-Gałkowska 1997).

Zarówno postawy rodzicielskie niewłaściwe, jak i prawidłowe wychowawczo wskazują pewien charakterystyczny dla danej postawy model zachowania rodzica wobec dziecka. Ale niezwykle istotne jest również to jak postawa rodzica wpływa na zachowanie dziecka. Zależności te przedstawiłam w tabeli 5.

Tabela 5 Rodzaje postaw rodzicielskich według typologii M. Ziemskiej a ich następstwa w rozwoju dziecka

RODZAJ POSTAWY	CECHY ZACHOWANIA DZIECKA
AKCEPTACJA DZIECKA: - rodzice lubią dziecko i nie ukrywają tego przed nim, - kontakt z nim jest przyjemnością dla nich, - ganią jego zachowanie, a nie jego jako osobę, - starają się poznać jego potrzeby i je zaspokoić, - pozwalają mu na uczuciową niezależność, - dają mu poczucie bezpieczeństwa, zadowolenia.	- dziecko jest zdolne do nawiązywania trwałych więzi emocjonalnych, do wyrażania uczuć, - jest miłe, usługune, przyjacielskie, odważne.

<p>WSPÓLDZIAŁANIE Z DZIECKIEM:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rodzice są zainteresowania jego zabawą i pracą, - wciągają i angażują dziecko w sprawy domu i rodziców odpowiednio do jego możliwości rozwojowych - są aktywni w nawiązywaniu wzajemnych kontaktów, - czerpią przyjemność ze wspólnej pracy z dzieckiem, z wymiany uwag. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko ufa rodzicom, - jest zadowolone z pracy, wytrwałe, - zdolne do współdziałania, podejmowania zobowiązań, - troszczy się o własność swoją i innych.
<p>UZNAWANIE PRAW DZIECKA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rodzice pozwalają by dziecko działało na własną odpowiedzialność, wyjaśniają i tłumaczą, - okazują szacunek dla jego indywidualności, - kierują nim przez delikatne podsufianie mu sugestii, - opierają dyscyplinę na wspólnych ustaleniach z nim, - ustosunkowują się do aktywności dziecka swobodnie a nie formalnie czy w sposób dyktatorski, - traktują dziecko bez przeceniania czy niedoceniania. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest lojalne i solidarne w stosunku do innych członków rodziny, - może podejmować czynności z własnej inicjatywy, - jest twórcze.
<p>DAWANIE DZIECKU ROZUMNEJ SWOBODY:</p> <ul style="list-style-type: none"> - w miarę dorastania dziecko otrzymuje od rodziców coraz większy zakres swobody, - rodzice potrafią utrzymać swój autorytet, - troszczą się o zdrowie dziecka i jego bezpieczeństwo. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest uspołecznione zdolne do współdziałania, - jest, pomysłowe, bystre, - łatwo przystosowuje się do różnych sytuacji, - może dążyć do pokonywania różnych przeszkód.
<p>ODTRĄCANIE DZIECKA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rodzice nie lubią dziecka, traktują je jak ciężar, - nie okazują pozytywnych uczuć wobec niego, - otwarcie krytykują dziecko i okazują mu dezaprobatę, - nie dopuszczają do głosu dziecka, - nie wnikają w jego potrzeby, - kierują nim poprzez rozkazy i „przykręcanie śruby”, - stosują liczne i represyjne żądania oraz surowe kary, - brak jest w ich zachowaniu uznawania jakichkolwiek pozytywów dziecka, - zastraszanie i brutalne postępowanie z dzieckiem. - mogą występować u niego zahamowania rozwoju uczuć wyższych. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest agresywne, nieposłuszne, kłótlive, - może kłamać, kraść lub przejawiać inne zachowania aspołeczne (np. wzmożona agresywność, narkotyzowanie się), - zahamowanie uczuć wyższych
<p>UNIKANIE KONTAKTU Z DZIECKIEM:</p> <ul style="list-style-type: none"> - stosunek rodziców do dziecka ubogi w uczucia, - kontakt z dzieckiem luźny, nadmierna swoboda, - rodzice ignorują bierność dziecka, - unikają i ograniczają kontakt z dzieckiem - nie dbają o dziecko i pozostawiają je bez opieki, - są niekonsekwentni w stawianiu wymagań dziecku, - nie angażują się w sprawy dziecka, - krańcowa forma unikania kontaktu to porzucenie go. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest niezdolne do nawiązywania trwałych więzi emocjonalnych i do obiektywnej oceny sytuacji, - może czuć się prześladowane, - jest uczuciowo niestale, zmienne w planach, nieufne, bojaźliwe.
<p>STAWIANIE DZIECKU NADMIERNYCH WYMAGAŃ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest ciągle pod presją, by dorównać wzorowi, - rodzice stawiają mu wygórowane wymagania, - narzucają dziecku autorytet i rządzą nim, kontrolują, - nie przyznają mu prawa do samodzielności, - ograniczają swobodę dziecka i zakres jego aktywności, - są przesadnie nastawieni na osiągnięcia dziecka, - krytykują go, nie szanują i nie uznają praw dziecka. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest niepewne, lękliwe, przewrażliwione, uległe, - brak mu wiary we własne siły, - ma trudności w szkole, w przystosowaniu społecznym.

<p>NADMIERNA OCHRONA:</p> <ul style="list-style-type: none"> - podejście rodziców do dziecka jest bezkrytyczne, - przekładają jego dobro ponad wszystko inne, - traktują dziecko jako wzór doskonałości, - otaczają je przesadną opieką i pobłażają mu, - nie doceniają możliwości dziecka, rozwiązują za nie trudności, ograniczają jego swobodę ruchu, - usuwają wszelkie ryzyko z jego drogi, - ograniczają jego swobodę, izolują społecznie, - są nadmiernie zaabsorbowani jego zdrowiem, , - przedstawiają mu otaczający świat jako zagrażający, - zachęcają do jednostronnego rozwoju umiejętności, - matka najczęściej ulega dziecku, toleruje jego zachcianki i pozwala panować nad sobą. 	<ul style="list-style-type: none"> - dziecko jest zależne (np. od matki), bierne, brak mu inicjatywy, - jest ustepliwe lub nadmiernie pewne siebie (dzieci rozpieszczane), - jest zuchwałe, zarozumiałe, egoistyczne wobec rodziców, może ich tyranizować, - ma w stosunku do nich wygórowane wymagania, - jest nieprzystosowane społecznie.
---	---

Źródło: A. Siudem, „Problemy Społeczne” nr 2/2005, s. 43-44

Postawy są plastyczne i podlegają zmianom pod wpływem środowiska, własnej aktywności, oceny otoczenia, umiejętności pracy wychowawczej, a przede wszystkim podlegają zmianom w miarę, jak zmienia się dziecko, które przechodzi przez różne fazy rozwoju natomiast wszystkie analizowane powyżej modele ujmują postawy w sposób statyczny nie uwzględniający zmian tych postaw w zależności od wieku dziecka.

Model zaproponowany przez M. Braun-Gałkowską nie odbiega od opisanych w literaturze typów postaw, jednakże ujmuje je w sposób dynamiczny. Poza tym stwarza możliwość porównania tej samej postawy, ale w stosunku do poszczególnych członków rodziny w różnych konstelacjach: matka – ojciec, matka – dzieci, ojciec - dzieci. Uwidacznia tym samym różnice w postawach lub ich brak, co często stanowi jedną z przyczyn zaburzeń życia rodzinnego.

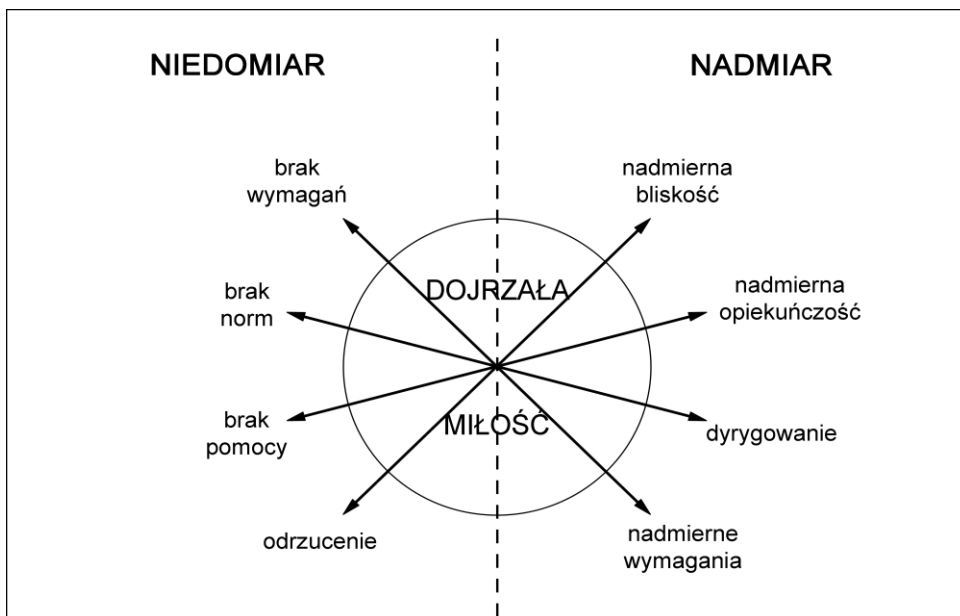
Model oparty jest na czterech wymiarach:

- bliskość (dystans emocjonalny między członkami rodziny),
- pomoc (stopień darzenia pomocą),
- swoboda (stopień ingerowania w decyzje, zakres zostawianej samodzielności),
- wymagania (wymagania stawiane członkom rodziny, oczekiwania od nich).

Na tych wymiarach oznaczone są przeciwstawne postawy, co graficznie przedstawia (wykres nr 4), gdzie skrajności to nadmiar i niedomiar danej cechy. W każdym przypadku najlepszym jest „złoty środek” w natężeniu danej cechy mieszczący się pomiędzy skrajnościami co obrazują postawy pośrednie: właściwa bliskość, odpowiednia pomoc, rozumna swoboda, stosowne wymagania. Należy zauważyć, że nie są one skoncentrowane w jednym i jednoznacznie określonym punkcie, lecz w obszarze bliskim centrum i są w nim mobilne czyli w zależności od wieku dziecka, sytuacji rodzinnej, cech osobowości rodziców przesuwają się w jednym bądź drugim kierunku. Połączenie w jedną całość wszystkich cząstkowych postaw pozytywnych daje efekt postawy dojrzałej miłości (M. Braun–Gałkowska 1991, s. 17).

W systemowym ujęciu rodziny model postaw rodzicielskich zaproponowany przez Braun-Galkowską wraz ze szczegółowym opisem postaw rodzinnych uwzględniających wszelkie interakcje wewnątrzrodzinne oraz z opracowaną skalą ujmującą postawy członków rodziny w percepcji każdego z nich umożliwia dokonywanie analiz całego układu odniesień, a przez to docieranie do źródeł konfliktu i ich redukcowanie.

Wykres 4 Model postaw rodzicielskich wg M. Braun-Galkowskiej

Źródło: M. Braun-Galkowska, *Postawy rodzinne*, s. 23 [w:] T. Ożóg (red.) *Materiały pomocnicze z psychologii rozwojowej, wychowawczej i społecznej*, Oficyna Wyd. Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 1997

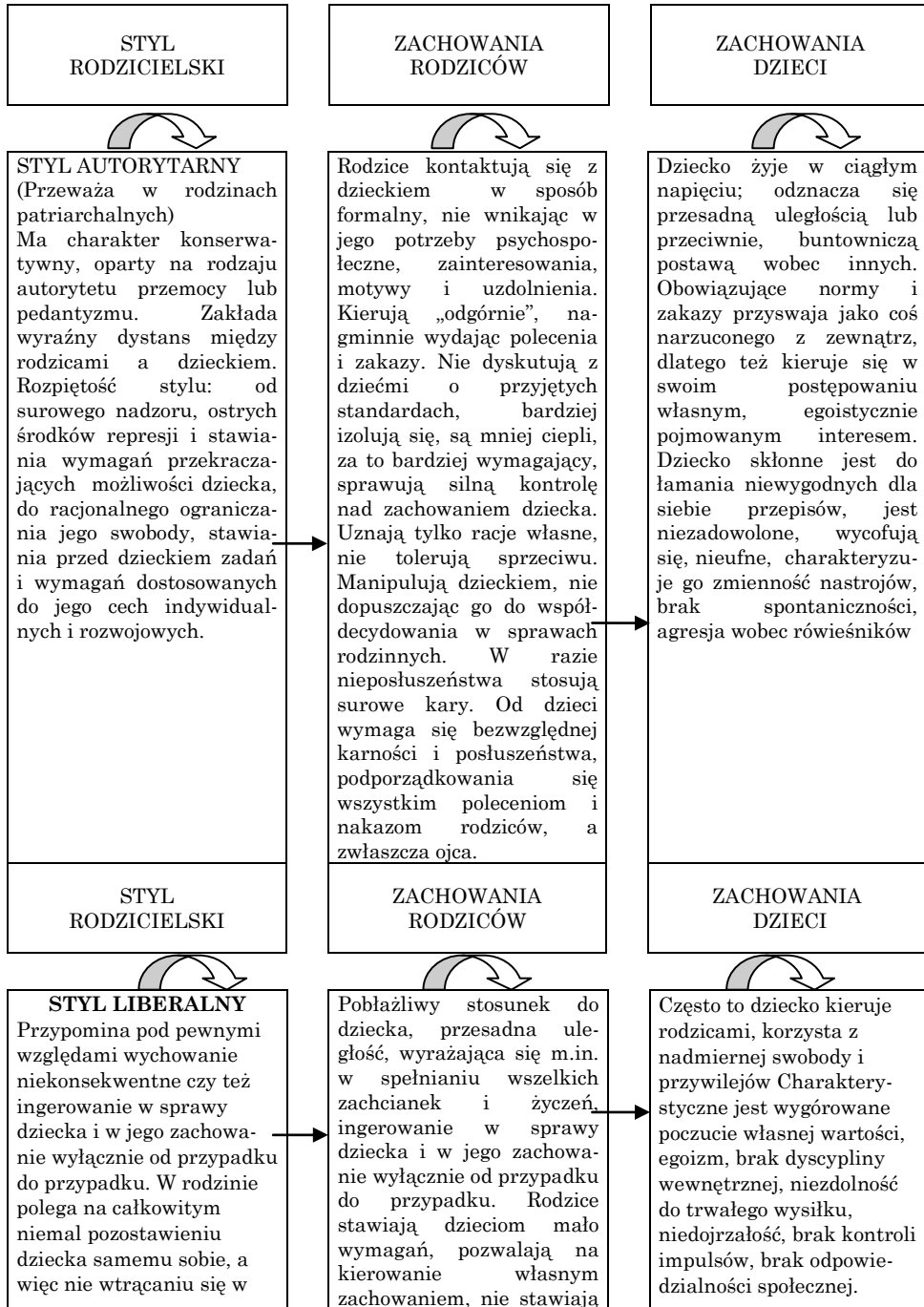
Funkcje wychowawcze spełniane przez rodzinę zostają realizowane w rozmaity sposób, każdą rodzinę cechuje też określony styl wychowania, decydujący o ilości i jakości oddziaływań na psychikę dziecka. Styl wychowania charakterystyczny dla danej rodziny jest odbiciem sposobów i metod oddziaływania na dziecko wszystkich członków rodziny. Wykres nr 5 przedstawia dominujące w literaturze style wychowania.

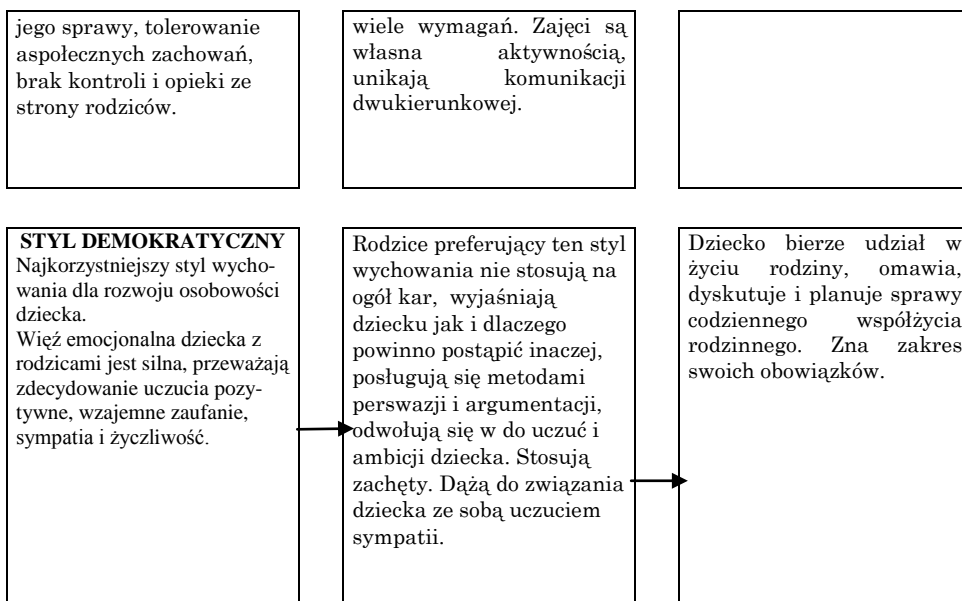
E.E. Maccoby i J.A. Martin (1983) wyróżniają cztery główne style rodzicielskie:

- Autokratyczny - rodzice są bardzo wymagający, sprawiają silną kontrolę nad zachowaniem dzieci, stosują groźby i kary,
- Obojętny - rodzice narzucają swoim dzieciom nieliczne ograniczenia, poświęcają im niewiele uwagi, zainteresowania i wsparcia emocjonalnego,
- Permisywny - rodzice są kochający i wrażliwi emocjonalnie, stawiając jednocześnie nieliczne ograniczenia zachowaniu,

- Autorytatywny - rodzice są opiekuńczy i wrażliwi na dziecko, ale stawiają mu wyraźne ograniczenia tworząc przewidywalne środowisko (E. Filipiak 2002).

Wykres 5 Style rodzicielskie oraz wynikające z nich zachowania dzieci i rodziców

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Przetacznikowa, Z. Włodarski, Psychologia wychowawcza, PWN, 1986; M. Przetacznik-Gierowska, G. Makiełło Jarża, Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego, WSiP, 1992; M.H. Dembo, Stosowana psychologia wychowawcza, WSiP 1997

Scharakteryzowane główne style wychowania w rodzinie przeważnie nie występują w rzeczywistości w postaci czystej, jeden z nich jednak zwykle dominuje, wpływając na swoistą atmosferę życia rodzinnego. Jakkolwiek styl wychowania w rodzinie jest ważnym czynnikiem kształtującym osobowość dziecka, nie jest to czynnik jedyny. Dopiero w powiązaniu z postawami rodziców wobec dzieci, z emocjonalną więzią łączącą członków rodziny i z ogólną atmosferą w niej panującą, czynnik ten nabiera właściwego znaczenia.

Wybór określonego stylu zależy od wielu czynników, w tym od sytuacji zewnętrznej (doświadczenia z macierzystej rodziny) i od modelu umysłowego rodziców.

Matka znacznie wcześniej niż ojciec staje się dla małego dziecka modelem. W wypadku dziewczynek jest to zjawisko trwałe, natomiast chłopcy z biegiem czasu wybierają inny wzór i zaczynają identyfikować się z ojcem.

Wyniki wielu badań wskazują na zależność pomiędzy jakością relacji we wczesnym dzieciństwie a późniejszym rozwojem poznawczym, emocjonalnym i społecznym dziecka. Jakość więzi określana jest stopniem zaangażowania matki w realizację potrzeb rozwojowych jej dziecka, jej zdolność do dostrajania się emocjonalnego i intelektualnego, wreszcie jej dostępność.

1.3 Relacje dziecko – matka źródłem pierwszych emocji

Jakość wczesnych więzi uczuciowych dziecka i ich konsekwencje dla późniejszego funkcjonowania społecznego i emocjonalnego to problem ważny

dla rozumienia różnorodnych nieprawidłowości występujących w zachowaniu dzieci i młodzieży. W chwili obecnej coraz większym problemem społecznym stają się zaburzenia zachowania, agresja oraz depresja, a więc problematyka silnie związana z procesami regulacji emocji. W praktyce klinicznej, podczas diagnozy i analizowania przyczyn zaburzeń obserwowanych u dziecka, dużą wagę przykładają się do warunków rodzinnych (struktury rodziny, jej statusu społecznego, sposobu funkcjonowania w obliczu trudności wynikających z zachowania dziecka), do przebiegu rozwoju psychofizycznego samego dziecka oraz analizy jego aktualnych zachowań i emocji. Często jednak pomijany jest problem wzajemnych interakcji pomiędzy rodzicami (lub innymi ważnymi opiekunami) a dzieckiem we wczesnym okresie jego rozwoju, które tworzą podstawy funkcjonowania społecznego i emocjonalnego dziecka (M. Czub 2003, s. 31-33).

Obecna wiedza na temat formowania się więzi oraz wynikających z tego konsekwencji dla rozwoju emocjonalnego i społecznego człowieka, oparta jest w dużej mierze na teorii przywiązania sformułowanej przez J. Bowlby'ego (1969, 1973, 1980). Szczególny wkład do współczesnego rozumienia rozwoju psychicznego jednostki w oparciu o teorię przywiązania wnieśli A. Sroufe (1995) - tworząc koncepcję rozwoju emocjonalnego człowieka w pierwszych latach życia, P. Crittenden (1997) – badając rozwój wzorców przywiązania w wieku przedszkolnym, M. Main – rozwijając badania różnych wzorców przywiązania (J. Solomon, C. George 1999) oraz M. Rutter (1997) – badając skutki pozbawienia dzieci kontaktu z matką.

Teoria przywiązania i jej implikacje mają szczególne zastosowanie do rozumienia psychopatologii procesów rozwojowych (J. Cassidy, P.H. R. Shaver 1999). Analiza więzi dziecka z osobami znaczącymi pozwala lepiej zrozumieć i wyjaśnić podatność dziecka na negatywny wpływ różnego rodzaju stresorów oraz efekty ich działania, na dalszy rozwój jednostki. Pozwala również na przewidywanie możliwych skutków wpływu różnych czynników działających na jednostkę.

Więź uczuciową pomiędzy dzieckiem a opiekunem, którą J. Bowlby (1969) definiuje jako instynktowną, opartą na mechanizmach biologicznych, wykształca się w pierwszym roku życia i staje się prekursorem późniejszych relacji społecznych jednostki (M. Rutter 1979). Badania podłużne pokazały, że u 70% dorosłych ludzi styl nawiązywania relacji z dorosłym partnerem jest taki sam jak styl nawiązywania relacji z matką we wczesnym dzieciństwie (K. von Klitzing, H. Simoni, F. Amsler, D. Burgin 1999).

Pogląd że dążenie do formowania bliskich, intymnych więzi uczuciowych z innymi jest podstawowym komponentem natury człowieka jako jednostki społecznej a nie efektem uczenia się (M. Rutter 1997) potwierdzają między innymi badania H.F. Harlowa (1969)

Zachowania przywiązaniowe zostają zorganizowane w behawioralny system przywiązania (attachment behavioral system), który jest efektem reakcji na sygnały zewnętrzne i wewnętrzne dziecka. Na podstawie powtarzających się doświadczeń związanych z rolą jaką pełnią dziecko i rodzic we

wzajemnych relacjach, tworzą się zinternalizowane struktury poznawcze, stanowiące podstawę kształtowania się osobowości (W.N. Friedrich 1995, s. 22). Są to wewnętrzne modele operacyjne (internal working models), dotyczące reprezentacji figury przywiązania, reprezentacji siebie i wzajemnych relacji pomiędzy nimi. Powstające w umyśle, w okresie dzieciństwa – utrzymują się jako centralne własności osobowości w okresie całego życia (J. Bowlby 1988).

Przywiązanie kształtuje się do trzeciego roku życia na bazie relacji z matką (bądź główną osobą sprawującą opiekę nad dzieckiem), przechodząc kolejne fazy rozwoju (R. Marvin, P. Britner 1999). M. Ainsworth w ramach projektu Baltimorskiego prowadziła dalsze badania dotyczące rozwoju przywiązania, które umożliwiły sprecyzowanie wzorców interakcji pomiędzy dzieckiem a matką (I. Bretherton 1994). Do badania różnic indywidualnych w przywiązaniu u niemowląt stworzyła procedurę nieznaną sytuacji (Strange Situation), na podstawie której wydzieliła i opisała trzy podstawowe wzorce przywiązania – bezpieczny, ambiwalentny i unikający.

- Styl bezpieczny – cechujący się zaufaniem dziecka do figury przywiązania; oparty jest na doświadczeniu jej dostępności i responsywności, ujawnianiu wrażliwości w sytuacjach zagrażających poczuciu komfortu,
- Styl lękowo-ambiwalentny - charakteryzuje się brakiem pewności ze strony dziecka, że figura przywiązania jest dla niego dostępna i responsywna; kształtuje wzmoczoną czujność, obniżone poczucie bezpieczeństwa, niepewność i silny lęk związany z separacją; ambiwalentna postawa wobec figury przywiązania (poszukiwanie bliskości - unikanie) prowadzi do nieadaptacyjnych zachowań, zaburza rozwój emocjonalny i eksplorację,
- Styl unikający – kształtujący się w toku doświadczenia niedostępności figury przywiązania w sytuacjach zagrożenia bądź niewrażliwości na nie; reakcje i motywy są dla dziecka nieprzewidywalne; ciągły stan aktywności uruchamia mechanizmy obronne; unikanie bliskiego kontaktu jest formą obronną dziecka przed zranieniem i odrzuceniem; widoczna jest rezygnacja z walki o figurę przywiązania, a rozłąka z nią nie musi wiązać się z przejawianiem negatywnych emocji (J.W Pearce, 1997; A. Sroufe, 1995; M. Plopa 2004).

W toku badań M. Main i J. Solomon (1990) wyróżniły czwarty wzorec przywiązania – styl zdeorganizowany – silne zachowania przywiązaniowe - unikanie kontaktu. Figura przywiązania jest dla dziecka, w tym przypadku, zarówno źródłem silnego dystresu jak i źródłem komfortu. P. Crittenden (1994) sugeruje, że tego typu zachowania dziecka są związane z doświadczeniem przez nie traumy, która może być efektem krzywdzenia lub zaniedbywania przez rodzica albo choroby psychicznej figury przywiązania.

Styl przywiązania rozpoznany w wieku dwunastu miesięcy pozwala przewidzieć jak dziecko będzie zachowywało się w grupie przedszkolnej.

Dzieci z bezpiecznym wzorcem przywiązania opisywane są jako współpracujące, lubiane przez kolegów, pomysłowe, zdolne do radzenia sobie w różnych sytuacjach i łatwo powracające do równowagi. W sposób przyjazny i spokojny traktują rodziców, są serdeczne i nawiązują swobodne rozmowy. Dzieci o wzorcu unikającym opisywano jako odizolowane emocjonalnie od innych, często wrogo nastawione do otoczenia lub zachowujące się antyspołecznie oraz jako nadmiernie poszukujące uwagi. Zachowują dystans w stosunku do rodzica, bawią się zabawkami i ignorują inicjowanie kontaktu przez niego. Nie podejmują osobistych tematów w rozmowach. Lękowo-ambiwalentny wzór przywiązania, owocował u przedszkolaka silnym napięciem, impulsywnością, poszukiwaniem uwagi i brakiem zdolności do radzenia sobie w sytuacjach trudnych (frustracją, bezradnością). Ich zachowanie wydaje się sztuczne – popisują się, starają się być szczególnie miłe dla rodzica. Dzieci zdezorganizowane mają tendencję do kontrolowania i dominowania nad rodzicem. Role są odwrócone – dziecko traktuje rodzica odrzucająco lub troskliwie i ochraniająco. Rozmowy między nimi są urywane, rozpoczynane zdania pozostają niedokończone, a poruszane tematy ulegają nagłym zmianom (J. Bowlby 1988).

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia przeprowadzono wiele badań wskazujących na wpływ jakości przywiązania na dalszy rozwój jednostki.

M.T. Greenberg (1999) wyróżnił cztery mechanizmy poprzez które, insecure attachment (przywiązanie nie dające poczucia bezpieczeństwa - tłum. A. Brzezińska 2000, s. 119) może stać się przyczyną późniejszego braku przystosowania: 1) ustanowienie wewnętrznych modeli operacyjnych charakteryzujących się brakiem zaufania, gniewem i lękiem, 2) nieprawidłowa regulacja emocji, 3) nieprzystosowawcze wzorce zachowań, 4) mechanizm motywacyjny, związany ze społeczną orientacją jednostki. Wzorec przywiązania może prowadzić do orientacji prospołecznej lub antyspołecznej i wyznacza poziom gotowości do socjalizacji (M. Stobiecka 2001).

Badania wykazały, że oparty na wzorcach przywiązania sposób funkcjonowania jednostki wykazuje stałość także w okresie późnego dzieciństwa i adolescencji. Regulacja emocji ma decydujące znaczenie w organizowaniu relacji z rówieśnikami i dorosłymi – wzorec bezpiecznego przywiązania determinuje efektywne i dające satysfakcję uczestnictwo w grupach rówieśniczych. Jest także predyktorem zdolności jednostki do nawiązywania relacji intymnych, kontaktów rówieśniczych z płcią przeciwną oraz zdolności do otwartości w kontaktach z innymi. W każdym wieku, począwszy od wczesnego dzieciństwa, poprzez wiek szkolny i adolescencję, dzieci charakteryzujące się bezpiecznym wzorcem przywiązania, czyli efektywną regulacją emocji, prezentują mniej problemów emocjonalnych niż dzieci z nie dającym poczucia bezpieczeństwa wzorcem przywiązania. U osób z unikającym wzorcem przywiązania stwierdzono tendencje do agresji i wyższy poziom zaburzeń zachowania. Zarówno unikający wzorec, jak i ambiwalentny, związane są ze skłonnością do depresji – w pierwszym przypadku z powodu bezradności, w drugim, poczucia alienacji.

Najsilniejsze korelacje z różnego typu zaburzeniami wykazuje zdezor- ganizowany wzorzec przywiązania. Jednostki o takim wzorcu prezentują symptomy dysocjacyjne, poważne trudności w orientacji w otoczeniu społecznym oraz niezdolność do integrowania różnych aspektów doświadczenia emocjonalnego i poznawczego (A. Sroufe i in., 2000).

Relacje emocjonalne i społeczne między matką a dzieckiem łączą się bezpośrednio z potrzebami biopsychicznymi. Prawidłowe ich zaspokajanie, odpowiednie do warunków, w jakich znajduje się jednostka, jest podstawą zdrowia. Niezaspokajanie lub błędy w zaspokajaniu potrzeb biologicznych prowadzą do powstania zmian chorobowych w organizmie. Z kolei nieprawidłowe zaspokajanie potrzeb psychospołecznych powoduje zaburzenia w zachowaniu się człowieka, wyzwala mechanizmy obronne, prowadzi do konfliktów jednostki z otoczeniem (J. Sowa 2001, s. 147).

Analizując więc wczesny rozwój więzi uczuciowych dziecka zyskujemy istotne informacje na temat podstaw jego funkcjonowania społecznego, emocjonalnego a także poznawczego (R. Schaffer 1994). Nieprawidłowości w formowaniu więzi emocjonalnych osłabiają zdolność do pozytywnego rozwiązywania kolejnych kryzysów rozwojowych i utrudniają integrację doświadczeń, a co za tym idzie powodują narastające trudności w funkcjonowaniu psychospołecznym. Zatem okres wczesnego dzieciństwa należy przyjąć jako ten, który w największym stopniu determinuje osobowość jednostki i w dużym stopniu nadaje charakter jej dalszego postępowania i integracji z otoczeniem.

II Okres wczesnego dzieciństwa w periodyzacji rozwoju – przegląd badań

Człowiek uczestniczy w życiu społecznym, w grupach dużych i małych, lecz pierwotnym i najbardziej powszechnym miejscem uczestnictwa jest rodzina. To właśnie od niej rozpoczyna się biografia jednostki i ona towarzyszy jej przez całe życie. W niej człowiek przychodzi na świat i w niej uczy się podstawowych ludzkich funkcji, uczy się odnoszenia do innych ludzi i spotyka się z najważniejszymi wartościami, uczy się rozumienia norm i zasad postępowania, kształtuje określone wzory zachowania, pogląd na świat. Rodzina wywiera istotny wpływ na działanie człowieka i jego rozwój we wszystkich płaszczyznach życia. Dzieje się tak dlatego, że życie w tej podstawowej komórce organizmu społecznego, jaką jest rodzina, obejmuje długi okres. Zaczyna się, zanim pojawiają się inne środowiska w życiu jednostki (np. szkoła, rówieśnicy stanowią środowisko wtórne, które albo umacnia wpływ rodziny albo modyfikuje go albo uzupełnia), a poszczególnych członków rodziny łączą więzy szczególne (J. Maciaszkowa 1991, s. 49).

Etapy rozwoju człowieka w literaturze przedmiotu prezentowane są w zależności od potrzeb konkretnych ujęć np. psychologii, medycyny, aksjologii czy pedagogiki.

Wg podstaw pediatrii W. Jasiński wyróżnił 8 okresów rozwojowych: płodowy, noworodka, niemowlęcy, dzieciństwa, przedszkolny, szkolny, dojrzewania i młodzieńczy, a T. Tomaszewski rozdzielił te okresy według poznania nowych funkcji: wiek dziecięcy (wczesne, drugie i trzecie dzieciństwo), wiek młodzieńczy, okres pokwitania, przekwitanie (N. Wolański 1979, M. Żebrowska 1982, s. 608).

M. Żebrowska (1995) dokonała podziału pod kątem psychicznego rozwoju dziecka:

- niemowlęstwo (do 1 roku życia),
- wiek poniemowlęcy (od 1 do 3 roku życia),
- wiek przedszkolny (od 3 do 7 roku życia),
- wiek szkolny (od 7 do 11 - 12 roku życia),
- starszy wiek szkolny (od 12 - 13 do 17 - 18 roku życia)

Wyróżnianie i opisywanie faz rozwoju w powiązaniu z całą biografią człowieka znajdujemy również w koncepcji stadiów rozwojowych E.H. Eriksona, R.Havighursta czy B.M. i P.R. Newmanów (tabela nr 6).

Tabela 1 Okres dzieciństwa – porównanie i charakterystyka stadiów rozwoju w koncepcjach: Z. Freuda, E.H. Eriksona, oraz B.M. i PH. R. Newmanów

Faza życia i wiek	Faza rozwoju wg Z. Freuda	Kryzys psychospołeczny wg E.Eriksona	Wydarzenia i wpływy znaczące wg E.H. Eriksona	Obszary rozwoju wg B.M. i PH. R. Newmanów
Niemowlęstwo (1rok)	Oralna	bazalne zaufanie vs brak bazalnego zaufania osiągnięcie zaufania do matki lub opiekuna	dzieci muszą nauczyć się ufać, że inni troszczą się o ich potrzeby; jeśli opiekunowie odrzucają dziecko lub są niekonsekwentni, dziecko może spostrzegać świat jako niebezpieczny, pełen niegodnych zaufania i niewiarygodnych ludzi; matka lub główny opiekun jest kluczowym czynnikiem społecznym w rozwoju dziecka	-społeczne przywiązanie (jakość relacji przywiązania) -inteligencja sensoryczno-motoryczna i prymitywna przyczynowość -stałość przedmiotu -dojrzewanie funkcji sensorycznych i motorycznych -rozwój emocjonalny w powiązaniu z komunikacją dziecko - opiekun
Dzieciństwo (2-3 lata)	Analna	autonomia vs wstyd i wątpliwość osiągnięcie samokontroli i poczucia własnej odrębności	dzieci muszą uczyć się być autonomiczne – jeść i ubierać się samodzielnie, dbać o własną higienę; porażki w osiąganiu tej niezależności mogą zmusić dziecko do zwątpienia we własne zdolności i poczucia wstydu; rodzice są kluczowymi czynnikami społecznymi w rozwoju dziecka	-rozwój lokomocji (doskonalenie podstawowych umiejętności motorycznych) -fantazja, tworzenie i zabawa się symboliczną funkcją języka -rozwój języka (pojawia się samokontrola (kontrola własnych emocji i otoczenia

Faza życia i wiek	Faza rozwoju wg Z. Freuda	Kryzys psychospołeczny wg E. Eriksona	Wydarzenia i wpływy wg E.H. Eriksona	znaczące społeczne	Obszary rozwoju wg B.M. i Ph. R. Newmanów
Wiek zabawy (4-5 lat)	Falliczna	inicjatywa vs poczucie winy	dzieci usiłują zachowywać się w „dorosły sposób” i próbują wziąć na siebie odpowiedzialność za sprawy przekraczające ich aktualne możliwości; obierają sobie czasem cele lub działania innych osób w rodzinie, a konflikty te wzbudzać mogą poczucie winy; pomyślnie rozwiązanie tego kryzysu wymaga wyważenia; dziecko musi utrzymać swoje „poczucie inicjatywy”, a równocześnie nauczyć się nie łamania praw, przywilejów lub celów innych; rodzina to kluczowy czynnik rozwoju		-identyfikacja z płcią (kształtowanie się pojęcia płci, uczenie się standardów dotyczących płci, identyfikacja z rodzicami, preferencje co do roli płciowej) -operacje konkretne (odkrycie zasady stałości, umiejętności klasyfikacji i kombinatoryki) -wczesny rozwój moralny (sumienie, empatia, przyjmowanie perspektywy innej osoby, poddanie się dyscyplinie) -zabawa grupowa (pojawienie się gier grupowych łączących fantazję z kooperacją)
Wiek szkolny (6-12 lat)	Okres latencji	Produktywność vs poczucie niższości	dzieci muszą doskonalić ważne społeczne i szkolne sprawności; jest to okres, w którym dziecko porównuje siebie z rówieśnikami; wystarczająco produktywnie dziecko będzie zdobywać społeczne i szkolne sprawności w celu nabycia pewności siebie; porażka w zdobywaniu tych ważnych cech prowadzi do poczucia niższości; znaczącymi czynnikami społecznymi są nauczyciele i rówieśnicy		-kooperacja społeczna (grupy rówieśnicze tej samej płci – doświadczanie istnienia różnych punktów widzenia, wrażliwość na normy grupy, doświadczenie istnienia innych grup, doświadczenie współpracy z partnerem tej samej płci) -samoocena (rodzi się samowiedomość, poczucie samoskuteczności, szkolnych (sprawności motoryczne, intelektualne – opanowanie mowy, artystyczne) -zabawa zespołowa (podporządkowanie celów indywidualnych celom grupy, poznanie podziału pracy oraz współpracy vs rywalizacji)

cd. s. 58

Źródło: A. Brzezińska 2002, s. 231-236 za: E. Erikson 1997, B.M. Newman i Ph.R. Newman 1984, s. 46-47, R.H. Shaffer 1985, s. 52-53)

Koncepcja E. Eriksona obejmuje osiem stadiów rozwojowych (cztery przypada na okres niemowlęctwa i wczesnego dzieciństwa), z których każde wyznacza określone zadania psychospołeczne. Kolejny etap rozwojowy obejmuje kontinuum pomiędzy przeciwnymi biegunami, z których jeden wyznacza pożądaną kierunek rozwoju, drugi zaś możliwe jego zaburzenie, jednakże stadia nie następują po sobie według ścisłego rozkładu czasowego, bowiem zdaniem autora każde dziecko ma indywidualny „rozkład”.

Koncepcja ta opiera się na założeniu o podmiotowym charakterze rozwoju, wpływach kulturowych oraz odpowiedzialności jednostki za własny rozwój. Należy do nurtu neopsychoanalitycznego i wskazuje na znaczenie biologicznych czynników popędowych oraz interakcji społecznych dla kształtowania się tożsamości jednostki.

Zdaniem B.M. i Ph. R. Newmanów zadania rozwojowe polegają na opanowywaniu nowych kompetencji celem lepszego radzenia sobie z wyzwaniami, jakie stawia życie. Stąd autorzy wyłaniają trzy aspekty działań: zdolność gromadzenia i przetwarzania nowych informacji, utrzymywania kontroli nad swoim stanem emocjonalnym oraz zdolność do swobodnego korzystania z zasobów otoczenia. Pojawianie się nowego zadania rozwojowego, a tym samym przejście do nowego etapu rozwoju jest rezultatem wystąpienia rozbieżności między posiadanymi kompetencjami jednostki a naciskami ze strony triady psyche-soma-polis.

Propozycja R. J. Havighursta (1983) odnosi indywidualny rozwój człowieka do wymagań i oczekiwań społecznych. Zadania rozwojowe odnoszą się do zasobów sprawności i kompetencji nabywanych przez jednostkę w wyniku wymiany doświadczeń z otoczeniem. Zgodnie z tą ideą zadań rozwojowych jednostka przechodzi od jednego stadium do następnego rozwiązując problemy typowe dla danego okresu (tabela nr 7).

Tabela 2 Zadania rozwojowe wg R. J. Havighursta

Stadium	Zadania rozwojowe
Niemowlęstwo i wczesne dzieciństwo	uczenie się chodzenia uczenie się przyjmowania pokarmów stałych uczenie się mówienia uczenie się kontrolowania własnego ciała (wydalanie) uczenie się różnic związanych z płcią i wstydu tworzenie pojęć i uczenie się mowy do opisu rzeczywistości społecznej i fizycznej nabywanie gotowości do czytania
Średnie dzieciństwo	opanowywanie sprawności fizycznych koniecznych do różnych zabaw i gier wytwarzanie zdrowych postaw wobec samego siebie jako rozwijającego się organizmu uczenie się przebywania z rówieśnikami uczenie się właściwych ról męskich i kobiecych rozwijanie podstawowych umiejętności czytania, pisania i liczenia rozwijanie pojęć potocznych przydatnych w życiu codziennym rozwijanie świadomości, moralności i skali wartości osiąganie niezależności osobistej

Źródło: R. J. Havighurst, 1983

Podejmowanie, a następnie rozwiązywanie zadań wiąże się nierozdzielnie z rozwijaniem wszelkich sprawności od motorycznych przez poznawcze, emocjonalne po społeczne. Wobec powyższego powodzenie realizacji zadań późniejszych jest determinowane radzeniem sobie na etapach wcześniejszych z jednej strony, z drugiej zaś od otoczenia społecznego i jego wsparcia. Konflikt jaki powstaje w przypadku jeśli jednostka nie może poradzić sobie z napięciem powstałym w wyniku braku odpowiednich kompetencji jest motywem poszukiwania, najczęściej przy pomocy otoczenia możliwości działania i w rezultacie dążeniem do utrzymania homeostazy.

Wspólną cechą wszystkich zaprezentowanych koncepcji jest zależność realizacji kolejnych zadań rozwojowych od własnych zasobów jednostki z jednej strony i wyzwań stawianych przez otoczenie oraz jego wsparcia w pokonywaniu kolejnych etapów z drugiej. Zawsze jest to proces dynamiczny,

efekt końcowy zaś to dobre lub złe dostosowanie do wymagań i oczekiwań środowisk i systemów w jakich jednostka funkcjonuje. Jakikolwiek zakłócenia w przechodzeniu z jednego etapu rozwojowego w drugi, leżące bądź po stronie jednostki bądź jego otoczenia, mogą prowadzić wprost lub pośrednio do wadliwego przystosowania utożsamianego z niedostosowaniem społecznym.

III Podsumowanie

Socjalizacja to proces w którym jednostka uczy się sposobów zachowania przyjętych w danym społeczeństwie, aby mogła w nim sprawnie funkcjonować. Podstawową cechą tego procesu jest wrastanie jednostki w środowisko w którym żyje i rozwija się połączone z jednoczesnym kształtowaniem się jej osobowości. Niewątpliwie wczesne dzieciństwo jest okresem wstępnej socjalizacji. W okresie tym kształtuje się bowiem unikalna więź emocjonalna zwana przywiązaniem, która jest istotnym elementem, a zarazem warunkiem procesu socjalizacji.

Poczucie bezpieczeństwa, pozytywne emocje stanowią podstawę zdrowia psychicznego i rozwoju zdrowej oraz społecznie przystosowanej osobowości i od pierwszych lat życia stanowią źródło ważnych doświadczeń decydujących o tym jak jednostka będzie spostrzegała świat.

Na rozwój osobowości poważny wpływ mają zadatki wrodzone czyli predyspozycje z jakimi jednostka przychodzi na świat i osoby znaczące (szczególna rola przypada matce) oraz stawiane przed dzieckiem wymagania związane z pełnieniem ról społecznych i powtarzające się doświadczenia wychowawcze.

Rozwój fizyczny i psychiczny, w tym poznawczy, uczuciowy i społeczny jest przede wszystkim uzależniony od poczynań wychowawczych rodziców, wypracowanego stylu i metod wychowania. Eksploracja otoczenia, motywacja poznawania rzeczywistości, nabywania doświadczeń w kontaktach społecznych są uwarunkowane głównie rodzajem kontaktów z rodzicami oraz reprezentowanymi przez nich postawami.

W bliskich interakcjach z rodzicami, później z szerszym otoczeniem społecznym dziecko rozwija podstawowe funkcje psychiczne i kształtuje strukturę osobowości, wrasta w świat kultury danej grupy społecznej i przyjmuje jej normy zachowania i postępowania.

Rozwój osobowości ma charakter fazowy i polega na pojawianiu się wyższych dynamizmów zachowania, dojrzewaniu funkcji „ja” i takim przeorganizowaniu całości, które podnosi organizację osobową na wyższy poziom. Z rozwojem osobowości i indywidualnym doświadczaniem wpływów socjalizacyjnych wiąże się nabywanie wiedzy, tworzenie wewnętrznej reprezentacji

rzeczywistości, kształtowanie postawy wobec otaczającego środowiska społecznego i funkcjonowanie we wszystkich systemach społecznych.

ROZDZIAŁ III

Uwarunkowania zachowań młodzieży niedostosowanej społecznie

I Determinanty rozwoju psychofizycznego dzieci i młodzieży

W okresie dorastania zasadniczo stała sytuacja zewnętrzna nie współgra z sytuacją wewnętrzną, w której następują duże przeobrażenia, spowodowane przemianami biologicznymi wynikającymi z wchodzenia w okres dojrzałości fizjologicznej, rosnącymi wymaganiami psychospołecznymi związanymi ze wzrostem zakresu samodzielności i umiejętności decydowania (J. Nurmi 1989, M. Chłopkiewicz 1987, I. Obuchowska 1996) oraz wynikającymi z tego zmianami w zakresie obrazu siebie, społecznej percepcji jednostki oraz hierarchii wartości (H. Świda 1979, M. John-Borys 1994).

Jest to okres w którym rośnie liczba doświadczeń osobistych i społecznych, co powoduje formułowanie się nowych wzorców relacji interpersonalnych. W wyniku konfrontacji możliwości wewnętrznych jednostki i zewnętrznych propozycji, rozwijają się umiejętności pozwalające na kształtowanie się poczucia własnej kompetencji w osiąganiu nowego statusu społecznego i ustala się centralna orientacja życiowa jednostki, jej wybiórczy i świadomie zaakceptowany sposób istnienia w świecie (M. Chłopkiewicz 1987). Wiąże się to z rozwojem możliwości osiągania nowych celów i kształtowania nowych zachowań. Następuje rozwój potrzeb seksualnych, samorealizacji, przynależności oraz dostosowania się do oczekiwań grupy rówieśniczej. Dochodzi do rozluźnienia więzów rodzinnych. Pozycja rodziców ulega osłabieniu, a nawet staje się obiektem krytyki i ataków. Kontaktów i zrozumienia młodzi ludzie zaczynają szukać wśród rówieśników, którzy przeżywają podobne problemy (J. S. Turner, B. Donald 1999, S. Hejmanowski 2004). Wszystkie te czynniki wywierają określone naciski i przyczyniają się tym samym do powstawania różnorodnych reakcji w tym zaburzeń (A. Birch, T. Malim 1995).

Okres dorastania nie jest jednolity. W ujęciu P. Blosa (1973) wyróżnia się fazę preadolescencji (9-11 r. ż.), wczesnej adolescencji (10-12 r. ż.), pełnej adolescencji (12-17 r. ż.), późnej adolescencji (17-20 r. ż.) oraz okres poadolescencyjny (powyżej 20 r. ż.) (Z. Gaś 1995). E. Erikson okres od 12 do 18 roku życia nazywa adolescencją zaś okres od 18 do 25 roku życia wczesną dorosłość.

ścią (E. Czykwin 1995), zaś T. Tomaszewski zwraca uwagę na konieczność różnicowania pojęć „dojrzewania” – jako kategorii biologicznej i „dorastania” – jako procesu uwarunkowanego czynnikami społecznymi, kulturowymi oraz systemem wychowania (M. Żebrowska 1968).

Wzajemne powiązanie między podejmowaniem zadań rozwojowych w danym okresie życia i doświadczaniem kryzysu rozwojowego, który prowadzi do nabycia nowych kompetencji przy integracji kompetencji opanowanych na wcześniejszym etapie rozwoju ilustruje tabela nr 8.

Tabela 3 Okres dorastania – porównanie i charakterystyka stadiów rozwoju w koncepcjach Z. Freuda, E.H. Eriksona, R.J. Havighursta oraz B.M. i PH. R. Newmanów

Faza życia i wiek	Faza rozwoju wg Z. Freuda	Kryzys psychospołeczny wg E.H. Eriksona	Wydarzenia znaczące i wpływy społeczne wg Eriksona	Obszary rozwoju wg B.M. i PH. R. Newmanów	Zadania rozwojowe wg R. J. Havighursta
Wczesna adolescencja (13-17 lat) oraz późna adolescencja (18-22 lata)	wczesna genitalna i genitalna	tożsamość grupowa vs alienacja oraz tożsamość indywidualna vs dyfuzja ról osiągnięcie odpowiedzi na pytanie, kim jestem i kim mogę być oraz wierność sobie	-skrzyżowanie dzieciństwa i dojrzałości, dorastający boryka się z pytaniem „kim jestem”; musi ustanowić podstawową tożsamość społeczną i zawodową lub pozostanie nieokreślony co do roli jaką ma pełnić jako dorosły; - podstawowy czynnik społeczny w rozwoju to społeczność rówieśników	-dojrzewanie fizyczne (wzrost i masa ciała, dojrzewanie seksualne, skok pokwitaniowy) -operacje formalne (złożone operacje na pojęciach, stabilizacja wzajemnych powiązań: myślenie formalne, rozumowanie moralne, kształtowanie się tożsamości indywidualnej) -rozwój emocjonalny (kontrola nad emocjami) -uczestniczenie w grupach rówieśniczych (grupy różnopłciowe i różnozadaniowe) -związki heteroseksualne (przyjaźnie, inicjacja seksualna, związki preintymne) -autonomia w stosunku do rodziców (niezależność emocjonalna, fizyczna, ekonomiczna) -tożsamość dotycząca roli seksualnej (internalizacja standardów i oczekiwań społecznych) -uwewnętrzniona moralność (przejście do moralności postkonwencjonalnej) -wybory dotyczące zawodu i pracy (kariery zawodowej); - początki tożsamości zawodowej	-osiąganie nowych i bardziej dojrzałych związków z rówieśnikami obojga płci -opanowywanie społecznej roli związanej z płcią -akceptowanie swej fizyczności i efektywne korzystanie z własnego ciała -osiąganie emocjonalnej niezależności od rodziców i innych dorosłych -osiąganie bezpieczeństwa i niezależności ekonomicznej -wybór i przygotowywanie się do zawodu przygotowywanie się do małżeństwa i życia rodzinnego -rozwijanie się sprawności intelektualnych i pojęć niezbędnych dla kompetencji obywatelskiej -pożądanie i osiągnięcie odpowiedzialnego zachowania -nabycie zbioru wartości oraz systemu etycznego jako przewodnika zachowania

Źródło: A. Brzezińska 2002, s. 234-235 za: E. H. Erikson 1997, R. J. Havighurst 1983, B.M. Newman i Ph. R. Newman 1984, s. 46-47, R. H. Shaffer 1985, s. 52-53

Pojawienie się nowego zadania rozwojowego jako rezultatu wystąpienia rozbieżności między aktualnymi kompetencjami jednostki a naciskami, jakimi ona podlega ze strony triady psyche-soma-polis, oznacza przejście do nowego etapu rozwoju (A. Brzezińska 2000 s. 230).

Styl, poziom działań, zgromadzone zasoby decydują o pomyślnym lub niepomyślnym rozwiązaniu kryzysu rozwojowego. Obserwowalne zachowania są więc wynikiem rozładowania odczuwanych przez jednostkę napięć. Biorąc pod uwagę kryzys w okresie adolescencji „tożsamość vs. pomieszanie ról” jego konstruktywne rozwiązanie daje efekt poczucia siebie jako osoby, niewłaściwe - poczucie fragmentacji własnego „ja”, niejasne poczucie siebie (P. Zimbardo 2004). Tym samym eksponowane zachowania i przeżywane stany emocjonalne mogą przybierać formy, które stoją w sprzeczności do oczekiwań jednostki i/lub otoczenia.

Pozytywne rozwiązanie kryzysu i spełnienie zadań rozwojowych okresu dorastania (M. Żebrowska 1972, J. Nurmi 1989, A. Oleszkiewicz 1993), które generalnie polegają na: zakończeniu procesu separacji/indywidualizacji rozpoczętego w pierwszym roku życia oraz określeniu własnej szeroko pojmowanej tożsamości: ustaleniu tożsamości psychologicznej, psychoseksualnej, interakcyjnej, społecznej, ustaleniu własnego systemu wartości i określeniu własnych celów życiowych (M. Orwid i K. Pietruszewski 1996, s. 88) stanowi gwarancję dobrego przystosowania społecznego.

Przyjmowana przez jednostkę strategia nie stanowi tym samym jedynie bezpośredniego sposobu reagowania na pojawiające się naciski biologiczne i społeczne, ale jest przede wszystkim wyrazem indywidualności czyli stylu życia, na który istotny wpływ mają talenty, motywy, aspiracje i aktywność własna.

Przytoczone powyżej zadania czy kierunki rozwojowe stanowią ogólny schemat rozwoju adolescentów. Wskazuje on dobitnie, jak wiele dziedzin życia obejmuje proces dojrzewania. Szczegółowa treść wypełniająca ramy każdego aspektu rozwojowego jest zależna od wielu czynników począwszy od warunków historycznych, w jakich żyje młodzież danego społeczeństwa, od poziomu i rodzaju kultury tego społeczeństwa, systemu uznawanych wartości, przyjętych wzorców i norm postępowania do tych związanych ze sferą osobistą i wpływami szeroko pojętego otoczenia.

Adolescencji jednakże nie należy kojarzyć jedynie z negatywnymi doświadczeniami, sytuacja kryzysu jest bowiem możliwością rozwoju psychologicznego - trudne sytuacje i trudne wybory stanowią siłę napędową rozszerzania własnego pola poznawczego oraz dostarczają okazji do nowych doświadczeń emocjonalnych. Adolescencja przynosi więc szansę zmiany i rozwiązania wcześniejszych problemów i kryzysów rozwojowych.

Okres adolescencji stanowi dla młodego człowieka nie tylko szansę na odnalezienie własnego siebie, ale jest również czasem kryjącym w sobie wiele niebezpieczeństw. Ten czas próby wiąże się z jednej strony z niebezpieczeństwem nadmiernego przedłużenia tego okresu, co grozi „zamętem tożsamościowym”, z drugiej zaś zagraża przedwczesnym zakończeniem i podjęciem pochopnych działań i zobowiązań na życie. Skutkuje to często wyborem tzw. tożsamości negatywnej.

Aczkolwiek na wybór tożsamości negatywnej składa się wiele przyczyn, zawsze jednak jest on wyrazem sprzeciwu wobec afirmowanych w danej kulturze norm i wartości, odsłaniając jednocześnie bezradność młodego człowieka w próbach pozytywnego zdefiniowania siebie. Dorastający woli często być nikim niż pełną sprzeczności wiązką fragmentów tożsamości. Bycie potępianym, odrzucanym i wyśmiewanym oznacza zawsze już jakieś bycie kimś, kimś na kogo się reaguje, kogo się zauważa i przyznaje się status kogoś od-
rębnego, kto dokonał wyboru własnej drogi.

W fazie kryzysu tożsamości ulega zatem zachwianiu wewnętrzna równowaga funkcjonowania jednostki i pojawia się wiele sprzeczności i trudności.

II Uwarunkowania zachowań dewiacyjnych

Z uwagi na fazę rozwojową dorastanie samo w sobie stanowi okres podwyższonego ryzyka. Chęć eksperymentowania, kontestacja zasad i norm oraz poszukiwanie własnej tożsamości generuje trudności i napięcia, z jakimi boryka się młodzież. Pojawiają się nowe potrzeby, nowe prawa i obowiązki oraz nowe cele do realizacji (M. John-Borys 1994, K. Bidziński 1995). Przechodzenie z fazy dzieciństwa do dorosłości, nie jest biernym oczekiwaniem ale aktywnym działaniem, a eksploracja rzeczywistości częstokroć przejawia się w manifestacji zachowań, uważanych wśród dorosłych za dewiacyjne czy ryzykowne, budzące niepokój i sprzeciw otoczenia.

Przegląd wielu badań nad dorastającą młodzieżą pozwala określić obszar zachowań wysokiego ryzyka (high risk behaviors). Zalicza się tutaj: używanie alkoholu i innych środków odurzających, przedwczesne stosunki seksualne i związane z tym niechciane ciążę, brak poczucia sensu życia i umiejętności działania konstruktywnego (samotność i próby samobójcze), niewłaściwa dieta, ucieczki i porzucenia szkoły, agresja wobec siebie i wobec otoczenia, przestępczość (A. Kerckhoff 1998, R. Blum 1998, R. Lerner 1998). Określenie obszaru zagrożenia pozwala na analizę czynników mogących wywoływać takie zachowania.

Zdaniem R. i S Jessor (1978) zachowania dewiacyjne i ryzykowne są wypadkową wzajemnych interakcji między trzema grupami zmiennych:

1. Zmienne wyjściowe i podstawowe koncentrujące się głównie na dwóch czynnikach jako:

- struktura społeczno-demograficzna (wykształcenie ojca i matki, wykonywany przez rodziców zawód, deklarowane przez nich przekonania religijne, struktura rodziny),
- socjalizacja: (ideologia rodziców, klimat domowy, wpływy rówieśników oraz wpływy środków masowej informacji).

2. Zmienne społeczno-psychologiczne zorganizowane w dwa systemy:

- system osobowości (struktura pobudzeń motywacyjnych związana z wartością i oczekiwaniami od osiągnięć szkolnych, niezależności działania, rozbieżności wartości: niezależność vs. osiągnięcia, struktura osobistych przekonań a w niej m.in. krytycyzm społeczny, alienacja, samoocena i poczucie kontroli zewnętrznej i wewnętrznej oraz struktura osobistej kontroli - tolerancja wobec dewiacji, religijność i rozbieżność funkcjonowania),
- system spostrzegania środowiska (struktury bliższe: rodzicielska i przyjacielska aprobata zachowania aspołecznego oraz rówieśnicze wzorce; struktury dalsze: poparcie i kontrola zarówno rodziców jak i przyjaciół a także zgodność rodzice - przyjaciele).

3. Zmienne jako system zachowań obejmujący:

- strukturę zachowań dewiacyjnych - zachowań niepożądanych z punktu widzenia konwencjonalnych norm społecznych lub autorytetu dorosłych (w tym: używanie substancji psychoaktywnych, alkoholizm, zachowania aspołeczne, czynny protest, przedwczesne stosunki seksualne),
- strukturę zachowań konwencjonalnych - zachowań uzyskujących akceptację społeczną i pozwalające uzyskać osobom je stosującym różne społeczne profity (Z. Gaś 1995).
- Inny badacz J. D. Dryfoos (1990) wyznaczył trzy indywidualne i trzy kontekstowe czynniki będące centralnymi w genezie zachowań dewiacyjnych.
- wiek - wczesna inicjacja zachowań ryzyka,
- oczekiwania związane z edukacją i szkolnymi ocenami (brak sukcesów szkolnych),
- ogólne zachowanie - nieodpowiednie, niewłaściwe i nieadekwatne do ogólnych wymagań postępowanie (min. wagary, zamieszki),
- wpływy i oddziaływania rówieśnicze - (posiadanie znajomych zaangażowanych w zachowania ryzyka),
- wpływy rodziców - specyficzny styl wychowania autorytarny lub skrajnie liberalny,
- wpływy otoczenia - (ubóstwo, wielkomiejskie aglomeracje, grupy mniejszościowe) (I. Gryniuk-Toruń 2005).

Interakcje pomiędzy indywidualnymi, rodzinnymi, rówieśniczymi i społecznymi czynnikami w odniesieniu do indywidualnej jednostki dają całościowy obraz czynników zwiększających zagrożenie.

Dysfunkcyjne zachowania dorastających można ująć w następujące kategorie (Z. Gaś 1993, s. 15-16):

- Poznawczo-emocjonalną, zawierającą: niską samoocenę, impulsywność, negatywne postawy wobec szkoły, niski rozwój poznawczy i niskie aspiracje w zakresie poziomu wykształcenia,
- Behawioralną, obejmującą: łamanie dyscypliny szkolnej, zachowania przestępcze, zachowania aspołeczne, używanie środków odurzających,
- Sieci społecznej dotyczącą: uwikłania w zachowania dysfunkcyjne oraz różne formy dezorganizacji życia rodzinnego.

Perspektywa rozpatrywania zachowań dewiacyjnych i ryzykowanych jako działań ukierunkowanych na osiągnięcie celu zakłada, że są one przejawem niedojrzałych form zachowania i braku umiejętności skutecznego radzenia sobie z trudnościami, jednakże spełniają ważne funkcje rozwojowe na drodze do osiągnięcia dorosłości (R. i S. Jessor 1977, 1992, G. Lindsay 1983, Z. Gaś 1994). Tym samym nie można postrzegać wyłącznie przez pryzmat odbioru negatywnego wszelkich działań ukierunkowanych na redukcję lęku, frustracji i obaw związanych z niepowodzeniami szkolnymi lub niemożliwością spełnienia oczekiwań czy do zademonstrowania niezależności i samodzielności oraz ważnych atrybutów własnej tożsamości jak i tych manifestujących opozycję wobec autorytetu dorosłych i konwencjonalnego społeczeństwa, którego normy i wartości są kwestionowane przez daną jednostkę, która równocześnie dąży do identyfikacji z grupą rówieśniczą (I. Gryniuk-Toruń 2005, Z. Gaś 1995).

Nie bez znaczenia pozostaje kontekst sytuacyjny. Zgodnie z perspektywą ekologiczną system wymusza niejako na podsystemach podejmowanie działań zorientowanych na utrzymanie równowagi całego systemu. Zmieniający się kontekst sytuacyjny, między innymi przechodzenie z jednego do drugiego okresu rozwojowego, narzuca więc jednostce podejmowanie działań adaptacyjnych, wśród których niejednokrotnie pojawiają się zachowania dysfunkcyjne.

Cztery spośród pięciu wyabstrahowanych przez R. K. Mertona (2002) indywidualnych zachowań przystosowawczych (konformizm, innowacja, rytualizm, wycofanie, bunt) noszą znamiona dewiacyjnych i mogą w konsekwencji, aczkolwiek niejednoznacznie, prowadzić do niedostosowania społecznego jednostki.

Rozpatrując działania w tym ukierunkowane na cel, podejmowane przez młodzież w okresie adolescencji, w wymiarze psychodynamicznym należałoby przyjąć, że leżą one w warstwie wrodzonych, nieświadomych struktur osobowości (id), a wytwarzana energia celem zaspokojenia motywów działania (ego) zużywana jest na drodze rozwiązań adaptacyjnych. Od kontroli zaś superego, czyli kontroli społecznej zarówno zewnętrznej jak i we-

wewnętrznej zależy zatem integracja lub dezintegracja jednostki, a tym samym homeostaza systemu lub jego zaburzenie.

W okresie dorastania w relacjach młodego pokolenia z dorosłymi mogą wystąpić trudności, które zdaniem J. Skorupskiej-Sobańskiej (1967, s. 15), spowodowane są niewłaściwym, niedostosowanym do stopnia rozwoju młodzieży odnoszeniem się dorosłych do niej. Ich źródłem mogą być także niezaspokojone potrzeby fizyczne i psychiczne dorastających, co wywołuje stan frustracji i negatywizmu w stosunkach z otoczeniem.

III Środowisko społeczne a zaburzenia w rozwoju dzieci i młodzieży

Każdy człowiek zgodnie z teorią interakcyjną wywiera, a jednocześnie podlega różnorodnym pod względem siły i wartości wpływom otoczenia.

Szczególne funkcje w zakresie przygotowania dziecka do uczestnictwa w życiu społecznym przypada rodzinie, która stanowi pewnego rodzaju czynnik pośredniczący między jednostką a otoczeniem. Zakres oddziaływań, sposób i wyniki takiej regulacji zależą od swoistej organizacji i przebiegu życia w rodzinie określanej mianem podkultury rodziny (R. Grochocińska 2000, J. Skorupska-Sobańska 1962)

Wewnątrz rodziny działa szereg czynników wpływających na stosunki jednych członków do drugich. W życiu rodziny istnieją sytuacje, zdarzenia, które mogą powodować, niekiedy nawet nieodwracalne, zaburzenia stanu równowagi dynamicznej całego układu rodzinnego.

Jednym z elementów całokształtu życia rodziny jest stosunek rodziców wobec dziecka. Postępowanie rodziców wywołuje u dziecka reakcje w postaci specyficznego zachowania. Stosowane przez rodziców różne środki wychowawcze w sposób zamierzony lub niezamierzony pozostawiają w psychice dzieci trwałe ślady uczuciowe (M. Ziemska 1986 s. 167).

Zdaniem E. Hurlock (1960) podstawowego wzoru przyjętego w rodzinie dziecko nie pozbędzie się nigdy, nawet wtedy, jeśli ulegnie on modyfikacji lub zmianie wraz z upływem czasu.

Przejawem nieprawidłowych postaw rodziców jest stosowanie wobec dziecka przemocy. Definicja zaproponowana przez I. Pospiszyl (1998, s.14) określa przemoc jako wszelkie nieprzypadkowe akty godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji. Tak określone pojęcie przemocy zawiera trzy podstawowe komponenty: skutki zachowania, społeczne wzory oraz intencje stosowania przemocy.

Przemoc w stosunku do dzieci nie ma jednej przyczyny. Nieprawidłowe postawy rodziców analizowane są w zależności od typu zachowań. Istnieją

trzy główne typy teorii przyczynowej (tabela nr 9). W praktyce rozmaite czynniki wzajemnie na siebie oddziałują i występują razem w pewnych grupach (J. Rostowski 1993, R. Grochocińska 2000, J. Mazur 2002, B. Krahe 2005).

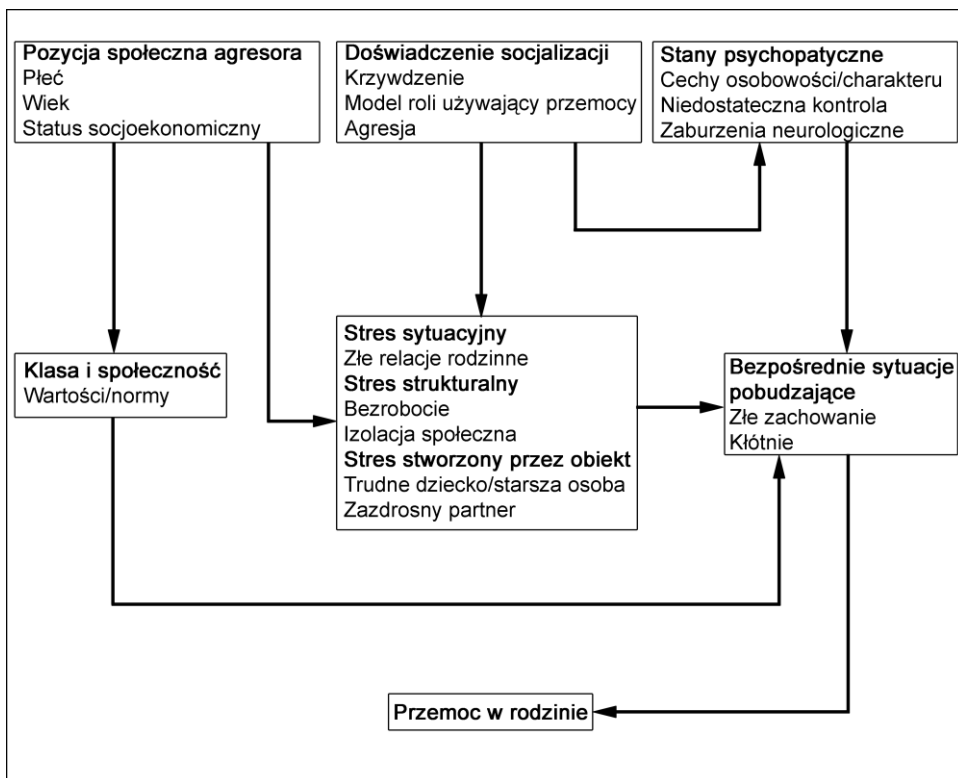
Tabela 4 Czynniki przyczynowe przemocy

Społeczne	Psychologiczne/Psychiatryczne	Interaktywne
Środowisko społeczne	Rodzice	Dziecko
Brak uregulowanego życia domowego Złe warunki mieszkaniowe Duże rodziny Brak pomocy w wychowaniu dzieci Przemoc w małżeństwie Konflikt w rodzinie Brak wsparcia rodziny poszerzonej Izolacja Stres Bezrobocie Bieda Przeludnienie dyskryminacja	Odrzuceni jako dzieci Ofiary przemocy w dzieciństwie Unikanie szkoły Przestępczość szczególnie gwałtowność Zaburzenia fizyczne Zaburzenia umysłowe: -psychopatia, -socjopatia, -depresja Szukanie miłości dziecka Wczesna ciąża Trudna ciąża Trudny poród Przedwczesny poród Słaba więź z noworodkiem Narkotyki/alkohol Niezaspokojone potrzeby zależności Młody wiek rodziców Brak dojrzałości Samotna matka lub ojciec Słaba tolerancja stresu Niska samoocena Poczucie urazy w stosunku do dziecka Spaczona percepcja potrzeb dziecka – krytycyzm Nie rozumienie potrzeb dziecka Nierealistyczne oczekiwania w stosunku do dziecka	Uparte Kapryśne Natrętne Zbuntowane Kozioł ofiarny Przygnębione Nie kochające Trudne Wiecznie narzekające Niechciane Upośledzone Nadpobudliwe Trudne do uspokojenia Płaczące Brudzące się (fekaliami) Ząbkujące
Odpowiedzialność za przemoc ponoszą warunki i napięcia społeczne	Odpowiedzialne za przemoc są aspekty psychologii sprawcy	Samo dziecko wywołuje przemoc

Źródło: D. Morawska, <http://www.emppp.edu.pl/node/19779>, dostęp: 27.05.2008

Według wieloczynnikowego modelu Browne'a oraz modelu zaproponowanego przez B. Krahe (2005) czynnikami odpowiedzialnymi za stosowanie przemocy wobec dziecka są wpływy środowiskowe, pozycja społeczna rodziny, doświadczenia socjalizacyjne rodziców kształtujące ich osobowość oraz sytuacyjne czynniki stresowe (wykres nr 6)

Wykres 6 Czynniki generujące przemoc w rodzinie

Źródło: B. Krahé, 2005 s. 171

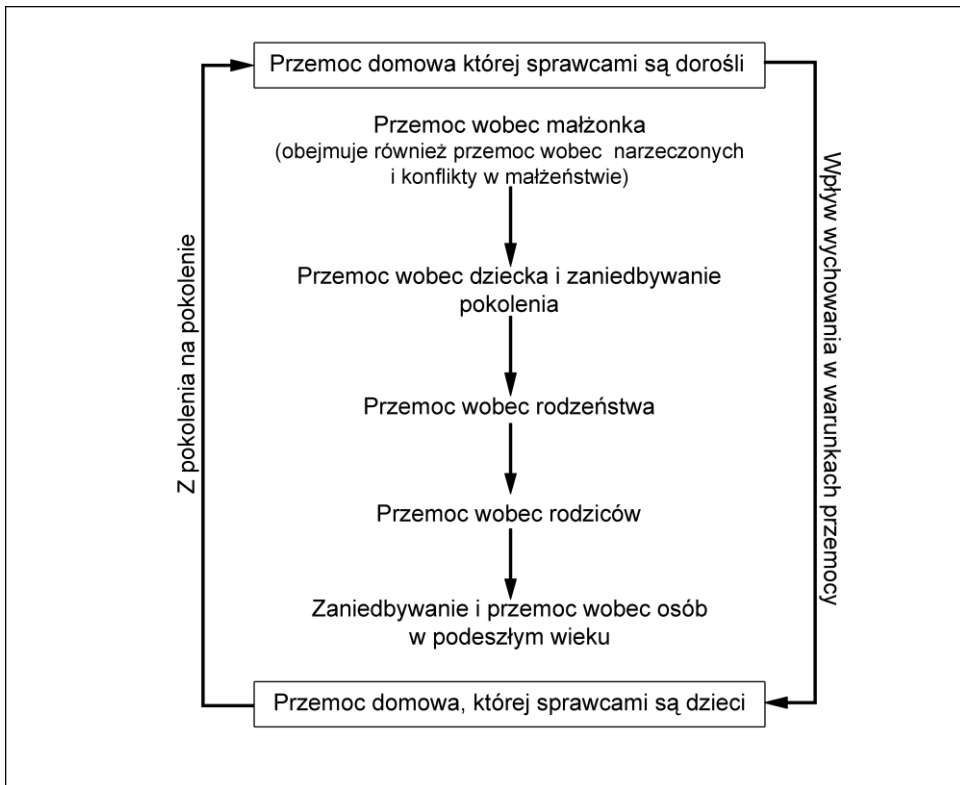
S. Forward (1989) proponuje inną klasyfikację konsekwencji przemocy wobec dzieci:

1. *Niewidzialne dziecko* – nieobecność emocjonalna, pozbawienie dzieci uwagi i troski; koncentrowanie się rodziców na własnym emocjonalnym i fizycznym przetrwaniu. W rezultacie, w przyszłości, dziecko ma trudności z ustaleniem własnej tożsamości.
2. *Znikający rodzic* – nieobecność fizyczna rodziców. Powoduje życiową próżnię, bolesną deprivację i pustkę.
3. *Bezpośrednia i nadmierna kontrola* – podporządkowanie uczuć dziecka uczuciom i potrzebom rodziców, łączy się z zastraszaniem i poniżaniem. Skutkiem odległym jest poczucie winy, bezradności, niskie poczucie wartości, stłumiony gniew.
4. *Tyrania manipulanta* – destruktywna, subtelna i zakamuflowana forma kontroli. Dziecko żyje w świecie chaosu, co z kolei prowadzi do buntu, a nawet autodestrukcji.

5. *Dinozaur w salonie - uzależnienie alkoholowe i inne* – wyparcie problemu zarówno przez osobę uzależnioną jak i pozostałych członków rodziny. Dzieci rozwijają w sobie wykrzywione poczucie lojalności, przygnębienie, podejrzliwość. Często wchodzą w chore związki oraz uzależnienia.
6. „Złote dziecko” – odgrywanie roli rodzinnego bohatera. Dążenie do nieosiągalnych szczytów doskonałości.

Postawy wychowawcze zależą także w dużej mierze od rodzaju interakcji z własnymi rodzicami w okresie dzieciństwa. Jeśli wśród doświadczeń z dzieciństwa są takie, które noszą znamiona krzywdzenia ze strony rodziców to w relacjach z własnymi dziećmi zachowania takie mogą być powielane. Zmianie ulega rola bycia ofiarą na rolę sprawcy przemocy, co jest określane jako międzypokoleniowy cykl przemocy rodzinnej. Należy również zaznaczyć, że przemoc to nie tylko konkretne działanie, ale także jego brak w sytuacji, gdy powinno ono mieć miejsce (A. Mikrut 2006, s. 728). Cykliczny obraz przemocy ilustruje poniższy wykres.

Wykres 7 Typy i cykliczny przebieg aktów przemocy

Źródło: J. Mazur, 2002, s. 61 za: K. Browne, M. Herbert 1999, s. 22

Krzywdzenie dzieci przez dorosłych sprawców przemocy można podzielić na cztery kategorie działań:

- Celowe wyrządzanie im krzywdy fizycznej, traktowane jako sposób krzywdzenia ofiary i kontrolowania jej (np. ukrywanie i izolowanie dziecka, grożenie, że wyrządzi się mu krzywdę, by wymusić posłuszeństwo ofiary),
- Mimowolne wyrządzanie im krzywdy fizycznej w czasie ataku na partnerkę, kiedy dziecko przypadkowo podejdzie pod rękę lub kiedy próbuje interweniować (np. matka z dzieckiem na rękach zostaje popchnięta; dziecko doznaje obrażeń, kiedy próbuje powstrzymać atak sprawcy),
- Stwarzanie środowiska, w którym dzieci są świadkami przemocy lub jej skutków - z badań wynika, że oglądanie przemocy domowej ma taki sam wpływ na dzieci jak fizyczne i seksualne maltretowanie; bez względu na to, co mówią sprawcy lub ofiary, dzieci często są bezpośrednimi świadkami fizycznej lub psychicznej przemocy, bądź dowiadują się o niej pośrednio - podsłuchując epizody walki lub oglądając jej fizyczne skutki w postaci obrażeń i zniszczonego dobytku,
- Wykorzystywanie dzieci, by kontrolować maltretowaną partnerkę, podczas trwania związku lub po separacji, bez względu na krzywdę wyrządzaną dzieciom (J. Mellibruda, http://www.parpa.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=77&Itemid=11, dostęp: 05.01.2008).

Różni badacze powołują się na dowody potwierdzające istnienie związku między wieloma problemami emocjonalnymi i behawioralnymi a różnymi rodzajami znęcania się nad dziećmi, włączając w to sytuacje, w których dziecko jest świadkiem przemocy w rodzinie oraz konfliktów małżeńskich (D. Iwaniec 1995). Narażenie na wysoce negatywne przejawy konfliktów małżeńskich jest co najmniej istotnym źródłem nieszczęścia, które przyczynia się do rozwinięcia u dziecka psychopatologii (E.M. Cummings 1997, s. 6).

P. G. Jaffe (1986) i współpracownicy odkryli, że chłopcy, którzy byli świadkami przemocy, mieli równie duże problemy emocjonalne i behawioralne, jak chłopcy, nad którymi znęcano się fizycznie. Skutki bycia świadkiem przemocy w rodzinie przedstawiono jako:

- zaburzenia zachowania i uzewnętrznianie problemów osobistych,
- agresywne zachowanie,
- niski poziom samokontroli,
- depresja,
- słaba umiejętność rozwiązywania problemów,
- zespół stresu pourazowego; problemy psychiczne w dzieciństwie (C. R. Holin, D. Browne, E. J. Palmer 2004, s. 30-31).

Przemoc domowa może wyrządzić dziecku szkody fizyczne, emocjonalne i poznawcze. Z badań wynika, że skutki przemocy domowej są zarówno krótkoterminowe jak i długotrwałe. Rodzaj i zasięg szkód zależy będzie przede wszystkim od trzech czynników:

1. rodzaju wymuszonej kontroli używanej przez sprawcę i wydażeń z tym związanych,
2. wieku, płci i stadium rozwojowego dziecka,
3. czynników sytuacyjnych, takich jak rodzaje społecznego wsparcia (J. Mellibruda 1998).

Przemoc wobec dzieci niesie konsekwencje w życiu adolescentów jak i w życiu dorosłym. Cechą charakterystyczną ofiar przemocy jest nieufność, negatywne oczekiwania w stosunku do innych osób, jak również ucieczka w wymyślony świat.

Zagłuszanie wczesnodziecięcych doświadczeń przybiera różne formy od wycofania, różnego rodzaju zaburzenia w życiu emocjonalnym, lęki i depresje poprzez uzależnienia, tendencje samobójcze po stosowanie przemocy wobec otoczenia, a w szczególności wobec najbliższych.

Tabela 5 Odległe konsekwencje przemocy

Rodzaj przemocy	Konsekwencje poznawcze, emocjonalne, behawioralne	Konsekwencje somatyczne
Przemoc fizyczna	poczucie winy jako cecha osobowości niska samoocena niski poziom samokontroli niskie poczucie własnej wartości uzależnienia – alkoholizm, narkomania zachowanie aspołeczne lub destrukcyjne zachowanie agresywne częsta nieobecność na zajęciach szkolnych trudności w tworzeniu więzi z innymi reaktywne zaburzenie przywiązania	choroby somatyczne trwale uszkodzenia narządów wewnętrznych organiczne uszkodzenie mózgu trwale kalectwo fizyczne stałe napięcie mięśni ciała: drżenie rąk, tiki
Przemoc psychiczna (emocjonalna)	kłopoty z kontrolą emocji poczucie alienacji, bezsensu, anomii, bezradności, osamotnienia fobie zaburzenia snu ucieczki problemy szkolne: agresywne i destrukcyjne zachowanie niższe osiągnięcia edukacyjne deficyty w rozwiązywaniu problemów nerwice lęki nieufność wobec innych zachowanie autodestrukcyjne niski poziom kompetencji społecznych niska samoocena trudności w tworzeniu więzi z innymi	arytmia serca stałe napięcie mięśniowe zaburzenia żołądkowe choroby psychosomatyczne zaburzenia ciśnienia

Zaniedbanie	poczucie krzywdy poczucie winy poczucie wstydu, inności zaniedbanie własnych dzieci trudności w nawiązywaniu kontaktu z otoczeniem	niedorozwój fizyczny choroby psychosomatyczne
Przemoc seksualna	zachowanie aspołeczne lub destrukcyjne zachowanie agresywne podejmowanie ryzyka w sferze seksualnej nadużywanie alkoholu i narkotyków częsta nieobecność na zajęciach szkolnych poczucie winy niska samoocena nerwice, depresje	uporczywe bóle głowy bezsensowność zaburzenia miesiączkowania anoreksja lub bulimia zespół stresu pourazowego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: C.R. Holin, D. Browne, E.J. Palmer 2004, s.30-31, K Kmiecik-Baran 2000, s. 378-381, B. Krahe 2005, s. 156-157, P.T. Nowakowski 2006, s.11-12

Patologicznym czynnikiem związanym z postawą rodziców, a odgrywającym istotną rolę w etiologii niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży, jest przemoc w rodzinie. Stanowi ona najczęściej problem ukryty i rozgrywa się w domu, za zamkniętymi drzwiami, a sprawcami są osoby emocjonalnie najbliższe.

W świadomości społecznej przemoc kojarzona jest najczęściej z bezpośrednimi jej skutkami, najbardziej widocznymi czyli skutkami przemocy fizycznej. Jednakże stresogenne sytuacje z dzieciństwa, ciągle stany napięcia, urazy fizyczne nie są wymazywane z pamięci wraz z upływem lat. Przeciwnie – traumatyczne doświadczenia przyczyniają się do powstania problemów dotyczących zachowania i psychiki młodych ludzi w okresie dojrzewania, dlatego też w niniejszej pracy skupiłam się na odległych konsekwencjach przemocy domowej doznawanej w dzieciństwie. Dwa przykłady zamieszczone poniżej wskazują jak odmienne mogą być konsekwencje przemocy doznawanej w dzieciństwie, chociaż trzeba mieć na uwadze, że na kształt prezentowanego zachowania miały wpływ jeszcze inne czynniki.

Marta K., lat 17, uczennica II klasy liceum profilowanego. Marta pochodzi z rodziny zrekonstruowanej. Jest najstarszym dzieckiem matki z pierwszego małżeństwa. Ma młodsze przyrodnie rodzeństwo.

Z wywiadu z wychowawcą wiadomo, że dziewczyna nie sprawia większych problemów wychowawczych, zdyscyplinowana, osiąga przeciętne wyniki w nauce. Jest bardzo nieśmiała i niechętnie podejmuje rozmowę. Raczej nie utrzymuje kontaktów koleżeńskich ani w szkole ani w bursie szkolnej, w której mieszka podczas dni nauki szkolnej. Nie bierze również udziału w szkolnych imprezach, wycieczkach czy dyskotekach. W klasie postrzegana jest jako „duch” i „człowiek bez emocji”. Bierna, nigdy nie wychodzi z inicjatywą, w sytuacjach stresowych zamyka się w sobie lub wybucha płaczem. Powierzone zadania wykonuje zawsze terminowo. Izoluje się, i jest izolowana przez zespół klasowy.

Sporadyczny kontakt ze szkołą utrzymuje matka – najczęściej jest to kontakt tele-

foniczny podyktowany odległym miejscem zamieszkania i ograniczonymi możliwościami dojazdu. Na sugerowaną kilkakrotnie przez nauczycieli odmiennosc w zachowaniu dziewczyny od reszty klasy matka nie reagowała, skłaniała się jedynie do odpowiedzi, że „Marta już taka jest”.

Analiza wypracowania z języka polskiego, a w następstwie rozmowa z pedagogiem ujawniła problemy emocjonalne Marty podyktowane bardzo niską samooceną, brakiem wiary we własne siły. Marta poddawana była od najmłodszych lat, a dokładnie po urodzeniu się potomstwa z drugiego małżeństwa matki, przemocy emocjonalnej ze strony ojczyzna jak i matki. Z fragmentu wypracowania na temat miłości: „...W domu nigdy nikt mnie nie przytulał, nie opowiadał bajek. Zawsze stałam z boku, potrzebna do wykonania prac przy dzieciach lub w domu – jak ktoś obcy. Tak się czułam i tak byłam traktowana. Ciągłe uwagi, że powinnam wiedzieć jak się zachować i wieczne komentarze, że nie wykonałam czegoś prawidłowo, że robię wszystko nie tak i na złość, że jestem nienormalna jak mój ojciec – a ja tylko chciałam być dzieckiem. Świat, taki zupełnie zwyczajny, dla mnie był i został za szybą...”

O ile przykład Marty wskazuje na niski poziom niedostosowania społecznego i zachowanie jej skierowane jest do wewnątrz, o tyle przykład Piotra pokazuje odmienny styl zachowania, który należy wiązać między innymi z zachowaniami przemocowymi, a w szczególności przemocą fizyczną stosowaną wobec chłopca w okresie dzieciństwa.

Piotr M., lat 17,5. Szkołę podstawową ukończył w terminie, w gimnazjum powtórzył klasę II. W ZSZ zagrożony nie promowaniem do klasy drugiej z 9 przedmiotów, mimo możliwości intelektualnych na poziomie wysokim. W szkole sprawia problemy wychowawcze: częste wagary, pobicia, wymuszenia, agresja werbalna. Przejawy jego zachowania są niebezpieczne i demoralizujące społeczność szkolną. Poza szkołą przebywa, w towarzystwie grup nieformalnych o cechach przestępczych, pali papierosy, pije alkohol, jest inicjatorem wielu czynów karalnych, dwukrotnie zatrzymywany przez policję za pobicia. Podejmowane przez szkołę środki korekcyjne oraz orzeczone przez sąd nadzór kuratora nie spełnia oczekiwań. Piotr nie pozwala na wytworzenie relacji wychowawczych, nie przejawia, refleksji na temat swojego funkcjonowania w relacjach społecznych.

Analiza dostępnych materiałów pozwala wskazać na poważne zaburzenia w funkcjonowaniu systemu rodzinnego Piotra. Środowisko domowe socjalizowało Piotra negatywnie, bez dawania mu wzorców zachowań prospołecznych. Stosowane kary fizyczne, agresja słowna oraz zaniedbywanie potrzeb stopniowo popychały go w kierunku grup rówieśniczych jako substytutu bezpiecznego miejsca. Brak należytej opieki ze strony rodziców, znaczne obniżenie poczucia własnej wartości w efekcie spowodowały kolejno utratę ambicji szkolnych, niedostosowanie społeczne na poziomie wysokim, demoralizację i konflikt z prawem.

W trakcie swobodnej rozmowy dotyczącej rodziny Piotra okazało się, że chłopiec był bity od wczesnego dzieciństwa i uważał to za zupełnie normalne. W rodzinie obowiązywał swoisty kodeks rodzinny: chłopcy byli systematycznie bici przez ojca, natomiast dziewczynka wyłącznie upominana ustnie. Matka nie interweniowała podczas wymierzania kary, natomiast utrzymywała dyscyplinę w domu grożąc „bo powiem ojcu”. Schemat

wymierzania kary był od lat niezmienny, aż do czasu kiedy Piotr zbuntował się i pobił ojca. Od tego momentu sytuacja chłopca uległa dramatycznemu pogorszeniu. Zdaniem Piotra świat opiera się na prostej zasadzie „albo ty bijesz, albo ciebie biją”. Chłopiec nie widzi żadnej motywacji do zmiany swojego postępowania, dom rodzinny traktuje jako „przejściowy hotel”, jest głęboko zdemoralizowany, a na groźbę umieszczenia go w zakładzie zamkniętym reaguje agresją słowną i wzruszeniem ramion.

Analizując kolejne przypadki młodzieży niedostosowanej społecznie, a doświadczającej przemocy w rodzinie potwierdza się obserwacja J. Mazur (2002) dotycząca dwutorowego rozwoju ofiar przemocy. Pierwszy dotyczy zachowań internalizacyjnych: zahamowanie, utrudnione kontakty z rówieśnikami, lękliwość, problemy szkolne, drugi charakteryzują zachowania eksternalizacyjne: konflikt z otoczeniem, czasem konflikt z prawem, agresja, kłamstwa. Niejednokrotnie prawdziwa przyczyna problemów szkolnych, niepowodzeń i nieadekwatnych zachowań jako reakcji na przemoc w rodzinie ujawniana jest podczas badań w Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej.

R.J. Gelles (1988), analizując skutki fizycznego maltretowania dziecka oraz stosowania niezbyt surowych form przemocy potwierdza wcześniejsze spostrzeżenia C. Howers o tym, że przemoc uderza przede wszystkim w proces uspołecznienia dziecka. Problemy socjalizacyjne u dzieci karconych bardzo surowo pojawiły się co prawda rzadziej niż u dzieci doświadczających bardziej łagodnych form przemocy, ale wystąpiły w większym natężeniu i były bardziej różnorodne. Procentowe wyniki badań Gellesa obrazuje tabela 11.

Tabela 6 Problemy socjalizacyjne dzieci doświadczających przemocy

Problemy socjalizacyjne	Dzieci maltretowane	Dzieci bite
	N=501	N=2705
	%	%
problemy nie wystąpiły	41,0	22,9
niekontrolowane wybuchy złości	17,5	10,0
powtarzanie klasy	16,1	6,2
nieposłuszeństwo i złe zachowanie w domu	15,7	8,0
trudność zdobycia przyjaciół	10,9	2,3
bójki z innymi dziećmi	8,9	2,6
uszkodzenie i niszczenie własności	4,2	1,2
kradzieże	3,3	0,9
picie alkoholu	2,8	0,6
aresztowanie młodocianego	2,2	0,5
używanie alkoholu	1,4	0,3

Źródło: I. Pospiszyl 1998 s. 165

Wzorce zachowań dziecka ukształtowane w środowisku rodzinnym są przenoszone na jego relacje w świecie zewnętrznym. Mają one charakter obronny – zgodnie z przekonaniem dziecka służą ochronie przed kolejnymi przykrymi przeżyciami. Jednakże skoro są oparte na destruktywnej wizji świata uwarunkowanej przeżytych urazem ich społeczne znaczenie jest na

ogół negatywne. Elementy przeżytego urazu i towarzyszące mu emocje są wyznacznikiem sztywnego i nieadekwatnego zachowania jako właśnie reakcji obronnej (K. Sawicka 1998, M. Deptuła 2006).

Wieloaspektowy charakter przemocy sprawia, że trudno o spójne teorie genezy i uwarunkowania tego zjawiska. Wyróżnia się trzy podejścia teoretyczne:

- Intraindywidualne, akcentujące rolę czynników osobowościowych, psychopatologicznych, neurologicznych i fizjologicznych w inspirowaniu przemocy oraz pośrednią rolę nadużywania alkoholu jako czynnika ryzyka w występowaniu przemocy (M. Ochmański 1993),
- Społeczno-psychologiczne wyróżniające klasyczną teorię frustracji-agresji Dollarda, Dooba, Millera, Mowrera i Searsa, jej modyfikację społeczno-poznawczą Berkowitza, a także teorie uczenia się zachowań agresywnych Bussa oraz społecznego uczenia się i modelowania Bandury (J. M. Wolińska, K. Olejniczak 2007, s. 10),
- Socjokulturowe lokujące przyczyny i źródła przemocy w społecznym stresie działającym na rodzinę na skutek czynników jak: niskie zarobki, bezrobocie, złe warunki mieszkaniowe oraz czynników dotyczących hierarchii wartości, tradycji, zwyczajach i przekonaniach (J. M. Wolińska, K. Olejniczak 2007, s. 11).

Doznawanie przemocy w rodzinie niezależnie od tego kto jest ofiarą przemocy związane jest z poważnymi konsekwencjami psychologicznymi. Wymienia się tu: poczucie alienacji, depresję i objawy jej towarzyszące, syndrom wyuczonej bezradności, syndrom sztokholmski, syndrom stresu pourazowego, proces wiktyimizacji (P. Szczukiewicz 2007).

Należy dodać, że mimo zmian w kodeksie prawnym na korzyść ofiary przemocy jej sytuacja w dalszym ciągu nie jest łatwa, najczęściej bowiem pozostawiona jest sama sobie, tym bardziej, że generalnie silniejsza okazuje się manipulacja i naciski psychiczne z otoczenia głównie od sprawcy, z którym ofiara przemocy jest emocjonalnie związana, bywa zależna i z którym najczęściej zmuszona jest nadal pozostawać w bezpośredniej styczności.

IV Kontrola społeczna w procesie socjalizacji i wychowania młodzieży

Nawet jeśli skutki błędów wychowawczych popełnionych przez rodziców we wcześniejszych fazach rozwoju ujawniają się niekiedy dopiero w okresie adolescencji, twierdzenie, że jedynie rodzina jest odpowiedzialna za kształtowanie zachowań dzieci i młodzieży byłoby truizmem.

Funkcjonowanie w społeczeństwie, wchodzenie w społeczne interakcje, przyswajanie przez jednostkę wiedzy, umiejętności, wzorów zachowań,

norm i wartości jest rezultatem wpływów zamierzonych - wychowania jako działania celowego, świadomie organizowanego i niezamierzonych czyli rezultatem procesu socjalizacji.

Socjalizacja pierwotna dokonuje się w rodzinie i przypada na okres niemowlęctwa i wczesnego dzieciństwa. W tym czasie dzieci poznają język i podstawowe wzory zachowań, które stają się podstawą ich dalszej edukacji.

Socjalizacja wtórna – obejmuje starsze dzieci i rozciąga się na dorosłe życie jednostki. Odpowiedzialność za socjalizację przejmują różne instytucje min. szkoła, grupy rówieśnicze, media. Zachodzące tam interakcje uczą jednostkę wartości, norm i przekonań składających się na wzór kultury, w jakiej żyje (B. Szacka 2003, s. 151-154).

Według P. Bergera i T. Luckmanna ważniejsza dla jednostki jest socjalizacja pierwotna, która wiąże się nie tylko z uczeniem czysto poznawczym, ale dokonuje się w atmosferze o wysokim ładunku emocjonalnym. Zasadnicza struktura jakiegokolwiek socjalizacji wtórnej musi zatem tylko przypominać strukturę tej pierwszej i jest internalizacją subświatów instytucjonalnych (P. Berger, T. Luckmann 1983, s. 210).

Oczywistym jest, że rodzina jako środowisko wychowawcze i socjalizujące odgrywa w stosunku do dziecka rolę „niwelatora wstrząsów, filtru i pomostu”, chroniąc je przed zbyt brutalnym zetknięciem się z rzeczywistością i stanowiąc bazę wyjścia poza dom (G. Kowalczyk 2000, s. 13), co nie oznacza, że w każdym przypadku jest to wykonalne, zważywszy, że rodzina jako komórka społeczna także podlega różnorodnym wpływom i naciskom zewnętrznym w zetknięciu z którymi nie zawsze zdolna jest prawidłowo wywiązać się ze swoich funkcji.

System aksjonormatywny nie dotyczy jedynie rodziny, ale rozciąga się na wszelkie obszary życia społecznego. Zespół reguł – norm i wartości ustanawia społeczeństwo, a za ich przestrzeganie i wdrażanie ponosi odpowiedzialność. Zatem, oprócz nadrzędnej roli rodziny w tym zakresie, wychowanie dzieci i młodzieży, internalizacja systemu aksjonormatywnego, adaptacja do zmieniającej się rzeczywistości zależy od:

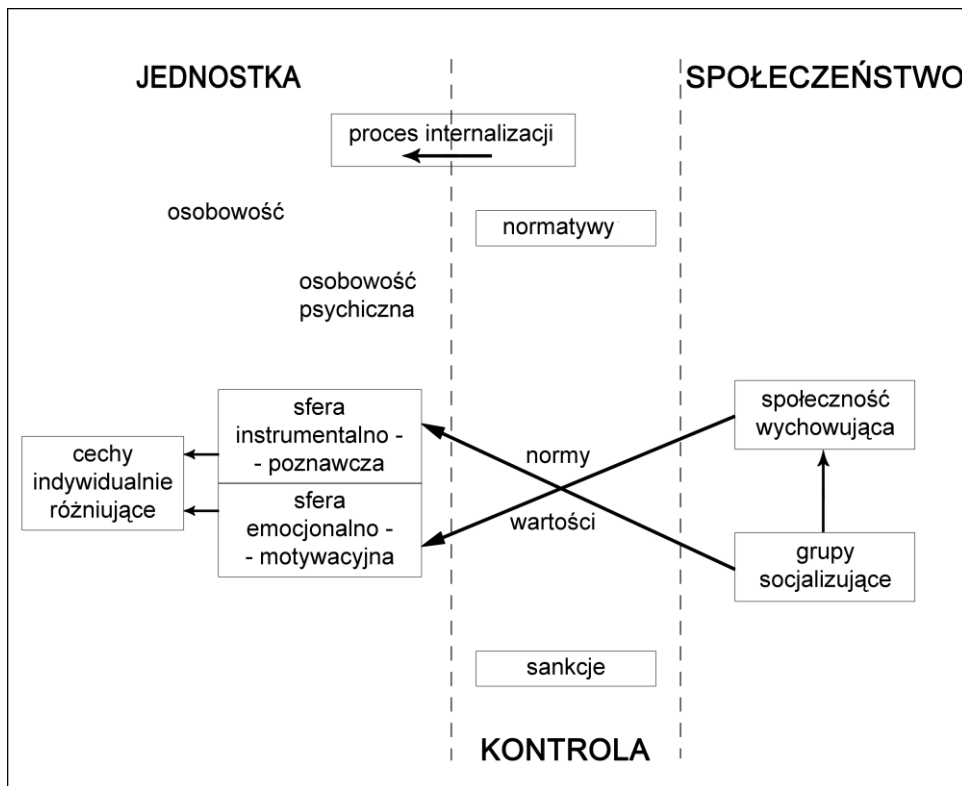
- Procesu zmian społeczno-polityczno-kulturowych (zmiany wartości, zjawisko alienacji i anomii społecznej),
- Wpływu dorosłych, w szczególności rodziców i nauczycieli na proces wychowawczy młodego pokolenia,
- Oddziaływania mass mediów na proces kształtowania się osobowości i zachowania,
- Systemu edukacyjnego,
- Systemu prawnego-sądniczego (B. Smolińska-Theiss 1993, W. Majkowski 1999, J. Izdebska 2000).

Dezintegracja więzi między jednostką a porządkiem konformistycznym reprezentującym ogół społeczeństwa jest następstwem zaburzonej struktury osobowości jednostki i/lub wadliwego funkcjonowania kontroli społecz-

nej, na odcinku systemu wzorców normatywnych albo systemu funkcjonowania.

Wpływ społeczeństwa na jednostkę w kontekście socjalizacji i wychowania obrazuje wykres nr 8, w którym wskazany jest obszar podlegający kontroli społecznej w procesie internalizacji systemu aksjonormatywnego. Zastosowana koncepcja, ukazująca spłot czynników biopsychicznych i socjokulturowych wydaje się być zbieżna z definicją diagnozy niedostosowania społecznego L. Pytki i prowadzi do wyjaśnienia wszelkich symptomów, syndromów i czynników, które ujmuje definicja projektująca diagnozy niedostosowania społecznego zaproponowana przez L. Pytkę (1974, 2000).

Wykres 8 Procesy uspołeczniania i wychowania jednostki w kategoriach teorii kontroli społecznej

Źródło: B. Dzieciol, H. Tomkowiak, *Diagnoza nieprzystosowania społecznego oparta na teorii kontroli społecznej* [w:] H. Machel, K. Wszeborowski (red.), 1999 s. 283

M. Jarymowicz (1992) w toku badań ustaliła, że nie tylko realna, ale i symboliczna obecność grupy narzuca jednostce swoiste normy. Członkowie grupy naśladują innych i zachowują się konformistycznie wobec społeczności nie tylko z obawy przed sankcjami, ale kierują się w dużej mierze prawami i zasadami grupy, gdy jest ona obecna nawet tylko symbolicznie. S. Mika

(1977, s. 163) mówi o „psychicznej obecności” grupy, która wcale nie musi być fizycznie obecna, by wywierać nacisk na swych członków.

Kontrola społeczna danej grupy jest tym silniejsza, im bardziej postępowanie dotyczy grupy jako całości i jest nierozłącznie związana z organizacją i więzią społeczną, gdyż członkowie społeczności współżyją ze sobą i zależą od siebie. Układem wzmacnień dla określonych zachowań jednostki jest aprobata społeczna.

Mechanizm kontroli społecznej to mechanizm socjalizacyjny, pozostający w rękach określonej grupy społecznej, który służy kształtowaniu postaw konformistycznych. Ze względu na strukturę grupy i poziom identyfikacji jednostki z grupą jego natężenie ulega wahaniom. Siła wpływu mechanizmu kontroli społecznej polega na trwałości, jednolitości, szybkości reakcji oraz systemie kar i nagród. Mechanizmy socjalizacyjne (w tym kontroli społecznej, wpływu osób znaczących i mechanizmy wzmacniania wewnętrznego) obrazują więc sposób stymulacji członków danej grupy do określonej aktywności (H. Muszyński 1983), a sam proces socjalizacji, w większości definicji określa się jako nabywanie określonej wizji świata, języka i moralności. Tego typu ujęcia stanowią często podstawę oceny stanu przystosowania społecznego jednostki. Za jej kryterium przyjmuje się zaś respektowanie norm społecznych, zwłaszcza prawnych (M. Romanow-Broniarek 1993, s. 9).

Analizując proces zmian społeczno-polityczno-kulturowych K. Szafraniec (za: I. Niewiadomska 1996 s. 108) stawia tezę, że od początku okresu lat 80-tych w polskim społeczeństwie nasilił się proces anomii. Obowiązujące do tego czasu struktury aksjonormatywne załamały się, wywołując rozchwianie integracji znacznej części społeczeństwa z utrwalonymi wzorami kulturowymi oraz kryzys zaufania do dotychczasowych ogniw integrujących ogół Polaków.

Wydaje się wobec powyższego zasadne, aby spojrzeć na społeczeństwo wychowujące i to od mikrosystemu aż po makrosystem przez pryzmat przekazywanych wzorców, wartości i szeroko rozumianej kultury.

Należy wspomnieć, że dzisiejsze pokolenie nastolatków to w głównej mierze dzieci rodziców, którzy właśnie na przełomie lat 80-tych i 90-tych zakładali rodziny i wchodzili w nowe role w sytuacji zmian ustrojowych, a co za tym idzie zmian dotyczących wielu sfer życia, bez możliwości korzystania z doświadczenia starszej części społeczeństwa w tym zakresie.

Zastosowanie tradycyjnych sposobów postępowania w zmieniającej się rzeczywistości siłą rzeczy nie mogło przynieść pożądaných skutków, wobec czego wypracowany system aksjonormatywny musiał ulegać stopniowym przeobrażeniom. Tym samym zderzenie nowego porządku ze starym w wielu przypadkach wywołało stan załamania, identyfikacyjnej pustki, rozproszenia dominujących wartości oraz ich interpretacyjną różnorodność. Polaryzacja i dezintegracja społeczeństwa w skali makro, kryzys zaufania do instytucji i autorytetów doprowadziły do zaburzeń w relacjach interpersonalnych; z jednej strony do silnych przejawów dominacji, rywalizacji i instrumentalizmu z drugiej do wycofania się, braku motywacji i sensu co w następstwie dało

genezę tworzenia się podkultur, a co za tym idzie wielu systemów sprzecznych pod względem normatywów.

Aby system kontroli społecznej był efektywny zaangażowanych musi być wiele podmiotów, zarówno tych oddziałujących bezpośrednio jak i pośrednio, z jednoczesnym spójnym kierunkiem działania, jasno sprecyzowanymi celami i konsekwencją w ich realizacji.

Pozytywnym przykładem dalekosiężnych i szeroko zakrojonych zamierzeń jest Narodowy Plan Działań na Rzecz Dzieci 2004 - 2012 „Polska dla dzieci”, który powstał w wyniku współpracy administracji rządowej z organizacjami pozarządowymi oraz Polskim Komitetem Narodowym UNICEF i Biurem Rzecznika Praw Dziecka.

W celu zapewnienia dzieciom odpowiedniego poziomu zdrowia, wysokiej jakości edukacji, godnych warunków życia w rodzinie, ochrony przed przemocą wyznaczono kierunki działań w czterech obszarach:

- Promowanie zdrowego trybu życia,
- Zapewnienie odpowiedniej jakości edukacji,
- Pomoc i wsparcie dla rodziny,
- Ochrona przed molestowaniem, wykorzystywaniem i przemocą (<http://www1.men.gov.pl/oswiata/istotne/npd.php>, dostęp: 17.07.2007).

Każdy z nich zawiera odpowiednio cele, priorytety, zadania, proponowane działania, terminy ich realizacji. Rozbudowany dość szeroko plan działania obejmuje swym zasięgiem dzieci do lat 18 i zakłada istotną poprawę ich sytuacji w zasadzie w każdym środowisku ich funkcjonowania. Po dwu latach działania trudno jeszcze o wnioski, jednakże analiza poszczególnych zamierzeń i weryfikacja wdrożonych do tej pory działań oraz pozwala na pozytywny odbiór programu. O ile w warstwie merytorycznej plan nie budzi żadnych zastrzeżeń to już w praktycznej zauważalne są problemy. Podstawowym jest finansowanie większości działań przez jednostki samorządowe co sprawia, że ich realizacja jest uzależniona od możliwości budżetowych danego samorządu, a co za tym idzie w wielu miejscach w Polsce praktycznie zostanie zrealizowana w wersji bardzo „okrojonej”

Wszelkiego rodzaju działania i realizowane programy rządowe na rzecz dzieci młodzieży powinny być ze sobą skoordynowane, czego niestety potwierdzić już nie można.

Tocząca się od wielu lat reforma edukacji, wymiaru sprawiedliwości czy finansów sprzyja medialnym akcjom, chaosowi wynikającemu z gąszczy niejasnych i sprzecznych przepisów, krótkowzroczności w przewidywaniu efektów systemu otwierając jednocześnie furtki do omijania niewygodnych uwarunkowań prawnych lub działań wymagających wytrwałej pracy, a nie przynoszącej od razu ani wymiernych korzyści ani zainteresowania mediów.

V Podsumowanie

Niedostosowanie społeczne dotyczy nie tylko samego dziecka, ale równocześnie posiada wymiar społeczny. Jest wynikiem długotrwałego procesu mającego swe źródło we wczesnych okresach rozwojowych, efektem zaburzeń wynikających z niekorzystnego wpływu czynników biopsychicznych oraz środowiskowych, z których najistotniejszą przyczyną wydaje się określona fizjologiczna reaktywność sprzężona ze środowiskiem rodzinnym, które zawodzi dziecko na wielu stadiach jego rozwoju, jak też ze społecznymi stresami. Przystosowanie lub niedostosowanie zależne jest od funkcjonujących czynników socjalizacji w uwarunkowaniach społecznego dojrzewania człowieka, z których decydującą rolę przypisuje się postawom rodzicielskim, a szczególnie ich emocjonalnemu komponentowi, warunkującemu zdolność jednostki do nabywania społecznie pożądanых cech i form zachowań.

Udział przemocy oraz złego traktowania doświadczanego w okresie dzieciństwa w genezie nasilonego zachowania antysocjalnego był przedmiotem badań prowadzonych na wielu płaszczyznach. Kwestia związku przyczynowo-skutkowego między doświadczaniem przemocy a zachowaniami dewiantyjnymi wciąż jeszcze wymaga opracowań jednakże badając zachowania, nastolatków w kontekście związku z postawami ich rodziców potwierdza się wyabstrahowana przez naukowców tendencja przyjmująca, że specyficzne objawy, jakie występują u młodzieży w wyniku doświadczania przemocy, mogą być różnorodne, w zależności od charakteru, częstotliwości, schematu i nasilenia przemocy, stylu adaptacyjnego oraz obecności czynników łagodzących jak stabilny, bezpieczny i wspierający dom, jednak większe prawdopodobieństwo zachowań dysocjacyjnych, dysforycznych (z przewagą internalizacji) zachodzi w przypadku dziewcząt, u chłopców zaś prezentowana jest agresja, impulsywność, nadreaktywność (większa eksternalizacja). Ze względu na tę różność zachowań częściej wykazuje się niedostosowanie społeczne wśród chłopców (E. Zdankiewicz-Ścigała, <http://forumhumanitas.ipbhost.com/index.php?showtopic=442>, dostęp: 17.09.2005).

Należy jednakże uznać, że oddziaływanie całego kontekstu społecznego, szerszego niż rodzina, gdyż ona także podlega naciskom zewnętrznym, jest odpowiedzialne za prawidłowy bądź nieprawidłowy przebieg procesu socjalizacji i wychowania. Słabe mechanizmy kontroli społecznej w dłuższym okresie czasu mogą prowadzić do nieaprobowanych społecznie form zachowań danej jednostki.

ROZDZIAŁ IV

Metodologia badań własnych

I Cele, przedmiot i charakter badań

Badania pedagogiczne określane są przez cele jakim służą, a ich zadaniem jest zbadanie warunków niezbędnych do realizacji postulowanych stanów rzeczy. Mówiąc bardziej ogólnie można uznać, że celem badań jest poznanie prawdy, czyli ukazanie prawdziwego obrazu tej rzeczywistości, którą się bada umożliwiające tym samym skuteczne działanie. Każde poznanie naukowe prowadzi do rozwiązania postawionych sobie problemów, czyli pytania lub zespołu pytań, na które odpowiedzi ma dostarczyć badanie (S. Nowak 1970, H. Muszyński 1970, J. Sztumski 1984).

Teoretycznie każde badanie naukowe jest niepowtarzalne i zawiera indywidualne pierwiastki, niemniej jednak organizacja procesu badawczego zależna jest od wielu okoliczności. Główny wpływ na to mają: przedmiot i cel badań (S. Nowak 1970, W. Dutkiewicz 1996, W. Zaczyński 1968, J. Brzeziński 1976).

Skoro cały proces rozwoju i wychowania człowieka przebiega zawsze w środowisku, w kontaktach z innymi ludźmi, w rozmaitych układach osób, grup, instytucji społecznych i rozmaitych zależności konieczne jest precyzyjne ustalenie źródeł i uwarunkowań zjawiska niedostosowania społecznego, aby można było podjąć kroki zmierzające do zniwelowania jego skutków lub całkowitego wyeliminowania na drodze profilaktyki. Tylko zrozumienie, co leży u podstawy tej skomplikowanej sytuacji, może wskazać na środki zaradcze. I właśnie temu zagadnieniu służą postawione cele, które zostały podzielone na: teoretyczno-poznawcze i praktyczno-wdrożeniowe.

Cele teoretyczno-poznawcze niniejszej pracy:

- aktualizacja wiedzy dotyczącej zjawiska niedostosowania społecznego,
- określenie rozmiarów, rodzajów i stopnia nasilenia niedostosowania społecznego,
- diagnoza warunków życia i rozwoju młodzieży niedostosowanej społecznie w okresie jej wczesnego dzieciństwa (do 7 lat) i adolescencji,
- zbadanie zależności pomiędzy doświadczaną w procesie wychowania przemocą a niedostosowaniem społecznym w okresie adolescencji,

- określenie związku między warunkami socjalno-bytowymi rodziny a przejawami niedostosowania społecznego młodzieży,
- ustalenie związku między oddziaływaniami opiekuńczo-wychowawczymi rodziców a zaburzonymi zachowaniami ich dzieci.

Cele praktyczno-wdrożeniowe:

- sformułowanie wniosków dla teoretyków i praktyków oświatowych – nauczycieli, organizatorów wsparcia społecznego i psychologicznego, rodziców w zakresie organizowania takich form oddziaływania, które pomogą młodzieży niedostosowanej społecznie w normalizacji jej życia w szerokim środowisku społecznym,
- wykorzystanie własnych doświadczeń życiowych młodzieży dla budowania pozytywnego modelu współżycia społecznego,
- dostarczenie empirycznych danych dotyczących charakteru, skali i symptomów niedostosowania społecznego w celu podjęcia dalszych badań i podjęcia działań profilaktycznych.

Przedmiotem podjętych przeze mnie badań empirycznych jest zjawisko niedostosowania społecznego, jego objawy, formy, źródła, geneza, a przede wszystkim pedagogiczna analiza związku między niedostosowaniem społecznym ujawnionym w okresie adolescencji a negatywnymi doświadczeniami młodzieży z okresu wczesnego dzieciństwa.

Poszukiwanie przyczyn, źródeł, okoliczności i uwarunkowań zjawiska niedostosowania społecznego przy określonych objawach i skutkach determinuje przyjęty w niniejszej pracy **charakter badań** jako **diagnostyczno-opisowo-wyjaśniający**. Taki model badań pozwala na szerokie spektrum działania poprzez diagnozę zjawiska niedostosowania społecznego w sensie globalnym, analizę indywidualnych przypadków, pojedynczych zjawisk, których wyjaśnienie może być jednoznaczne i weryfikujące dane założenie poprzez poszukiwanie związków między określonymi zmiennymi.

Przyjmując że zachowanie człowieka, jego osiągnięcia, kontakty interpersonalne i działalność są zależne od wyposażenia genetycznego, aktywności własnej oraz od środowiska fizycznego i społecznego punktem wyjścia do realizacji procedury osiągnięcia zamierzonych celów jest zarówno rozumienie życia psychicznego, wiedza empiryczna o zjawiskach patologicznych jak i rozumienie objawów jako fenomenów wieloprzyczynowych wynikających z intrapsychicznych konfliktów, deficytów rozwojowych, wpływów zewnętrznych, wczesnych doświadczeń życiowych.

II Przyjęta koncepcja osobowości dla potrzeb badań własnych

Jednym z najistotniejszych faktów w życiu człowieka jest to, że się rozwija, że jest nieustannie w drodze, że można go pojmować jedynie dynamicznie. Rozwój człowieka, a w tym rozwój jego osobowości przebiega zawsze w grupie społecznej, w związku i w zależności od niej. Człowiek stanowi część hierarchii zespołów społecznych i jest przez nie kształtowany, a także sam przez swoje działanie wpływa na taki czy inny charakter tych zespołów.

Interpretacją mechanizmów zachowania się jednostki i szukaniem odpowiedzi na pytanie „dlaczego” dany osobnik zachowuje się w taki czy inny sposób, „co determinuje jego zachowanie” zajmowano się już od dawna. Wyniki wieloletnich badań prowadzonych przez psychologów doprowadziły do wyłonienia czterech głównych koncepcji osobowości człowieka: behawiorystycznej, psychodynamicznej, poznawczej i humanistycznej.

Przyjmując definicję osobowości jako systemu nadrzędnych schematów dynamicznych regulujących zachowanie się (J. Reykowski 1967, s. 38), schemat dynamiczny należy rozumieć jako pewnego rodzaju konstrukcję, do opisu której behawioryści użyliby pojęcia „wzmocnienia pozytywnego i negatywnego”, psychoanalizy „siły dynamicznej- popędu i różnych pochodnych od niego form i struktur”, zwolennicy koncepcji poznawczej pojęcia „struktur poznawczych”, wreszcie humaniści „cech psychicznych i samoaktualizacji” (J. Koziński 1995, s. 95-102).

Istotę i genezę zaburzeń w zachowaniu próbuje się rozumieć i wyjaśniać z punktu widzenia różnych koncepcji człowieka. Największy wpływ na współczesne rozumienie zaburzeń w zachowaniu miały dwa kierunki: psychoanaliza i behawioryzm. Rozstrzygały one trzy kwestie: a) przedmiot poznania, czyli ustalenie klinicznego obrazu zaburzeń i patomechanizmów ich powstawania, b) sposób poznania, czyli metody umożliwiające ujęcie ich istoty, c) sposób pomagania, czyli formy postępowania służące zapobieganiu lub korygowaniu nieprawidłowości, jak również dynamizowaniu pozytywnych zasobów człowieka (W. Pilecka 2001, s. 37).

Teorie psychoanalityczne wyjaśniając trudności w przystosowaniu społecznym i mechanizmy ich powstawania ujmują je w trzech grupach: poglądy związane z periodyzacją faz wczesnego seksualizmu dziecięcego, koncepcje na temat funkcjonowania instynktu śmierci, uogólnienia dotyczące struktury i funkcjonowania człowieka.

Psychoanaliza, jako teoria i metoda, stworzona przez Z. Freuda zakłada istnienie, oprócz świadomości, silnie determinującej całość psychicznego funkcjonowania nieświadomej części psyche, złożonej z wypartych wspomnień wpływających na świadome myśli i zachowania, oraz istnienie przedświadomości, zawierającej te elementy doświadczenia, które w danej chwili pozostają nieświadome, ale mogą zostać uświadomione w przyszłości (T. Malim, A. Birch, A. Wadeley 1998). W nieświadomości toczy się walka pomiędzy popędami szukającymi możliwości wyrażenia się, a uwewnętrznionymi

wartościami. Wynikające na tym tle konflikty mogą prowadzić do wybuchów emocjonalnych i problemów psychicznych (S. A. Rathus 2004, s. 481).

W świetle założeń Z. Freuda na temat funkcjonowania osobowości, przystosowanie społeczne zależy od ukształtowania się w pierwszych pięciu, sześciu latach życia dwóch warstw osobowości ego i superego. Im lepiej jest rozwinięte ego, tym lepiej zintegrowana jest struktura osobowości i tym łagodniejsze są konflikty pomiędzy antagonistycznymi tendencjami wpływającymi z id i superego (L. Pytka, T. Zacharuk 1995, s. 75, K. Pospiszyl 1990, s. 62).

Najważniejszy i najsilniejszy wpływ na rozwój osobowości i rozwój emocjonalny mają więc doświadczenia z wczesnego dzieciństwa, zaś konflikty z otoczeniem są wyrazem konfliktów wewnętrznych zachodzących między poszczególnymi warstwami psychiki. Pogląd ten znajduje poparcie w teoriach prezentowanych przez intelektualnych spadkobierców Z. Freuda, niezależnie od ujęć tej problematyki i wielu modyfikacji dokonanych w obrębie psychoanalizy – najbardziej reprezentatywnej dla podejścia psychodynamicznego. Teorie analityczne mają swoje zalety ale i wady. Jeżeli nie można określić dlaczego tak, a nie inaczej zachowała się dana jednostka łatwo całą winę „rzucić” na nieświadome konflikty wewnętrzne, które nie są do końca weryfikowalne.

Współczesna teoria psychodynamiczna daleko odbiega od klasycznej psychoanalizy. Przyczyny zaburzeń emocjonalnych i zachowania wyjaśniane są na podstawie analizy ogólnej wiedzy o rozwoju psychofizycznym jednostki. Między poszczególnymi fazami rozwoju zachodzą ściśle powiązania. Kolejne stadium rozwojowe (dotyczy to również zaburzeń) zależy od jakości stadium poprzedniego. Teoria zakłada jednocześnie możliwość korekcji zachowań.

Zgodnie z podejściem kontekstualnym (M. Lerner 1989) rozwój człowieka jest rezultatem ciągłych i wzajemnych interakcji dynamicznych między jednostką a różnymi poziomami organizacji jej otoczenia fizycznego i społecznego, przy czym wszystkie poziomy organizacji funkcjonowania człowieka i jego otoczenia stale się zmieniają (A. Brzezińska 2000).

Nabywanie doświadczeń, przyswajanie sprawności i mechanizmów obronnych, umiejętność rozwiązywania konfliktów, kształtowanie więzi z otoczeniem następuje w pierwszych latach życia. Niepowodzenia, deprywacja potrzeb, brak wykształcenia odpowiednich nawyków i wzorów zachowań powodują zaburzenia w określonym stadium, które z kolei rzutują na dalszy rozwój. O głębokości i rozległości zaburzeń w zachowaniu decydują wprost proporcjonalnie traumatyczne doświadczenia z wczesnego dzieciństwa.

Teorie wywodzące się z behawioryzmu, szczególnie teoria uczenia się, pozwalają wyjaśnić dynamikę powstawania różnych form zaburzonego zachowania (szczególnie zachowania agresywnego) z punktu widzenia trzech zasadniczych elementów tej teorii: warunkowania klasycznego, instrumentalnego, procesu społecznego uczenia się (W. Pilecka 2001, s. 37).

Według twórcy behawioryzmu - J. B. Watsona uspołecznienie dokonuje się pod wpływem zewnętrznych czynników środowiskowych. Ignorowane są pojęcia jak swoboda wyboru, wolność jednostki i kierowanie własnym postępowaniem, jak również motywy, dążenia i mechanizmy obronne. Behawiorystyczna definicja osobowości obejmuje elementy obserwowalne i weryfikowalne, jest sumą indywidualnych doświadczeń jednostki, stanowiącą prawdopodobieństwo zachowania się w podobny sposób w sytuacjach życia codziennego. Interakcje ze środowiskiem, obok określonych dziedzicznych cech fizycznych decydują o zachowaniu jednostki. Wybór zachowania zależy od doświadczeń z przeszłości, aktualnej sytuacji i środowiskowych konsekwencji zachowań (B. Urban 2000). Według behawiorystów większość zachowań, zarówno pozytywnych jak i negatywnych to zachowania wyuczone, będące rezultatem praktyki a utrwalanie się zachowań zależne jest od osiągniętych wcześniej korzyści.

Rozpatrując zaburzenie zachowania z punktu widzenia podejścia psychodynamicznego i behawiorystycznego widoczne są duże różnice. Uogólniając istota zaburzenia w ujęciu psychodynamicznym tkwi w relacjach jednostki z innymi osobami, zaś w behawiorystycznym w relacjach jednostki ze środowiskiem. Z takich założeń wynikają także różnice w klasyfikacjach zaburzeń.

Różne koncepcje rozwoju człowieka odnoszą się do różnych poziomów – zmian zachowania, zmian struktur umysłowych, zmian osobowości lub zmian relacji osoba-otoczenie. Niemniej jednak należy zauważyć, że poziomy zachodzą na siebie, są od siebie współzależne. Zmiana w jednym obszarze może być skutkiem, a jednocześnie przyczyną zmian w pozostałych obszarach. Może też tylko towarzyszyć zmianom w innych obszarach jeśli istnieje wspólna przyczyna inicjująca zmiany (A. Brzezińska 2002, s. 45).

Tym samym w zależności od przyjmowanego paradygmatu: behawiorystycznego, psychodynamicznego, humanistycznego, poznawczego czy socjologicznego (W. Łukaszewski 2002) różnie pojmowane i definiowane jest pojęcie rozwoju i inny jest obszar rozpatrywania zmian rozwojowych - stąd wielość teorii je wyjaśniających. Wybrane psychologiczne i socjologiczne założenia teorii niedostosowania społecznego przedstawia poniższa tabela.

Tabela 7 Psychologiczne i socjologiczne założenia teorii niedostosowania społecznego

Teoria	Założenia
Teoria E. Eriksona	Rozwój psychospołeczny jednostki wiąże się ściśle z ośmioma fazami rozwoju psychoseksualnego. Faza pokwitania jest decydującą o przyszłym życiu jednostki, ze względu na kształtowanie się w tym okresie poczucia tożsamości. Negatywna tożsamość jest wynikiem: a) nadmiernych wymagań rodziców nieadekwatnych do możliwości dziecka, b) zaburzenia przynależności, c) negowania obowiązujących norm, wzorców, wartości i autorytetów przekazywanych w procesie socjalizacji.

Teoria H. J. Eysencka	Zachowanie jednostki- biernego przedmiotu poddanego manipulacyjnym wpływom oddziaływania środowiska, zależy od wrodzonych właściwości związanych z układem nerwowym. Socjalizacja polega na wytworzeniu u dziecka odruchu warunkowego reagowania lękiem na zachowania społecznie niepożądane. W osobowości człowieka wyróżnia się dwie podstawowe cechy: introwersję i ekstrawersję oraz neurotyczność jako wymiar stałości lub niestałości emocjonalnej. (Teoria pomija rolę świadomego działania jednostki i możliwości kierowania własnym rozwojem, na co zwróciła uwagę W. Wosińska 1977)
Neopsychologia K. Horney, H. S. Sullivan, E. Fromm	Zakłada istnienie nieświadomej motywacji oraz mechanizmów obronnych. Ludzkie zachowanie, jego działanie jest ukierunkowane przez nieświadome siły wewnętrzne, którymi są: popędy, potrzeby i dążenia. Główną rolę przypisuje się konfliktom wewnętrznym - motywacyjnym (między popędami), powstających przy działaniu sprzecznych sił dynamicznych na skutek dążenia do jednoczesnego osiągnięcia sprzecznych celów oraz konfliktom zewnętrznym, powstających w kontaktach z innymi -dążenia jednostki są sprzeczne z dążeniami innych osób z otoczenia. nierozwiązane konflikty wewnętrzne i frustracje stanowią źródło lęku, zagrożenia, poczucia winy, utraty tożsamości.
Teoria kontroli – W. C. Reckless	Zachowania niepożądane społecznie są efektem oddziaływania otoczenia i predyspozycji osobowościowych jednostki. Wyróżnić należy dwie przeciwstawne grupy czynników: a) Czynniki sprzyjające (związane z warunkami społecznymi: funkcjonujące wzorce zachowań w tym wzory zachowań przestępczych, dewiacyjnych, kariery przestępczej oraz poglądy, motywy, frustracje, wrogość), prowokujące jednostkę do zachowań niepożądanych społecznie; czynniki tkwiące w otoczeniu oraz samej jednostce, b) Czynniki powstrzymujące jednostkę przed zachowaniami niepożądanymi społecznie; są to czynniki związane z kontrolą zewnętrzną (społeczną) i kontrolą wewnętrzną (autokontrolą, ściśle powiązana z samooceną) – wartości, cele, dążenia, postawy. Zaburzenia kontroli wewnętrznej lub zewnętrznej prowadzą do zachowań jednostki sprzecznych z normami społecznymi.
Teoria umiejscowienia kontroli J. B. Rotter	Poczucie umiejscowienia kontroli jest wymiarem osobowości. Wymiar ten traktowany jest jako względnie stała indywidualna właściwość przenoszona z sytuacji do sytuacji przez daną jednostkę. Umiejscowienie kontroli sprowadza się do podejmowania określonych zachowań. Postrzeganie przez jednostkę nagród i kar jako konsekwencji własnych działań zależy od wewnętrznego lub zewnętrznego poczucia umiejscowienia kontroli.
Teoria siły kontroli J. Hagan, A.R. Gillis, J. Simpson	Istotą teorii są oddziaływania socjalizacyjne, w szczególności sprawowanie kontroli nad dziećmi przez ich rodziców. Relacje między sprawowaniem władzy w rodzinie, przekazywaniem dzieciom norm, wartości i dorobku cywilizacyjnego zależy od pozycji społecznej rodzica (kontrolujący/ kontrolowany). Rodzice kontrolujący w pracy zawodowej są z reguły bardziej liberalni wobec przejawianych przez własne dzieci zachowań negatywnych. W rodzinach o tradycyjnym modelu dzieci (zwłaszcza dziewczęta) są częściej kontrolowane przez matki. W rodzinach egalitarnych – siła kontroli jest niższa (większy liberalizm matek). Teoria siły kontroli budzi wiele kontrowersji (Z. Tyszcza 1997, T. Sołtysiak 1999) ze względu min. na łączenie sprawowania kontroli przez rodzica w pracy zawodowej z kontrolą w rodzinie i uzależnieniem typu rodziny od kontroli w miejscu pracy, jednakże w dalszym ciągu pozostaje w kręgu zainteresowań naukowców jako nowe spojrzenie na podejmowanie zachowań dewiacyjnych.

Teoria kontroli społecznej – T. Hirschi	<p>Zerwanie więzi jednostki łączących ją z konformistycznym społeczeństwem prowadzi do łamania obowiązujących w tym społeczeństwie norm postępowania. Wyróżnia się cztery składniki więzi jednostki ze społeczeństwem: a) przywiązanie (emocjonalne związki z otoczeniem społecznym: rodzina, rówieśnicy itp.), b) zaangażowanie (wynika z obawy przed konsekwencjami naruszania norm społecznych – bilans zysków i strat), c) zaabsorbowanie (zaangażowanie w postępowanie zgodne z normami ze względu na zbyt wysokie koszty, jakie jednostka musiałaby ponieść łamiąc konformistyczny porządek) d) przekonanie (zachowanie konformistyczne jako wynik wspólnego dla jednostki i otoczenia systemu wartości i norm)</p> <p>Według B. Urbana (1997) koncepcja T. Hirschiego sprowadzająca motywację czynów przestępczych do osłabienia więzi, nie uwzględnia, że w przypadku przestępczości młodzieży istnieją wyjątkowo wyraźne przejawy silnej więzi w przestępczych grupach rówieśniczych.</p>
Koncepcja zróżnicowanych powiązań – E. H. Sutherland	<p>Podstawą teorii jest: a) założenie, że zachowania są wyuczone bez względu na to czy są społecznie pożądane czy też nie; jednostka czerpie wzorce zachowań przede wszystkim z kontaktów w pierwotnych grupach społecznych drogą różnych form komunikacji; b) istnienie zróżnicowanej organizacji społecznej jako konkurencyjnych wzorców normatywnych (kultura konformistyczna – kultura przestępcza), co daje jednostce dostęp zarówno do zachowań pożądanych jak i społecznie nieakceptowanych c) kontakt z zachowaniami społecznie niepożądanymi, z uwzględnieniem czasu trwania, intensywności, częstotliwości oraz nagromadzonych doświadczeń w wyniku negatywnych oddziaływań otoczenia na jednostkę mają zasadnicze znaczenie w wyborze kierunku zachowań społecznie nieakceptowanych.</p>
Teoria społecznego uczenia się – A. Bandura	<p>Zachowania człowieka w większości są wyuczone. Wszelkie formy wzmacniania odgrywają istotną rolę w procesie uczenia się. Szczególna rola przypisywana jest wzmocnieniu zastępczemu – poprzez obserwację zachowań innych jednostka modeluje własne zachowania w procesie identyfikacji. Aktywność własna jednostki determinuje wybór i naśladowanie danych zachowań. Na aktywność jednostki wpływają cechy modelu (podobieństwo do obserwatora, kompetencje, autorytet, pozycja społeczna, nagradzanie) oraz cechy samej jednostki (umiejętność obserwacji, możliwości zapamiętywania, odtwarzania i uzasadniania wyboru modelowych zachowań Nie bez znaczenia jest środowisko społeczne jednostki, gdyż w nim dokonuje się wybór modeli do naśladowania.</p>
Teoria napięcia – R. Agnew	<p>Koncentracja na negatywnych powiązaniach jednostki z innymi. Powiązanie te poprzez odbiór negatywnych emocji , szczególnie gniewu prowadzi do przestępstwa. Zachowanie negatywne jest rezultatem nacisku. Napięcie jakiego doznaje jednostka na skutek relacji z innymi osobami może być efektem:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) niemożliwości osiągnięcia przez jednostkę pozytywnych celów (rozbieżność między aspiracjami a oczekiwanymi i aktualnymi osiągnięciami; poczucie niesprawiedliwości), 2) pozbawienia lub ograniczenia jednostce pozytywnie wartościowanych bodźców (rzeczywista utrata lub zapowiedź pozbawienia jednostki cenionych wartości, osób znaczących), 3) prezentacji lub groźby zastosowania szkodliwych lub negatywnie wartościowanych celów (niemożliwość zgodnego z prawem uniknięcia negatywnych sytuacji). <p>Napięcie prowadzi do różnego rodzaju konfliktów z otoczeniem. Szczególnie zauważalny jest związek z agresją jako reakcją odwetową wobec zaistniałej sytuacji.</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: M. Porębska 1991, L. Pytka, T. Zacharuk 1995, J. Kozielski 1995, A. Birch, T. Malim 1998, B. Urban 2000, S. A. Rathus 2004, T. Sottysiak 2005

Koncepcje osobowości i teorie niedostosowania społecznego zgodnie prowadzą do wniosku, że wczesne doświadczenia jednostki w różnych dziedzinach życia mają największy wpływ i znaczenie w procesie kształtowania stosunku do ludzi i otoczenia, a więc w genezie przystosowania lub niedostosowania społecznego.

Wobec przyjętej definicji **niedostosowania społecznego jako zaburzenia zachowania powstałego w wyniku kumulacji i splotu niekorzystnych czynników biosocjokulturowych środowiska wychowawczego z zaburzoną strukturą osobowości, o którym wnioskujemy na podstawie powtarzających się symptomów behawioralnych** koniecznym staje się sięgnięcie do współczesnego podejścia interpersonalnego bowiem od początku do końca życia człowiek wchodzi w interakcje z żywymi lub wyobrażonymi ludźmi i ich oczekiwaniami. Nie da się w pełni zrozumieć osobowości, patrząc na człowieka tylko od strony jego wnętrza, ponieważ osobowość jako taka funkcjonuje w szerszym kontekście, również zewnętrznym (T. Millon, R. Davis 2005, s. 90).

Dla potrzeb tej pracy przyjmuję, że rozwój jest efektem wymiany między jednostką a jej otoczeniem ze szczególnym uwzględnieniem interakcji między jednostką a innymi ludźmi. Efekty rozwoju zależą zarówno od potencjału jakim dysponuje jednostka jak i zasobów jakimi dysponuje otoczenie, a więc i od tego, jakie ukierunkowane działania podejmują ludzie w otoczeniu.

Oporając się na teoriach niedostosowania społecznego i współczesnym rozumieniu koncepcji psychodynamicznej, wskazujących na decydujący wpływ pierwszych lat życia w procesie kształtowania się osobowości człowieka zakładam, że negatywne doświadczenia życiowe powodują wielozakresowe zaburzenia, których skutkiem jest niedostosowanie społeczne ujawniające się też po czasie. Dane z wywiadów klinicznych z matkami w zestawieniu z aktualną sytuacją badanej młodzieży pozwalają na podjęcie próby sformułowania odpowiedzi na postawione problemy dotyczące genezy, predyktorów, czynników sprawczych i mechanizmów niedostosowania społecznego.

III Problemy badawcze i hipotezy robocze

Dotychczasowa historia nauki potwierdza jednoznacznie, że prawdziwy postęp w jakiegokolwiek dziedzinie wiedzy i działalności nie jest możliwy bez świadomego i celowego odwoływania się do ściśle określonych metod badawczych. Wszystkie bowiem dyscypliny naukowe, oparte co najwyżej na osobistym odczuciu badacza, jego intuicji i tzw. „zdrowym rozsądku”, niewiele konstruktywnego i rozsądnego mają do zaoferowania w zakresie rzetelnych informacji o zjawiskach i procesach rozważanej przez siebie rzeczywistości.

Badanie naukowe rozpoczyna się od sformułowania problemu badawczego a raczej zespołu problemów badawczych Są to pytania o naturę badanego zjawiska, o istotę związków między zdarzeniami i cechami procesów,

wyczerpujące zakres naszej niewiedzy zawarty w temacie, zawierające wszystkie generalne zależności między zmiennymi i posiadające wartość empiryczną i praktyczną (R. Wroczyński, T. Pilch 1974, J. Brzeziński 1996, S. Nowak 1985).

Każde pytanie skłania do poszukiwania hipotetycznych odpowiedzi, a następnie do ich weryfikacji na drodze poznania empirycznego. T. Kotarbiński hipotezą określa wszelkie twierdzenia częściowo tylko uzasadnione, przeto także wszelki domysł, za pomocą którego tłumaczymy dane faktyczne, a więc też i domysł w postaci uogólnienia, osiągniętego na podstawie danych wyjściowych. Hipoteza badawcza jest zatem stwierdzeniem, co do którego istnieje pewne prawdopodobieństwo, że stanowi prawdziwe rozwiązanie badanego problemu (T. Pilch, 1998, s. 26). Charakterystyczną cechą hipotez badawczych podkreślaną przez metodologów jest to, że są jasno sformułowane, konkretne, niewartościujące i sprawdzalne za pomocą dostępnych metod (T. Kotarbiński 1961, H. Muszyński 1970, Z. Skorny 1984).

Poszukiwanie związku między doświadczeniami z dzieciństwa a niedostosowaniem społecznym uprawnia mnie według zasad badań pedagogicznych do określenia na bazie dostępnej wiedzy problemów i hipotez weryfikowalnych na drodze przeprowadzonych badań.

Zgodnie z ujęciem organizmicznym i kontekstualnym skutki jakiegoś zdarzenia występującego w środowisku zależą nie tylko i nie tyle od tego, jaka jest jego jakość (czas wystąpienia, zakres, intensywność itp.) i jak jest ono interpretowane przez otoczenie, ale od tego, jak jest interpretowane przez samą jednostkę. Będą więc zależały w większym stopniu od znaczenia jakie mu przypisuje jednostka niż od jego obiektywnych cech (A. Brzezińska 2000, s. 118).

Modele wewnętrzne tworzone w dzieciństwie nie są stałe, aczkolwiek mają tendencję do utrzymywania się w czasie i kształtują doświadczenia jednostki na dalszych etapach rozwojowych. Model wewnętrzny jest autonomiczny, indywidualny. Stąd wniosek, że nawet takie same zdarzenia czy sytuacje mogą mieć odmienny wpływ na różne jednostki, na ich interpretację, reorganizację dotychczasowych doświadczeń i zachowanie jako reakcji na zdarzenie (np. powielanie vs unikanie). Liczne badania nad dziećmi odrzuconymi emocjonalnie, doświadczającymi przemocy, dziećmi z rodzin niewydolnych wychowawczo czy rodzin z problemem alkoholowym (A. Frączek 1963, B. Grzywak-Kaczyńska 1971, K. Dąbrowski 1965 i in.) wskazują jednak na pewne podobieństwa w przejawianych przez dzieci zachowaniach. Należy zatem uznać, że w środowisku muszą istnieć znaczące bodźce wpływające na określony sposób ich odbioru. Rozwój jednostki odbywa się na kilku przenikających się poziomach: intrapersonalnym, interpersonalnym, środowisk socjalizacyjnych, ogólnospołecznym, globalnym. Rozliczne interakcje między poziomami determinują to jak jednostka spostrzega swoje otoczenie i jakie działania podejmuje by sprostać z jednej strony zaspokojeniu potrzeb własnych, z drugiej spełnieniu oczekiwań otoczenia. Biorąc jednak pod uwagę dwa procesy wzajemnie powiązane i uwarunkowane: dojrzewanie w rozumieniu rozwoju fizycznego i neurofizjologicznego w zakresie danej funkcji lub

całokształtu zachowania się jednostki i uczenie się jako utrwalenie czynności na podłożu doświadczenia indywidualnego pod wpływem bodźców środowiska (zewnętrznej stymulacji, szczególnie środowiska wychowawczego) (zob. M. Przetacznikowa, 1973, s. 40) rodzi się pytanie o charakter związku oraz odniesienie do aktualnego poziomu rozwoju, a tym samym prezentowanego zachowania. Zagadnienie to wymaga rozwiązania, rozstrzygnięcia empirycznego dlatego też sformułowałam problem główny w sposób następujący:

W jakim stopniu i zakresie doświadczenia z okresu dzieciństwa wyniesione w procesie wychowania rodzinnego mają związek z późniejszymi przejawami różnego rodzaju niedostosowania społecznego?

Okres dzieciństwa ma w życiu człowieka decydujące znaczenie dla jego dalszych losów. Głównym wychowawcą są rodzice, którzy są moralnie odpowiedzialni za los swoich dzieci. Jeżeli podstawowe potrzeby dziecka (biologiczne, psychiczne, ekonomiczne, społeczne, emocjonalne) nie są zaspokajane to rodzą się zjawiska niezadowolenia, frustracji. Przeprowadzona analiza psychologicznych konsekwencji frustracji dla niedostosowania społecznego prowadzi do stwierdzenia, że frustracja stanowiąc niezawinione pozbawienie zaspokojenia istotnych potrzeb, może spowodować zagrożenie wewnętrznego życia psychicznego jednostki. Życie wewnętrzne jednostki ulega wówczas zahamowaniu, przestaje się rozwijać, ubożeje i zamiast rozwiązywać pojawiające się problemy, poddaje się ona lękom, nie w pełni panuje nad swoimi napięciami, co sprawia, że włączają się automatyzmy niższego poziomu w postaci reakcji obronnych takich, jak: unikanie, projekcja, fantazjowanie, negatywizm, regresja, represja, racjonalizacja, reakcja przeciwna, identyfikacja i inne (B. Kastory, nr 25/2005, s.43).

Źródłem zagrożenia są źle rozwiązane bądź nie rozwiązane przez jednostkę konflikty, pojawiając się w przebiegu życia każdej jednostki. Umiejętność poradzenia sobie z sytuacjami trudnymi zależy w dużej mierze od przygotowania jednostki do rozwiązywania pojawiających się w jej życiu problemów oraz reakcji otoczenia. Analiza problemu głównego prowadzi do przyjęcia następującej hipotezy głównej:

Jeżeli w okresie wczesnego dzieciństwa dziecko doświadcza przemocowych behawioralnych zachowań i odniesień agresywnych w rodzinie to można założyć, że w dalszym jego rozwoju będzie to istotnie rzutowało na proces i efekty jego niedostosowania społecznego.

Teorie rozwojowe wskazują, że zarówno rozwój psychofizyczny jak i przystosowanie dziecka do środowiska osiągnane jest za pośrednictwem otaczających je ludzi. Zatem kluczową rolę odgrywają rodzice. W czasie oczekiwania na narodziny dziecka, kształtuje się środowisko wychowawcze dziecka, a prawidłowe relacje między rodzicami mają znaczenie dla jego rozwoju oraz stabilizacji małżeństwa i rodziny. Postawy ukształtowane wobec dziecka w czasie ciąży mają tendencje do utrwalania się. Ciężce nastoletnich matek, szczególnie niechciane, lub poprzedzone próbą usunięcia płodu mają niepożą-

dane konsekwencje społeczne i emocjonalne. Jeżeli ciąży towarzyszy ciągle lęk, nadmierne obciążenie psychiczne, brak oparcia czy odrzucenie ze strony środowiska z powodu poczęcia dziecka, to znacznie zwiększa się prawdopodobieństwo złego traktowania dziecka, co w efekcie może prowadzić do zaburzeń jego rozwoju (K. Pospiszyl, E. Żabczyńska 1980, R. Illingworth 1988, M. Stoppard 1992, J. Bragiel 1998, T. Soltysiak 1999, R. Grochocińska 2000, H. Cudak 2001, C. Madanes 2003, T. Herbert 2004).

Zmiany organiczne w centralnym układzie nerwowym mogą być spowodowane powikłaniami ciąży i porodu, urazami, schorzeniami zakaźnymi. Powodują często zaburzenia charakterologiczne (O. Lipkowski 1971). Poprzez uszkodzenie lub osłabienie centralnego układu nerwowego czynniki wewnętrzne (prenatalne i okołoporodowe) wpływają w konsekwencji na ukształtowanie się specyficznych rodzajów zaburzeń i niedostosowania społecznego, a więc zachowania nadpobudliwego lub form przeciwstawnych, czyli wycofania i zahamowania (B. Urban 2000).

Jeśli przyjąć, że rodzice mają decydujący wpływ na przebieg rozwoju i kształtowanie zachowań dziecka to rodzi się szczegółowy problem pierwszy:

Czy istnieje związek między przygotowaniem rodziców do pełnienia roli rodzicielskiej w momencie urodzenia dziecka a niedostosowaniem społecznym dziecka w późniejszym okresie jego rozwoju? W szczególności czy ujawnia się ten związek na tle: wieku rodziców w czasie założenia rodziny, ich przygotowania do pełnienia obowiązków rodzicielskich, świadomego rodzicielstwa?

Przeprowadzone dotychczas badania empiryczne dowodzą, że bardzo młodzi, niepewni w nowej roli rodzice nie potrafią zrozumieć zachowań i potrzeb swego dziecka. Sami jeszcze potrzebują opieki, pomocy i nie są w stanie w dojrzały sposób zająć się dziećmi. Narodziny dziecka wymagają świadomej zgody obojga rodziców, a dojrzewanie do pełnienia ról rodzicielskich, wiąże się z przemianami w sferze psychologicznej i emocjonalnej. Stąd hipoteza pierwsza:

Jeżeli badani rodzice założyli rodzinę w bardzo młodym wieku i nie byli wystarczająco przygotowani do pełnienia ról rodzicielskich, a ponadto ciąża była skomplikowana, to fakty te mogły mieć wpływ na późniejsze niedostosowanie społeczne dziecka.

Spółeczna struktura rodziny obejmuje pozycje, które jej członkowie zajmują nawzajem w stosunku do siebie. Najbardziej istotnymi aspektami rodziny są zasada podziału władzy przez jej członków oraz podział pracy. Wyznaczają one wzór ról, w ramach których mąż podejmuje jedno zadanie, a żona inne, względnie podejmują określone zadania wspólnie (J. Szczepański 1970, s 300).

Przynależność społeczna rodziców, ich wykształcenie, pochodzenie i tradycje rodzinne, styl życia członków rodziny tworzą zespół warunków stanowiących podstawowe źródło doświadczeń, jakie zdobywa dziecko w pierwszych latach rozwoju. Tak więc rodzina poprzez kształtowanie osobowości i

systemu wartości dziecka w znacznym stopniu decyduje o jego dążeniach życiowych, preferowanych wzorach sukcesu życiowego (T. Lewowicki 1987).

Poziom wykształcenia i kwalifikacje zawodowe rodziców wyznaczają pozycję społeczną rodziny; są istotne z uwagi na łączące się nimi problemy wychowawcze. Rodzice o niskim poziomie wykształcenia i bez kwalifikacji mogą nie doceniać sprawy nauki dzieci i konieczności zdobycia przez nie zawodu. Nie dbają o rozwijanie zdolności i zainteresowań swoich dzieci, a w przypadku problemów w nauce nie potrafią im pomóc. W większości badań dotyczących młodzieży niedostosowanej społecznie i przestępczej stwierdza się stosunkowo niski, w porównaniu z danymi ogólnokrajowymi, poziom wykształcenia rodziców oraz częsty brak kwalifikacji zawodowych. Zauważa się również więcej przypadków niedostosowania w rodzinach, w których ojcowie pracują niesystematycznie, mają krótsze lub dłuższe przerwy w pracy lub pracują dorywczo co stwarza napiętą atmosferę, trudności finansowe oraz nieprawidłowy podział ról i obowiązków (D. Wójcik 1984, s. 41, H. Kołakowska-Przełomiec 1977). Z pracą zawodową rodziców łączą się warunki materialne, które w istotny sposób wpływają na rozwój fizyczny i intelektualny dziecka (Cz. Kupisiewicz 1975, S. Kawula 2001). Zgodnie z teorią systemową rodzina składa się z wzajemnie powiązanych podsystemów.

Rozluźnienie więzi w systemie, w tym biologicznej przybiera różną postać i ma różny stopień nasilenia, w zależności od przyczyn tego zjawiska. Inna jest sytuacja rodziny rozbitej przez śmierć jednego z rodziców, inna zaś, gdy opuszcza ją ojciec lub matka, albo gdy poważny rozdzwitek między nimi doprowadza do separacji czy rozwodu. Jeszcze inaczej sytuacja wygląda w przypadkach, gdy rodzina jest rozłączona na skutek pracy jednego z rodziców poza miejscem zamieszkania lub w rodzinach zrekonstruowanych. Częsta i długotrwała nieobecność jednego z rodziców spowodowana chociażby pracą za granicą wywołuje liczne problemy wychowawcze. Raport „Eurosieroctwo 2008” (Fundacja Prawo Europejskie) wskazuje na negatywne skutki dla dzieci, w związku z przebywaniem rodziców za granicą: zaniedbania wychowawcze, wagary, problemy z nauką, czyny karalne, zachowania ryzykowne związane ze źle pojętą wolnością i nadmierną odpowiedzialnością, samotnością, niezaspokojeniem potrzeb emocjonalnych. Zamieszczone przykłady, których jeden przytaczam ilustrują problem nowego zjawiska społecznego

...Kilka lat temu matka uczennicy (klasa II liceum) wyjechała do Austrii w celu poprawienia sytuacji finansowej rodziny. Dzieci pozostały pod opieką ojca. Starszy brat nie ukończył szkoły średniej. Ojciec nie wykazuje zainteresowania córką pozostawiając ją bez kontroli. W ubiegłym roku szkolnym dostała naganę dyrektora szkoły za wagary. Magda powtarza rok i jako starsza uczennica ma negatywny wpływ na klasę. Matka podczas krótkich pobytów w kraju interesuje się córką jednakże nie ma znaczącego wpływu na jej postawę i postępy w nauce... (www.uniaeuropejska.net.pl; dostęp: 29.08. 2008)

Separacja czy rozwód poprzedzone są szeregiem konfliktów, które zakłócają atmosferę życia rodzinnego i wywierają olbrzymi wpływ na każdego z jej członków, w szczególności na dzieci. Obraz rodziców zostaje zachwiany,

potrzeba bezpieczeństwa zagrożona. Osamotnienie, bezradność, wycofanie, pojawienie się syndromów nerwicowych czy zaburzeń w zachowaniu jest częstym przypadkiem odnotowanym w badaniach nad rodziną (E. Żabczyńska 1974, Z. Tyszka 1979, M. Jarosz 1979, M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski 2002, B. Harwas-Napierała, J. Trempała 2002).

Badania dowodzą również, że brak wzorców osobowych w życiu codziennym powoduje trudności w procesie identyfikacji z płcią i w przyswajaniu odpowiednich ról społecznych (J. Rembowski 1978).

Nie tylko wyraźne rozbitcie rodziny, ale i nieprawidłowości struktury małżeństwa bywają przyczyną wielu zaburzeń zachowania dzieci, wywołują i usztywniają niekiedy patologiczne cechy ich osobowości. Dzieci manifestują postawy i czyny sprzeczne z przyjętymi normami społeczno-obyczajowymi (K. Pospiszyl, E. Żabczyńska 1980, A. Szymanowska 1991, E. Marynowicz-Hetka 1987, S. Kawula 1998, D. Wójcik 1984).

Drugi problem to: **Czy ujawnia się związek między warunkami społeczno-kulturowymi i socjalno-bytowymi w rodzinie w pierwszych latach rozwoju dziecka a późniejszymi przejawami jego niedostosowania społecznego?** W szczególności czy ujawnia się jego siła na tle: struktury rodziny i jej zmian, warunków materialnych rodziny, podziału ról i obowiązków w rodzinie, wykształcenia rodziców, pracy zawodowej matki i ojca, pomocy członków rodziny w wychowaniu dziecka i jego niedostosowaniem społecznym?

Rodzina stanowi model dla wszystkich innych grup funkcjonowania jednostki w przyszłości. W niej dziecko zdobywa pierwsze doświadczenia, przyswaja sobie obowiązki wzorce i zasady współżycia, a także utożsamia się ze swoim najbliższym otoczeniem, szukając w nim miejsca dla siebie. Przyjęłam, że warunki społeczno-kulturowe i socjalno-bytowe w dużym stopniu determinują funkcjonowanie całej rodziny a tym samym stanowią o możliwościach rozwojowych dziecka.

Hipoteza druga:

Jeżeli w organizacji życia wewnątrzrodzinnego występowały zakłócenia, to można przypuszczać, że rodzina ta żyła w dysharmonii i napięciu emocjonalnym, a tym samym dziecko wychowywało się w klimacie niekorzystnym, co mogło mieć wpływ na jego późniejsze niedostosowanie społeczne.

Stosunki między małżonkami oraz rodzicami i dziećmi, jak również stosunki między krewnymi, są bardzo złożone, zarówno w treści jak i w swym przebiegu. Wyznaczają je nie tylko indywidualne cechy poszczególnych członków rodziny, ale także role społeczne jakie pełnią oni w rodzinie i poza nią (J. Rembowski 1978, s. 11).

Charakter kontaktów decyduje o atmosferze emocjonalnej i wychowawczej panującej w rodzinie, która rzutuje na rozwój osobowości dziecka i kształtowanie się jego emocjonalnych reakcji na otaczającą je rzeczywistość. Złe pozycje małżonków, awantury, brak porozumienia, oziębłość i napięcie we

wzajemnych relacjach, przemoc wciągają stopniowo wszystkich członków rodziny, doprowadzając w konsekwencji do wzajemnych niechęci i utrwalenia niewłaściwych postaw. Zaburzone relacje między rodzicami powodują powstawanie u dzieci silnych napięć emocjonalnych, które może być jednym z czynników powodujących rozwój antyspołecznej agresji (J. Rembowski 1978, Z. Zaborowski 1969, M. Ziemska 1975, M. Przetacznikowa 1968, E. Hurlock 1985, M. Karwowska 2001, H. Cudak, 2001).

Najbardziej brzemienną w skutki sferą niekorzystnych oddziaływań na jednostkę są międzyosobowe i emocjonalne zakłócenia stosunków rodzinnych – odrzucenie, unikanie kontaktów, obojętność, frustracja potrzeb (B. Harwas-Napierała 1979, N.W. Ackerman 1958, S. i E. Glueck 1950 za: J.M. Wolińska 2000, L. Pytka 2000, D. Wójcik 1984, L. Strumska-Cylwik 1999, R. Grochocińska 2000, J. Kuźma 2001).

Dzieci dorastające w domu, w którym panują niewłaściwe stosunki, często rozwijają w sobie cechy osobowości nieprzystosowanej i nie zmieniają się pod tym względem nawet wtedy, gdy są już osobami dorosłymi (E. Hurlock 1985, s. 426).

Trzeci problem to: **Czy istnieje związek między rodzajem więzi emocjonalnej występującej między poszczególnymi członkami rodziny w procesie wychowania dziecka i późniejszymi przejawami jego niedostosowania społecznego?** W szczególności: między matką a dzieckiem, ojcem a dzieckiem, między rodzicami, dzieckiem a pozostałymi członkami rodziny, między rodzicami i dziadkami.

Przyjęłam założenie, że pozytywne, charakteryzujące się wzajemną miłością, zrozumieniem i życzliwością więzi międzyosobnicze w rodzinie zapewniają dziecku poczucie społecznego bezpieczeństwa, umożliwiając prawidłowe, wolne od lęku funkcjonowanie w środowisku pozarodzinnym. Zaburzone stosunki rodzinne dostarczają wzorów agresji, wrogości, aspołecznego zachowania i chłodu emocjonalnego, co warunkuje przyjmowanie przez dziecko niepożądanego sposobu zachowania jako sposobu rozwiązania problemu.

Hipoteza trzecia:

Jeżeli między członkami rodziny nie występowały na właściwym poziomie pozytywne więzi emocjonalne oparte na wzajemnym szacunku, miłości i akceptacji, w szczególności w relacji matka-dziecko i ojciec-dziecko, to fakt ten mógł mieć wpływ na niedostosowanie społeczne.

Na podstawie literatury wiadomo, że częściej społecznie niedostosowani wywodzą się ze środowiska przestępczego, zdemoralizowanego, w którym panują zwyczaje i normy postępowania właściwe dla środowiska tzw. subkultury. Środowisko rodzinne, które nie zaspokaja potrzeb emocjonalnych dzieci wywołuje frustracje, co z kolei może stać się źródłem agresji, uniemożliwia przyjęcie pożądaných społecznych norm i wartości (O. Lipkowski 1971, K. Pospiszyl E. Żabczyńska 1980, McWhirter 2001). Groźny w skutkach jest

wpływ rodziny zdemoralizowanej lub zdeprawowanej, pozostającej w konflikcie z prawem czy zasadami współzycia z szerszym środowiskiem, gdyż narusza równowagę psychiczną dziecka (S. Kowalski 1976). Skutkami wychowania dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej są zaburzenia zachowania wyrażające się poprzez: niepowodzenia szkolne, ucieczki z domu, agresywność, kradzieże, niemoralne prowadzenie się, bunt przeciw autorytetom, rozboje.

Problemy finansowe, utrata pracy, wejście w kolizję z prawem a nawet poważna choroba w rodzinie mogą sprawić, że rodzic odreagowuje swoje napięcie na dziecku. Choroby przewlekłe rodziców ograniczają ich możliwości zarobkowe, rzutują na sprawne organizowanie opieki nad dziećmi i ich wychowanie, wpływają także na przygnębiającą atmosferę domu. Bezrobocie rodziców tworzy pojawienie się młodzieży tzw. gorszego startu życiowego z niekorzystnymi konsekwencjami dla jej rozwoju psychospołecznego i prawidłowej socjalizacji (H. Machel 2001, D.K. Marzec 2001).

Uzależnienia i związane z nimi problemy powodują często, że ojciec czy matka (a czasem obydwójce) nie są w stanie właściwie zajmować się dziećmi. Dzieci pozbawione są wzorców osobowych, mają trudności w precyzowaniu własnych dążeń, wartości, a niepewność w stosunku do najbliższych im osób ma ujemny wpływ na formowanie się ich osobowości oraz na proces identyfikacji. Nadużywanie alkoholu przez któreś z rodziców wpływa także na obniżenie poziomu materialnego rodziny i w ogóle poziomu kulturowego domu. Alkoholizm często współwystępuje z innymi wykojeniami społecznymi (K. Pospiszyl, E. Żabczyńska, 1989).

Czwarty problem to: Jaki jest związek między występującym w rodzinie bezrobociem, przewlekłymi chorobami, alkoholizmem, konfliktem z prawem, pobytem w więzieniu jednego z rodziców (jeśli wystąpiły) i późniejszymi przejawami niedostosowania społecznego dziecka?

Rodzina wpływa na treść, poziom aspiracji i na sposób wrastania w społeczeństwo. Fakt urodzenia się w określonej rodzinie określa automatycznie wstępną pozycję klasową człowieka, a tym samym determinuje w pewnym stopniu punkt jego życiowego startu (J. Jundziłł 2001, D.K. Marzec 2001). Przyjęłam, iż dzieci z rodzin zdeorganizowanych o najniższym statusie materialnym, społecznym i kulturowym, mają znacznie mniejsze szanse na osiągnięcie w przyszłości wyższej, pożądanej pozycji społecznej od ich rówieśników z rodzin pod tym względem bardziej uprzywilejowanych. Sposób zachowania jest z jednej strony wyuczonym mechanizmem z drugiej próbą szukania rozwiązania dla zaistniałej sytuacji.

Hipoteza czwarta:

Jeżeli w rodzinie występowały sytuacje w postaci bezrobocia, chorób, patologii, to fakty te mogły w sposób znaczący zaburzać funkcjonowanie rodziny, a tym samym rzutować na niedostosowanie społeczne dziecka.

Właściwa opieka nad dzieckiem uwzględnia przede wszystkim jego różnorodne potrzeby na poszczególnych etapach dorastania i wynikającego z tego świadome działania prozdrowotne i prorozwojowe.

Dla okresu wczesnego dzieciństwa szczególnie istotne jest to, że wszelkie poczynania wychowawcze są integralnie włączone w proces opieki nad dzieckiem: czynności pielęgnacyjne, organizacja warunków zapewniających bezpieczeństwo i ochronę zdrowia, stwarzanie warunków rozwoju psychomotorycznego, a także prawidłowego rozwoju psychicznego.

Najsilniejszą właściwością wychowania w rodzinie, jak podkreślają znawcy przedmiotu, jest silne nacechowanie emocjonalne kontaktów między dzieckiem a dorosłymi z jego najbliższego otoczenia. Stąd tak istotnym jest osobisty i ciągły kontakt dziecka z rodzicami w szczególności z matką. Pozytywne interakcje wewnątrzrodzinne i prawidłowa opieka w efekcie prowadzi do prawidłowej socjalizacji dziecka (G. Makiello-Jarża 1972, M. Przetacznik-Gierowska Z. Włodarski 2002, K. Pospiszyl, E. Żabczyńska 1980, R. Grochońska 2000).

Wyniki badań S. i E. Gluecków (1950) nad nieletnimi przestępcami oraz E. Żabczyńskiej (1974) nad dziećmi kradnącymi wykazały, że jednym z najbardziej negatywnych czynników występujących w środowisku rodzinnym był brak opieki i kontroli ze strony matki.

Piąty problem to: **Czy istnieje związek między sposobem sprawowania opieki nad dzieckiem w okresie dzieciństwa i późniejszymi przejawami jego niedostosowania społecznego?** W szczególności czy ujawnia się ten związek na tle: ilości czasu spędzonego z dzieckiem, osób wspomagających proces opieki.

Opiekę nad dzieckiem rozpatruję jako ilość czasu spędzonego w efektywnych interakcjach rodzic – dziecko z uwzględnieniem zaspokajania jego potrzeb, w szczególności emocjonalnych. Ze względu na nierozłączność procesu opieki i wychowania istotny jest także czynny udział w nim poszczególnych członków rodziny.

Hipoteza piąta:

Jeżeli rodzice w procesie sprawowania opieki nad dzieckiem nie poświęcali wystarczającej ilości czasu swojemu dziecku i nie wykazywali dostatecznej troski, szczególnie w zaspokajaniu jego istotnych potrzeb rozwojowych, to fakt ten mógł niekorzystnie rzutować na proces jego społecznego przystosowania.

Postawy rodzicielskie, stymulujące wszechstronnie zarówno indywidualny jak i społeczny rozwój dziecka kształtują jego osobowość. Dane empiryczne wykazują, że szczególnie korzystna wychowawczo postawa zapewnia dziecku poczucie bezpieczeństwa, akceptację jego indywidualności, ale również dostosowaną do jego poziomu rozumną swobodę oraz poczucie niezależności. Stworzenie stymulujących warunków rozwojowych jednostki opiera się na realizowaniu jego podstawowych (głównie emocjonalnych) potrzeb psychicznych, sprowadzających się do zaspokojenia potrzeby miłości. Taki kom-

fort psychiczny zapewnia środowisko rodzinne o właściwej atmosferze wychowawczej, powstałej dzięki pozytywnym postawom rodzicielskim, maksymalizującym możliwości rozwojowe dzieci (J. M. Wolińska 2000, s. 42).

Wpływy rodziny o zaburzonym funkcjonowaniu, konfliktowej, stosującej przemoc, odrzucającej emocjonalnie mogą być powodem nieadekwatnego rozwoju, defektów osobowości czy niedostosowania społecznego jej członków (J. M. Wolińska 2000, J. Mazur 2002, J. Rembowki 1978).

Brak konsekwencji w postępowaniu wychowawczym rodziców połączony z konfliktową atmosferą rodzinną oraz autorytarnym stylem wychowania mogą być bezpośrednim następstwem, ale także przyczyną niedostosowania społecznego, występowania wśród młodzieży agresji w postaci przemocy lub przestępstwa i lekceważenia autorytetów (J. M. Wolińska 2000, M. Łobocki 1989 M. Przetacznik–Gierowska, Z. Włodarski 2002, R. Grochocińska 2000, D. Borecka–Biernat 2001).

Empiryczne prace psychologów, pedagogów i socjologów wykazują negatywną rolę kar w wychowaniu, szczególnie gdy są one głównym lub jedynym środkiem wychowawczym. Surowa dyscyplina, reżim stosowanych kar bezpośrednio wpływają na postawy agresywne. Dotyczy to szczególnie kar cielesnych, których stosowanie obniża poczucie godności osobistej, pobudzając tym samym agresywność, upór, wrogość i chęć wyładowania emocji lub dążenie do zemsty (A. Węgliński 2004).

Negatywne postawy rodzicielskie stanowią jeden z czynników traumatyzującej atmosfery wychowawczej rodziny. Ofiary przemocy w dzieciństwie tracą, często na całe życie, zdolność kochania innych ludzi i ufania im. Dzieci żyjące w domach pełnych przemocy cierpią z powodu strachu i poczucia winy. Są rozdarte emocjonalnie – jednocześnie kochają i nienawidzą prześladowcę. Bardzo często czują się odpowiedzialne za przemoc i obwiniają się, iż nie potrafią obronić przed nią matki czy rodzeństwa (K. Pospiszyl 1994, A. Bandura, R.H. Walters 1968). Dziecko maltretowane fizycznie bądź psychicznie ma zablokowane potrzeby, nie respektuje się jego praw do normalnego życia i rozwoju (A. Stanek nr 4/2002).

A. Engfer stwierdza, że znęcanie się nad dzieckiem do trzeciego roku życia powoduje zaburzenia mowy, motoryki, procesów poznawczych, zaburzenia zdolności uczenia się, depresję, kompleks niższości, nadpobudliwość, zachowania kompulsywne, tiki i fobie (I. Pospiszyl 1998, s.168, M. Herbert 2004).

Według psychologa amerykańskiego R. E. Helfera ludzie wychowani w atmosferze przemocy mają braki socjalizacyjne, a także zaburzenia związane z poczuciem własnej tożsamości, dokonywaniem wyborów czy podejmowaniem decyzji co utrudnia jednostkom prawidłowe funkcjonowanie w społeczeństwie. Badacze, między innymi White i Straus, wymieniają zachowania przestępcze oraz wszelkiego rodzaju uzależnienia jako wynik stosowania przemocy, jednocześnie wskazując, że istnieją trwałe czynniki ryzyka przemocy wewnątrzrodzinnej. Należą do nich: dziedziczenie wzorca przemocy z

rodziny pochodzenia, nadużywanie alkoholu, status zawodowy, status socjoeconomiczny (W. Skrzypczyk, nr 4/2003).

Generalna zasada podkreślana w licznych opracowaniach jest taka, że w rodzinach o niskim statusie społecznym częściej występuje stosowanie kar fizycznych i zaniedbanie dziecka, a w rodzinach o wyższym statusie bardziej powszechne są kary psychiczne oraz większy repertuar stosowanych kar (U. Bronfenbrenner 1958, M.L.Kohn 1963, R. Stark, J. McEvoy 1970, J. Erlager 1984 za: I. Pospiszyl 1998).

Szósty problem to: **Jaki jest związek między przyjętym stylem wychowania dziecka w pierwszych latach jego życia i późniejszymi przejawami jego niedostosowania społecznego?** W szczególności na tle: prezentowanych postaw rodzicielskich, stosowanych metod wychowawczych, rodzaju i częstotliwości kar i nagród, form przemocy.

Niezależnie od przyjmowanych założeń, analiza koncepcji rozwoju dziecka wyróżnia zadatki biologiczne, środowisko, aktywność własną i wychowanie jako podstawowe czynniki rozwoju. Mimo, że wychowanie należy do szerszej kategorii środowiska zewnętrznego, to ze względu na swoje specyficzne znaczenie i udział w rozwoju jednostki jest wyodrębnione spośród innych wpływów zewnętrznych (A. Gurycka, 1980). Model wychowania rodzinnego przyjmuję jako względnie stały, co sugeruje, że nie pozostaje on bez znaczenia w dalszym życiu jednostki, wprost przeciwnie - determinuje sposób zachowania jednostki i kształtowanie jej osobowości

Hipoteza szósta:

Jeżeli w procesie wychowania dziecka w pierwszych latach jego życia preferowany był niekorzystny styl wychowania o znamionach przemocowych wobec niego, to fakt ten mógł poważnie zaburzać proces społecznego przystosowania dziecka.

Z postawionych problemów i założonych hipotez wynikają zmienne, między którymi zachodzą różne zależności i związki przyczynowe. Badanie zmiennych ma na celu określenie czy i w jakim zakresie istnieje związek przyczynowo-skutkowy między doświadczeniami z okresu wczesnego dzieciństwa wyniesionymi z domu rodzinnego, a więc niezależnymi od dziecka a niedostosowaniem społecznym ujawniającym się w okresie młodzieńczym oraz określenie, które ze zjawisk zachodzących w procesie wychowania dziecka istotnie wpływa na późniejsze zachowania młodzieży. Typologię zmiennych przedstawia kolejny podrozdział.

IV Typologia zmiennych i wskaźników do zmiennych

Cała nauka opiera się na założeniu, że „podobne zdarzenia zachodzą w podobnych okolicznościach” (Z. B. Wilson 1964). Zdarzenie to suma ontologicznych faktów i przysługujących im właściwości, okoliczności zaś to warun-

ki i cechy wywołujące zdarzenie, towarzyszące mu oraz spowodowane przez nie. W sumie to co daje się zaobserwować w każdym zdarzeniu lub zjawisku, to kilka podstawowych cech konstytutywnych dla danego zdarzenia, które przyjęło się w metodologii nazywać zmiennymi (T. Pilch 1995)

Problemy badawcze są zawsze formułowane dzięki wykorzystaniu określonych pojęć. Zmienne są więc przekształceniem poziomu pojęciowego – abstrakcji odzwierciedlających zjawiska empiryczne na poziom empiryczny pojęcia czyli zbiór wartości. Zmienne jako właściwości empiryczne posiadają dwie lub więcej wartości i są ze sobą powiązane. Kierunek związku między poszczególnymi cechami wyznacza zmienne zależne i niezależne oraz pośredniczące (W. Dutkiewicz, 1996, W. Okoń 1992, J. Brzeziński 1996, S. Nowak 1985, Z. Skorny 1984, T. Pilch 1995).

W oparciu o metody badań pedagogicznych określiłam zmienną niezależną globalną jako: **Doświadczenia z okresu wczesnego dzieciństwa wyniesione w procesie wychowania rodzinnego**, a zmienną zależną globalną jako: **Przejawy niedostosowania społecznego badanej młodzieży w relacjach aktualnych**. Strukturę zmiennych szczegółowych przedstawia wykres nr 9.

Kolejny etap badawczy, to ustalenie określonych wskaźników dla poszczególnych zmiennych w celu dokonania ich pomiaru (H. Muszyński 1971, S. Nowak 1985). Wskaźnik to pewna cecha, zdarzenie lub zjawisko na podstawie zajścia którego wnioskujemy z pewnością, bądź z określonym prawdopodobieństwem, iż zachodzi zjawisko, które nas interesuje (S. Nowak 1985, s. 152). Zdefiniowanie zmiennej jest jednoczesnym doбором odpowiedniego wskaźnika. Zmienne ilościowe wymagają wskaźników definicyjnych, a zmienne o charakterze opisowo-wyjaśniającym wskaźników empirycznych i interferencyjnych (T. Pilch 1995).

W prezentowanych badaniach wskaźniki zmiennych niezależnych uzyskałam przy zastosowaniu kwestionariusza wywiadu klinicznego z matką własnego autorstwa, natomiast zmiennych zależnych przy zastosowaniu Skali Nieprzystosowania Społecznego w opracowaniu L. Pytki oraz kwestionariusza ankiety własnej konstrukcji.

Wykres 9 Struktura zmiennych niezależnych i zależnych

ZMIENNE NIEZALÉŻNE

Zmienne niezależne szczegółowe

Zmienna niezależna globalna

Doświadczenia z okresu wczesnego dzieciństwa wymiesione w procesie wychowania rodzinnego

1. Przygotowanie rodziców do pełnienia roli rodzicielskiej

- wiek załozenia rodziny,
- przygotowanie rodziców do pełnienia obowiązków rodzicielskich,
- świadome rodzicielstwo,
- przebieg ciąży i ewentualne komplikacje

2. Warunki społeczno-kulturowe i socjalno-bytowe w rodzinie w pierwszych latach życia dziecka

- struktura rodziny
- warunki materialne rodziny
- podział ról i obowiązków w rodzinie
- wykształcenie rodziców
- praca zawodowa matki i ojca
- pomoc członków rodziny w wychowaniu dziecka

3. Sytuacje problemowe w rodzinie

- bezrobocie
- przewlekłe choroby
- alkoholizm
- konflikt z prawem
- pobyt w więzieniu jednego z rodziców

4. Więzi emocjonalne w rodzinie w relacjach międzyosobniczych

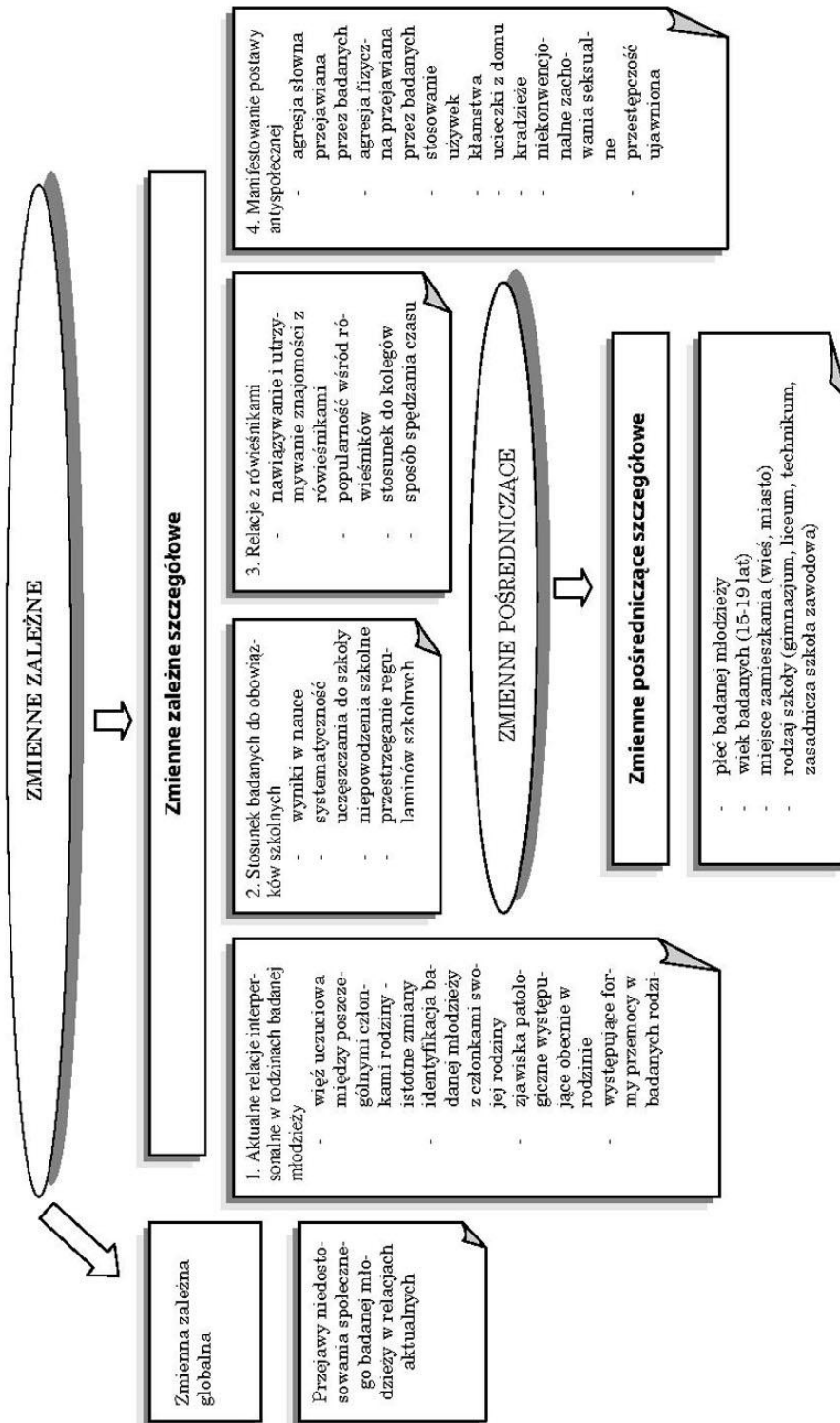
- między matką a dzieckiem
- ojcem a dzieckiem
- między rodzicami
- między dzieckiem a innymi członkami rodziny
- między rodzicami a dziadkami.

5. Sposób sprawowania opieki

- osoby sprawujące opiekę
- ilość czasu spędzanego przez dziecko z rodzicami

6. Styl wychowania dziecka w rodzinie

- postawy rodzicielskie
- stosowane metody wychowawcze
- rodzaj i częstotliwość kar i nagród stosowanych przez rodziców
- stosowane formy przemocy

Wyżej wymienione zmienne wymagają doprecyzowania zawartych w nich pojęć.

Przygotowanie rodziców do pełnienia roli rodzicielskiej - dotyczy zarówno zachowań jak i uczuć rodziców w okresie poprzedzającym narodziny dziecka oraz stan formalny rodziny. O przygotowaniach świadczyły działania podejmowane przez rodziców dotyczące gromadzenia wyprawki dla dziecka, informacji na temat ciąży, opieki nad dzieckiem, aktywności w tym zakresie każdego z rodziców. Ważną dla mnie informacją stanowiły dane dotyczące nastroju matki i ojca w czasie oczekiwania na dziecko oraz dane z przebiegu ciąży i porodu. Wskaźnikami były informacje uzyskane podczas wywiadu z matkami (pytania: 1, 2, 5, 7-13)

Warunki społeczno-kulturowe i socjalno-bytowe (pytania: 3-4, 14-16, 18, 20-21, 23) rozumiane jako: warunki materialne (bardzo złe, trudne, dość dobre, bardzo dobre), aktywność zawodową obydwójga rodziców, poziom wykształcenia rodziców (podstawowe, zasadnicze zawodowe, średnie, wyższe zawodowe, wyższe), podział obowiązków domowych (wyłącznie matka, wyłącznie ojciec, wspólnie, inne osoby).

Więzi emocjonalne w rodzinie określam jako typ stosunku emocjonalnego (wzajemny, jednostronny) zachodzącego między osobami, które wchodzi ze sobą w interakcje. O więziach pozytywnych lub negatywnych między poszczególnymi członkami rodziny wnioskowałam na podstawie odpowiedzi matek (pytanie: 6, 26-28, 33-35).

Wskaźnikami dotyczącymi *zmian w strukturze rodziny oraz sytuacji problemowych w rodzinach* było zestawienie danych uzyskanych w toku wywiadu (pytanie 17, 19, 48). Wzięłam pod uwagę ilość występowania zewnętrznych bodźców powodujących zakłócenia czynności lub zagrożenie potrzeb jednostki wywołujących zmiany w zachowaniu.

W analizie *sposobu sprawowania opieki nad dzieckiem* wzięłam pod uwagę osoby najczęściej sprawujące opiekę nad dzieckiem (matka, ojciec, dziadkowie, rodzeństwo, opiekunka) oraz ilość czasu w ciągu dnia poświęcanego przez każdego z rodziców wyłącznie dziecku, a więc jakość interakcji: rodzic – dziecko. Wyróżniłam kategorie: prawie wcale, 1-2 godziny, 3-4 godziny, 5 i więcej. Przyjęłam, że rozwijanie pozytywnych uczuciowo interakcji wymaga odpowiednio dużo czasu (pytania: 24-25).

Styl wychowania w rodzinie to pewne standardy, wzory i metody regulujące zachowanie dziecka. W wywiadzie klinicznym pytałam matki o jednolitość metod wychowawczych oraz zgodność w kwestii stosowania kar przez rodziców (tak, raczej tak, raczej nie, nie). W celu określenia sposobu utrzymywania dyscypliny rozumianej jako: opartej na nagrodach przy minimalnym udziale kar, opartej na karach przy minimum nagród lub opartej w równym stopniu na nagrodach i karach zdecydowałam o zbadaniu rodzaju i częstotliwości kar i nagród stosowanych przez rodziców. Mówiąc o rodzajach kar wzięłam pod uwagę kary cielesne, pozbawianie przywilejów, ośmieszanie, dodatkowe prace do wykonania. Rodzaje nagród ujęłam jako stosowanie pochwał, nadawanie przywilejów, stosowanie nagród rzeczowych.

Przyjęłam również, że sposób rozwiązywania konfliktów, w tym stosowanie przemocy wewnątrzrodzinnej pozostaje w związku z modelem wychowania. Sposób rozwiązywania konfliktów definiuję jako działania podejmowane przez jednostki w celu przywrócenia równowagi w relacjach międzyludzkich. Wskaźniki charakteryzujące model wychowania w rodzinie stanowią informacje uzyskane w trakcie wywiadu klinicznego z matkami (pytania: 29-32, 35-45).

Za wskaźniki zmiennych pośredniczących określających sytuację socjodemograficzną, wiek przyjęłam dane z ankiety skierowanej do młodzieży (pytania: 1-4)

Za wskaźniki zmiennych zależnych przyjęłam informacje z ankiety skierowanej do młodzieży oraz dane charakteryzujące zachowania badanych zebrane przy pomocy Skali Niedostosowania Społecznego.

Aktualne relacje interpersonalne w rodzinach badanej młodzieży – wskaźnikami są zachowania werbalne badanego w sytuacji badaniowej (pytania: 4-27 z ankiety „To moje życie” - cz. I) oraz dane z podskali I i VI (pyt. 1-4) SNS.

Stosunek badanych do obowiązków szkolnych – wskaźnikami są informacje z podskali III i V SNS oraz informacje pochodzące od pedagogów szkolnych i wychowawców.

Relacje z rówieśnikami – za wskaźniki przyjęłam dane z podskali II SNS, oraz zachowania werbalne badanego w sytuacji badaniowej (pytania: 1, 2, 5 z ankiety „To moje życie” - cz. II).

Za manifestowanie postawy antyspołecznej przyjęłam wszelkie działania jednostki niezgodne z obowiązującymi normami społecznymi. Wskaźnikami powyższej zmiennej są dane uzyskane z ankiety skierowanej do młodzieży cz. II (pytania: 6-8) i z podskali IV i VI (pyt. 5-10) Skali Niedostosowania Społecznego.

Zjawisko niedostosowania społecznego stanowi przedmiot zainteresowania nie tylko w aspekcie całości, lecz z punktu widzenia atrybutów, a więc właściwości lub cech, które różnicują podejmowane przez jednostkę działania. Wyłonione zmienne i ustalone wskaźniki uszczegóławiają problemy badawcze oraz hipotezy i pozwalają na zrozumienie złożoności niedostosowania społecznego.

Reasumując należy stwierdzić, że badanie ustalonych zmiennych jest typem *ex post facto* (J. Brzeziński, 1997, s. 432): zmienne niezależne zadziałały stosunkowo dawno (okres dzieciństwa) zaś zmienna zależna przyjęła określone wartości dla osób z badanej grupy w okresie adolescencji. Istota zatem tkwi w ustaleniu na drodze badań czy istnieje związek, a jeśli tak, to o jakim charakterze, między zmiennymi niezależnymi a zależnymi.

V Metoda badań, charakterystyka narzędzi badawczych

Niezastąpionym etapem wszelkich badań naukowych gwarantującym ich skuteczność jest przyjęcie określonej procedury badawczej, co równoznaczne jest z odpowiednim doбором metod, technik i narzędzi badawczych umożliwiających optymalną realizację założonych celów.

Metody są w zasadzie pewnym schematem reguł dotyczących organizowania określonej działalności badawczej, tj. szeregu operacji poznawczych i praktycznych, kolejności ich zastosowania, jak również specjalnych środków i działań skierowanych z góry na założony cel badawczy (M. Łobocki 1982, s. 115).

Opisywane w niniejszej pracy badania zrealizowałam metodą sondażu diagnostycznego, którą stosuje się w celu zbadania pewnej zbiorowości, grupy społecznej pod kątem wspólnych opinii, poglądów, stanów świadomości, nasilania się i rozwoju określonych zjawisk psychospołecznych o znaczeniu wychowawczym, procesu ich narastania, w oparciu o specjalnie dobraną grupę reprezentującą populację generalną, w której badane zjawisko występuje (T. Pilch, T. Wujek 1974, R. Wroczyński 1979, M. Guzik 2000, M. Łobocki 2003). Metoda ta, pomimo zarzucanej jej niskiej trafności i rzetelności, realizowana przy pomocy techniki wywiadu umożliwia jednakże zebranie w krótkim czasie bogatego w treści materiału badawczego dotyczącego opinii badanych, ich stanowisk, przekonań w różnych sprawach, także niekiedy intymnych i osobistych (M. Łobocki 2000, s. 240).

Istotna rola wobec metody badawczej przypada technikom badawczym, które są bliżej skonkretyzowanymi sposobami realizowania zamierzonych badań; ustalonym, powtarzalnym sposobem zbierania obserwacji o rzeczach i zdarzeniach w celu rozwiązania problemu badawczego (M. Łobocki 1982, s. 10, W. Okoń 1987, s. 115).

Z powyższych definicji wynika, że metody i techniki badawcze wzajemnie się uzupełniają. Metoda podaje pewien ogólny sposób realizowania badań, natomiast technika sposób ten konkretyzuje, sprowadzając do danej czynności. Cele i problematyka przedstawionych w niniejszej pracy badań uzasadniają wybór sondażu diagnostycznego jako metody badawczej przeprowadzonej przy pomocy techniki wywiadu i badania ankietowego na tzw. próbach kontrastowych czyli próbach porównawczych.

Jako narzędzia badawcze służące do realizacji obranej techniki zastosowałam Skalę Nieprzystosowania Społecznego autorstwa L. Pytki oraz kwestionariusze własnej konstrukcji: wywiadu klinicznego z matką i ankiety skierowanej do młodzieży.

Skala Nieprzystosowania Społecznego (SNS) (Aneks 1) przeznaczona jest do określania stopnia wadliwego funkcjonowania społecznego dzieci i młodzieży w wieku 13-17 lat. Pozwala na określenie intensywności i częstotliwości występowania zachowań lub cech jednostki uznawanych przez społeczeństwo za niekorzystne, szkodliwe i nie aprobowane. Wnioskowanie o nieprzystosowaniu jednostki w danym obszarze jej społecznego funkcjonowa-

nia na podstawie przejawianych przez nią form i rodzajów zachowania odbywa się na podstawie danych zebranych od osób znaczących, czyli tych z którymi jednostka wchodzi w częste i ważne dla niej interakcje społeczne. Za osoby znaczące uznano: rodziców, kolegów, nauczycieli i wychowawców danej jednostki.

Kwestionariusz skali (SNS) składa się z sześciu części (podskali):

I. *Nieprzystosowanie rodzinne (NR)* — mierzy nieprzystosowanie jednostki do wymogów życia rodzinnego, tzn. jej reakcje na wymagania i oczekiwania ze strony rodziców i środowiska rodzinnego.

II. *Nieprzystosowanie rówieśnicze (koleżeńskie) (NK)* - mierzy nieprzystosowanie dziecka do standardów szkolnej grupy rówieśniczej, a więc funkcjonowanie jednostki w roli rówieśnika w ocenie kolegów szkolnych.

III. *Nieprzystosowanie szkolne (NS)* - mierzy nieprzystosowanie dziecka do wymogów szkolnych w ocenie wychowawcy szkolnego.

IV. *Zachowania antyspołeczne (ZA)* — mierzy nasilenie i częstość występowania antyspołecznych zachowań dziecka zaobserwowanych przez wychowawców lub rodziców.

V. *Kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych (BP)* - mierzy stopień nagromadzenia niekorzystnych czynników biopsychicznych występujących u dziecka

VI. *Kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych (SK)* - mierzy stopień nagromadzenia niekorzystnych czynników socjokulturowych, w tym czynników „naznaczających” jednostkę jako dewiantywną.

Każda podskala SNS składa się z 10 kategorii opisujących cechy zachowania społecznego dziecka w zakresie wyznaczonym tytułem podskali lub cechy jego sytuacji socjopedagogicznej. Do opisu nasilenia każdej cechy stosuje się skalę trójstopniową: 0, 1, 2 punkty. Waga 0-punktowa przypisywana jest stwierdzeniom określającym normalne, pożądane cechy społecznie cechy zachowania i sytuacje socjopedagogiczne. 1 i 2 punkty przypisywane są kolejno stwierdzeniom określającym umiarkowany i znaczący stopień nasilenia negatywnych cech zachowania społecznego i/lub cech sytuacji społeczno-kulturowej. Podstawą określenia rodzaju i poziomu nieprzystosowania społecznego jest suma punktów uzyskanych przez badanego w każdej podskali SNS oddzielnie. Są to częściowe wskaźniki liczbowe nieprzystosowania społecznego. Im większa jest liczba punktów uzyskanych przez badanego w danej podskali, tym wyższe jest prawdopodobieństwo nieprzystosowania społecznego w zakresie określonym jej treścią. Im więcej wysokich wskaźników częściowych, tym większy jest obszar wadliwości w społecznym funkcjonowaniu jednostki i wyznaczających ją hipotetycznych determinantów (L. Pytka 2000, s. 376-414). Wyjaśnić należy pewne nieścisłości terminologiczne — zgodnie z koncepcją autora skali SNS posługują się w rozdziałach analitycznych terminem „nieprzystosowanie społeczne” — jest ono jednakże tożsame z niedostosowaniem społecznym.

Kwestionariusz wywiadu klinicznego z matką „Dzieciństwo mojego dziecka” (Aneks 2) autorstwa własnego. Wywiad kliniczny służy do zbierania informacji dotyczących: sytuacji rodzinnej dziecka (także postaw rodziców wobec dziecka), przebiegu ciąży i porodu, fizycznego i psychoruchowego rozwoju dziecka od chwili przyjścia na świat, przebytych chorób, okresu rozwoju dziecka, w którym zauważono pojawienie się nieprawidłowości i odchylenia od normy, form opieki nad dzieckiem, metod postępowania wychowawczego rodziców i innych osób zajmujących się dzieckiem, ewentualnych trudności wychowawczych i przystosowawczych (M. Łobocki 2000). W wywiadzie istotne jest poznanie faktów z życia badanego oraz towarzyszących im emocji i ocen. Wywiad „Dzieciństwo mojego dziecka” ma formę ustrukturalizowaną, zawiera ściśle określone pytania dzięki czemu uzyskane informacje, dotyczące tych samych spraw są porównywalne. Wywiad jest skategoryzowany, zawiera 49 pytań, z których 30 pytań jest typu zamkniętego o dobranych kafeteriach, 10 - wielokrotnego wyboru (pyt. 5, 6, 7, 23, 26, 35, 37, 41, 44, 48), 9 zaś ma charakter półotwarty (pyt. 3, 4, 8, 9, 10, 13, 27, 39, 49).

Pytania zadane w kwestionariuszu są spójne z postawionymi problemami badawczymi i dotyczą tematyki zawartej w definicji wywiadu klinicznego. W kwestionariuszu, oprócz pytań o fakty znajdują się również 2 pytania dotyczące opinii respondenta (pyt. 26, 27).

Przy konstrukcji kwestionariusza wywiadu wykorzystałam wnioski z przeprowadzonego badania pilotażowego rezygnując z jednego pytania, natomiast w przypadku czterech dokonałam modyfikacji.

Ankieta skierowana do młodzieży - „To moje życie”(Aneks 3) konstrukcji własnej składa się z II części.

Części wstępna kwestionariusza ankiety zawiera wyjaśnienie dla respondenta odnośnie: celu badań, zapewnienie o poufności zebranego materiału i anonimowym charakterze badań, apel o poważne ich potraktowanie i instrukcje dotyczącą sposobu wypełniania kwestionariusza.

Pytania wprowadzające (1-6 i 10) są typu metryczkowego, pytania: 7-9, 12-14, 22-23 to pytania zamknięte o charakterze oceniającym, dotyczące stosunków interpersonalnych w rodzinie badanego. Pytania 17-21 odnoszą się do zjawiska przemocy: doświadczenia, stosowania przemocy przez badanego jak i opinii na temat stosowania przemocy. Pozostałe (pyt. 24-27) charakteryzują stosunek rodziców do rówieśników dziecka i szkoły. Są to tak zwane pytania relaksujące, których funkcja jest dwójakiego rodzaju: zwykle zadaje się je po tematach drażliwych dla respondenta, wywołujących duże poruszenie emocjonalne; w celu uspokojenia badanego, odwrócenia jego uwagi od wcześniejszych zagadnień. II część kwestionariusza ankiety to głównie pytania wielokrotnego wyboru dotyczące sposobu spędzania wolnego czasu (pyt. 1-2), aspiracji życiowych i autorytetów (pyt. 3-5) oraz ujawnionych zachowań ryzykownych (pyt. 6-8).

Należy uściślić, że w fazie koncepcyjnej, po przeprowadzeniu badań pilotażowych, a także w trakcie fazy instrumentalnej procedury badawczej otrzymałam także dodatkowe dane dotyczące sytuacji rodzinnej oraz przeja-

wianych zachowań młodzieży w wyniku rozmów z pedagogami, wychowawcami, kuratorami społecznymi i zawodowymi, które posłużyły do analizy mikrostudiów przypadku. Wiele z tych informacji wykraczało poza zakres skali SNS i kwestionariuszy co w efekcie pogłębiło diagnozę niedostosowania społecznego.

VI Wybór grupy do badań, organizacja i przebieg badań

Warunkiem poprawnego przeprowadzenia badań sondażowych jest odpowiednie dobranie próby. Pod względem ilościowym analiza statystyczna nie określa jak dużą próbą należy się posłużyć, lecz uzależnia ją raczej od czynników praktycznych m.in. dostępności osób do badań i złożoności działań (G.A. Ferguson, Y. Tanake 1997, s. 211).

Dobór badanych do grupy podstawowej miał charakter celowy, podyktowany tematem pracy i przebiegał w kilku etapach. Podczas indywidualnych spotkań z dyrektorami szkół oraz Ośrodka Szkolno–Wychowawczego i na zebraniu pedagogów w Poradni Psychologiczno–Pedagogicznej otrzymałam wstępne informacje dotyczące problemów wychowawczych ujawnionych w trakcie pracy pedagogicznej w danych placówkach. Spośród 9 wytypowanych szkół, w 3 dyrektorzy nie wyrazili zgody na przeprowadzenie badań, tłumacząc względami organizacyjnymi, w pozostałych sześciu i Ośrodku Szkolno–Wychowawczym OHP umożliwiono mi ich przeprowadzenie. Pierwotne kryterium doboru grup oparte było na informacjach od pedagogów, psychologów i wychowawców, którzy zostali włączeni przez dyrektorów w proces badawczy. Zwróciłam się także do Prezesa Sądu Okręgowego w Zamościu o wydanie zgody na współpracę z kuratorami zawodowymi (w związku z ustawą o ochronie danych osobowych). Zgoda taka została mi udzielona, co pozwoliło na realizację części badań w środowisku domowym badanych. Dzięki pozyskanym informacjom do grupy podstawowej (GA) została zakwalifikowana młodzież przejawiająca problemy w zachowaniu, w funkcjonowaniu w roli ucznia, z ujawnionymi symptomami niedostosowania społecznego. W celu podniesienia rzetelności badań została skompletowana grupa porównawcza (GB) obejmująca młodzież, u której nie zaobserwowano szczególnych problemów wychowawczych w toku pracy pedagogicznej. W badaniach uczestniczyła młodzież reprezentująca środowisko miejskie i wiejskie, zróżnicowane pod względem płci, w wieku 15–19 lat, uczęszczająca do III klasy gimnazjum oraz uczniów klas I–IV szkół ponadgimnazjalnych różnych typów.

Badania pilotażowe przeprowadziłam za zgodą dyrektorów i wychowawców w grudniu 2006 w dwóch klasach gimnazjum i dwóch klasach w szkole ponadgimnazjalnej. Na wywiady z matkami, wychowawcami i kuratorami społecznymi umawiałam się za pośrednictwem pedagogów szkolnych.

Badania zasadnicze przeprowadziłam w styczniu i lutym 2007, po wystawieniu ocen semestralnych podczas godzin do dyspozycji wychowawcy. W

badaniach uczestniczyli uczniowie czterech klas trzecich z dwu różnych gimnazjów, oraz po dwie klasy na każdym poziomie szkół ponadgimnazjalnych: liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum, zasadnicza szkoła zawodowa. Wywiady kliniczne z matkami uczniów z grupy porównawczej oraz wychowanków Ośrodka Szkolno-Wychowawczego OHP przeprowadziłam po zebraniu z rodzicami na I semestr, z pozostałymi matkami uczniów z grupy podstawowej wywiady prowadziłam indywidualnie - najczęściej podczas wizyt domowych zawodowych kuratorów. Łącznie objęłam badaniami 327 uczniów i 256 matek. Pozostałe matki odmówiły udziału w badaniach. Ostatecznie do analizy przyjął 248 kompletów kwestionariuszy (kwestionariusz wywiadu z matką, kwestionariusz ankiety skierowanej do młodzieży: 122 z grupy podstawowej i 126 z grupy porównawczej; w przypadku grupy podstawowej - Skala Nieprzystosowania Społecznego). Pozostałe kwestionariusze ze względu na niekompletność lub brak zgody matek na udział w badaniu zostały odrzucone. Ogółem w badaniach wzięło udział 151 chłopców i 97 dziewcząt. W grupie podstawowej - 91 chłopców i 31 dziewcząt, w grupie porównawczej - 66 chłopców i 60 dziewcząt. Większość badanych to osoby mieszkające w Zamościu lub okolicach. Spośród 122 osób z grupy podstawowej 43 (w tym 6 na stałe mieszkających w innych miastach) czasowo mieszka w Zamościu w bursie Ośrodka Szkolno-Wychowawczego OHP.

VII Sposób analizy i prezentacji materiału empirycznego

Zebrany w toku badań materiał empiryczny wymaga uporządkowania i pogrupowania. Dane z kwestionariuszy oraz Skali Nieprzystosowania Społecznego zostały naniesione do arkusza kalkulacyjnego Excel zgodnie z formułami. Następnie dane surowe importowałam do komputerowego zintegrowanego pakietu oprogramowania statystycznego i analitycznego STATISTICA 8 Enterprise QC (StatSoft), który jest uniwersalnym systemem służącym do statystycznej analizy danych, tworzenia wykresów, operowania na bazach danych, wykonywania transformacji danych i tworzenia aplikacji. Przy opracowaniu badań statystycznych korzystałam z internetowego poradnika programu oraz z konsultacji na forum www.statystycy.pl.

Należy zaznaczyć iż pierwszym etapem było badanie ilościowe: pomiar niedostosowania społecznego zgodnie z instrukcją stosowania (L. Pytka 2000) i porównanie grup podstawowej i porównawczej – analiza częstości, a następnie korelacje krzyżowe zgodnie z postawionymi hipotezami.

Obliczenie części zmiennych wymagało użycia kluczy definiujących listę itemów wchodzących do zmiennej. Wyniki liczone były jako sumy bądź średnie odpowiednich pozycji z kwestionariuszy. Skomentowania wymaga procedura obliczania wyników surowych w przypadku, gdy na niektóre pozycje testowe były udzielone nieważne odpowiedzi (lub ich brak). Zastosowałam następującą procedurę wykonaną dla każdego respondenta i dla każdej zmiennej.

1. Jeśli osoba nie wypełniła więcej niż 25% pozycji wchodzących do klucza, wtedy uznałam, że nie ma podstaw do stosowania klucza w ogóle i w arkuszu wyników odnotowałam brak wyniku.

2. W przeciwnym razie, jeśli liczba braków jest mniejsza bądź równa 25% pozycji wchodzących, wtedy przed zastosowaniem klucza podmieniałam nieważną odpowiedź średnią danej pozycji policzonej dla całej próby. Następnie stosowałam klucz i liczyłam wartość zmiennej.

Do sprawdzenia, czy należy oczekiwać, że w populacji średnie wyniki zmiennych (zależnych) różnią się użyłam testu t Studenta dla dwóch grup niezależnych.

Do podjęcia decyzji, którą z wersji testu t wykonać (wersja klasyczna zakładająca homogeniczność wariancji w obu testowanych grupach; wersja ogólna z tzw. poprawką Cochran'a - bez ograniczających założeń dotyczących wariancji) zastosowałam test Levene'a. Po analizie histogramów doszłam do wniosku, że wszystkie zmienne zależne w badaniu mają rozkład wystarczająco zbliżony do normalnego, aby uzasadnione było użycie testu t Studenta.

Ponieważ brak było wiedzy a priori ograniczającej zakres możliwych porównań, wszystkie porównania wykonano testem (testami) dwustronnym(mi).

Do badania istnienia związku proporcjonalności użyłam testu na istotność współczynnika korelacji ρ Spearmana – nieparametrycznej wersji r Pearsona stosowanego dla danych porangowanych, a także testu Manna-Whitneya. W obliczeniach statystycznych korzystałam także ze statystyki Fishera przy pomocy tablic dostępnych w Internecie (<http://www.statsoft.pl/base>, dostęp: 08.12.2007).

Badanie związku zmiennej nominalnej (przynależność do grupy) ze zmienną ilościową dokonałam przy pomocy ANOVA. Do porównania istotności związku interakcji dwóch zmiennych na zmienną zależną (czyli badanie istotności „wpływu na wpływ”) użyłam dwuczynnikowej ANOVY. W przypadku gdy założenia ANOVA'y nie były spełnione, wykonałam analizę i interpretowałam jej wyniki testami post-hoc.

Do badania związku zmiennych mierzonych na skali dychotomicznej użyłam testu χ^2 Pearsona.

Wyniki analiz przedstawiłam w tabelach wynikowych, jak również przy pomocy wykresów, a następnie dokonałam ich analizy merytorycznej i jakościowej. Relacji i interpretacji otrzymanych wyników badań poświęcone są kolejne rozdziały niniejszej pracy.

VIII Podsumowanie

Problem niedostosowania społecznego musi uwzględniać aspekt ilościowy zawarty w etapie diagnozy. Ujęcie ilościowe opiera się zatem głównie na badaniach behawioralnych aspektów niedostosowania. Równocześnie koniecznym jest ujęcie jakościowe sprowadzające się do analizy i oceny znaczenia konkretnych symptomów (B. Urban 2000, s. 77).

Przyjęty model interdyscyplinarny zakłada, że przedmiotem diagnozy są nie tylko zachowania, ale przede wszystkim mechanizmy regulacji zachowania człowieka w danych warunkach społecznych (środowiskowo-rodzinnych), prowadzące do zaburzeń przystosowania społecznego (L. Pytka 1995, s. 67). Model ten jednak nie zwalnia z analizy symptomów, dokonywania pomiarów, a więc kierowania się zasadami badań ilościowych.

Diagnozę ogólnie można zdefiniować jako rozpoznanie stanu rzeczy i jego tendencji rozwojowych na podstawie jego objawów, w oparciu o znajomość ogólnych prawidłowości (S. Ziemiński 1973, s. 17). Zakres diagnozy obejmuje kolejne etapy działania, od określenia powodów do ustalenia sposobów postępowania zaradczonego i konsekwentnej oceny skuteczności tego postępowania.

Zgodnie z charakterem badań diagnostyczno-opisowo-wyjaśniających, polegających na rozpoznaniu przyczyn, okoliczności i uwarunkowań badanej rzeczywistości na podstawie zebranych danych, które poddane są interpretacji. Przeprowadzona przeze mnie diagnoza obejmowała przede wszystkim rozpoznanie sytuacji wyjściowej młodzieży i początkowego stanu rozwoju osobowości dzieci i młodzieży w kontekście doświadczeń z okresu wczesnego dzieciństwa.

Wracając na grunt teorii psychodynamicznej przyjmuje się, że jednostka w różnych wymiarach czasowych gromadzi doświadczenia złożone z reprezentacji pozytywnych i negatywnych wyobrażeń i ocen osób znaczących, danej sytuacji oraz kontekstu. Te zinternalizowane wyobrażenia wyznaczają wzory i przekonania, które w efekcie zwrotnym są stosowane w interakcjach wewnątrzrodzinnych i pozarodzinnych. Jednostka wykorzystuje więc własne potencjalne zasoby do realizacji różnych zachowań. Decyzja o wyborze danego zachowania jest pochodną doświadczeń, aktualnej sytuacji w jakiej znalazła się jednostka i środowiskowymi konsekwencjami zachowań (B. Urban 2000).

Rodzina wyznacza kierunek, siłę i procesy oddziaływań uczuciowych i społecznych dziecka, kształtuje osobowość, przekazuje wzory zachowań, wartości. Od jakości rodziny szczególnie w okresie wczesnodziecięcym, w którym dzieci właściwie nie mają styczności z szerszym środowiskiem zależy właściwa socjalizacja dzieci, lub jej zaburzenia potęgujące skutki negatywne dla kolejnych pokoleń. Postrzeganie przez dziecko osób z najbliższego otoczenia, ich zachowań i sytuacji codziennych kształtuje jego wybór sposobu zachowania, czasem jako reakcji obronnej. Należy jednak wziąć pod uwagę, że interakcje rodzinne nie wyczerpują całego zakresu środowiskowych czynników kształtujących postawy społeczne i zachowania dzieci i młodzieży jako

efekt pozytywnych lub negatywnych doświadczeń. Proces prawidłowej lub nieprawidłowej socjalizacji dzieci i młodzieży na kolejnych etapach rozwojowych podlega w dużym stopniu różnorodnym wpływom środowiska lokalnego, szkoły, grup rówieśniczych, mediów (B. Urban 2001).

Reasumując, można przyjąć, że pozytywne relacje międzyosobnicze w rodzinie, odpowiedni styl wychowania i stymulacja ekonomiczno-społeczna zwiększają szansę nabywania doświadczeń odbieranych wewnętrznie przez jednostkę jako pozytywne i prowadzące w poszczególnych okresach życia do zachowań zgodnych z przyjętymi normami społecznymi. Analogicznie, negatywny odbiór wewnętrzny bodźców płynących z otoczenia prowadzi w konsekwencji do zachowań dewiacyjnych. Takie rozumienie wyjaśnia fragmentarycznie dlaczego jednostki będące na tym samym etapie rozwojowym i wychowujące się niejednokrotnie w podobnych warunkach rodzinno-środowiskowych przejawiają odmienny sposób zachowania.

ROZDZIAŁ V

Niedostosowanie społeczne młodzieży – przejawy, rozmiary i płaszczyzny

I Przejawy niedostosowania badanej młodzieży

Skala i rozmiar zjawiska niedostosowania społecznego są trudne do ustalenia ze względu na zmienność i zależność wieloczynnikową. W rozdziale I przedstawiłam ogólne rozmiary i skutki niedostosowania społecznego w oparciu o raporty policyjne i raporty kuratoriów oświaty (s. 29-33).

Kierując się zasadami badań ilościowych przyjmuję, że jednostka niedostosowana społecznie to ta, której społeczne zachowanie mierzone odpowiednim narzędziem pomiarowym uzyskuje wyniki wyższe od średniej standaryzowanej. W ocenie rozmiarów niedostosowania badanej młodzieży zestawiałam dane zebrane w trakcie badań z danymi z badań przeprowadzonych przez autora skali SNS na reprezentatywnej próbie normalnej dzieci i młodzieży z całego kraju (tabela nr 13).

Tabela 8 Rozmiar niedostosowania społecznego badanej młodzieży

Podskale SNS	Próba reprezentatywna*		GA	
	Średnie arytmetyczne	Odchylenie standardowe	Średnie arytmetyczne	Odchylenie standardowe
I - NR	5,3	4,158	7,8	4,927
II- NK	6,0	3,820	5,9	3,785
III - NS	6,7	4,984	9,5	4,833
IV - ZA	2,6	3,210	4,9	3,693
V- BP	2,9	2,261	3,2	2,687
VI - SK	1,8	2,339	3,5	2,898

*Źródło: L. Pytka 2000, s. 391

Analizując dane zawarte w powyższej tabeli można zauważyć, że rozkład wyników jest niesymetryczny; średnie arytmetyczne uzyskane w toku badań (GA) w podskalach oprócz NK są wyższe od średnich dla próby normalnej, co sugeruje wyższą niż przeciętna ocenę końcową skali niedostosowania społecznego w GA.

Arkusz zbiorczy SNS (aneks 4) ilustruje indywidualne wartości punktowe każdego badanego jak również wartości stenowe przypisane zgodnie z ogólnokrajowymi normami stenowymi dla obu płci łącznie (L. Pytka 2000). Zgodnie z interpretacją autora skali o poziomie niedostosowania decydują wartości stenowe: wyniki 1-4 sten świadczą o poprawnym funkcjonowaniu społecznym jednostki, wyniki przeciętne czyli 5-6 sten o względnie poprawnym, przekraczające 6 sten lub znajdujące się na jego granicy wskazują na pewne wady w procesie socjalizacji. Wyniki 7-10 stena wskazują na wyraźnie wadliwe przystosowanie jednostki w obrębie danego obszaru społecznego, którego dotyczy dana podskala. Wyniki psychometryczne uzyskane w toku badań obrazuje tabela 14.

Tabela 9 Poziom niedostosowania społecznego (wartości stenowe)

Podskale SNS	GA (N=122)		
	Niski (1-4 steny)	Przeciętny (5-6 sten)	Wysoki (7-10 sten)
Nieprzystosowanie rodzinne	19	33	70
Nieprzystosowanie rówieśnicze	24	48	50
Nieprzystosowanie szkolne	17	35	70
Nasilenie zachowań antyspołecznych	17	22	83
Kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych	36	38	48
Kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych	28	22	72

*liczba osób w danym poziomie niedostosowania

70 badanych na 122 uzyskało najwyższe wyniki (8-10 sten) w podskali NR i NS co świadczy o zakłóceniach w przebiegu procesów interakcji i komunikacji między dzieckiem a rodzicami oraz między dzieckiem a środowiskiem szkolnym. Wysokie wyniki w podskali NR w zestawieniu z podskala kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych (SK), w której 72 badanych uzyskało wyniki na poziomie 8-10 sten potwierdzają negatywny wpływ socjalizujący rodziny. U około 50% badanych stwierdzono kumulację niekorzystnych czynników biopsychicznych, najczęściej nadpobudliwość psychoruchową, bierność i dysleksję, co bez wątpienia wpływa na niepowodzenia szkolne i kontakty rówieśnicze. Największa liczba badanych (68%) przejawia wysoki poziom zachowań antyspołecznych. Analiza wartości stenowych (aneks 4) wskazuje na istnienie pewnej prawidłowości – dana jednostka uzyskuje zbliżone wartości stenowe w podskali nieprzystosowanie rodzinne, nasilenie zachowań antyspołecznych i kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych, niezależnie od poziomu niedostosowania społecznego. Taką prawidłowość zaobserwowałam także w przypadku chłopca, który w skali SNS uzyskał w większości podskal wyniki na poziomie wysokim, jednakże w przypadku powyższych podskal uzyskał wyniki maksymalne (10 sten). Mikrostudium przypadku Mateusza S. przedstawione poniżej obrazuje przejawy niedostosowania społecznego na poziomie wysokim.

Mateusz K., 17 lat. Jest najstarszym dzieckiem w rodzinie. Z informacji pochodzących od matki wynika, że urodził się o czasie jako zdrowe dziecko. Jego rozwój w okresie

niemowlęcym i wczesnego dzieciństwa przebiegał prawidłowo. Jednokrotnie przebywał w szpitalu z powodu zapalenia płuc, poza tym poważnie nie chorował i nie przeżył urazów fizycznych.

Chłopiec pochodzi z rodziny rozbitej, od trzech lat rekonstruowanej konkubinatem matki. Jego rodzice rozwiedli się cztery lata temu (informację taką przekazała matka natomiast z informacji kuratora wynika, iż rozwód orzeczono w 2006r.), po 13 latach wspólnego pożycia. matka podała, iż początkowo ten związek funkcjonował względnie poprawnie, jednakże mieli z mężem różne charaktery i z czasem ujawniły się również odmienne potrzeby, oczekiwania, postawy oraz dyssatisfakcja związana z brakiem wzajemnego zrozumienia. W 2002r. ojciec wyjechał za granicę i praktycznie zerwał kontakt z rodziną na ponad rok. Po powrocie okazało się, że związał się z inną kobietą. Mateusz przeżył emocjonalnie odejście ojca. Chłopiec ma młodszego brata Łukasza, który jest uczniem II kl. gimnazjum. Według matki nie sprawia on problemów wychowawczych.

Po rozwodzie matka związała się z obecnym partnerem, z którym zamieszkuje w okresach jego pobytu w kraju. Pracuje on bowiem w Norwegii i pozostaje tam przez ok. 2-3 m-ce, po czym przebywa w domu ok. miesiąca. Jest on kawalerem, ma 40 lat. Z tego związku posiadają niespełna roczną córkę Iwonę, którą Mateusz akceptuje i pomaga matce w opiece nad nią.

Rodzina mieszka w kawalerce w bloku wielorodzinnym, w którym Mateusz ma kolegów również przejawiających podobne do niego problemy - niedostosowanych społecznie, zdemoralizowanych.

Matka chłopca ma 37 lat, wykształcenie zawodowe. Od czasu urodzenia córki (kwiecień 2007 r.) nie pracuje zawodowo, utrzymując się z zaliczki alimentacyjnej w kwocie 600 zł na synów i dochodów konkubenta. Jest zdrowa. Nie ujawnia skłonności do nadużywania alkoholu.

Jest osobą dość otwartą i bezpośrednią w kontakcie. Ujawnia troskę i zaangażowanie w problemy syna, przyznając jednak samokrytycznie, iż jest mało stanowcza i konsekwentna. Często stawia synowi pewne ograniczenia i warunki, jednakże nie jest w stanie ich wyegzekwować. Przyznaje, iż w przeszłości wraz z mężem prezentowali niespójne formy oddziaływań wychowawczych i mieli różne stanowiska w sprawach dzieci. Aktualnie twierdzi, że nie może liczyć na wsparcie i pomoc byłego męża w rozwiązywaniu problemów, związanych z funkcjonowaniem społecznym Mateusza.

Jest świadoma swojego braku wpływu na syna i obecnie zdaje się na pomoc instytucji w tym zakresie. Wskazuje na podejmowane środki zaradcze i ich nieskuteczność, upatrując w dużej mierze przyczyn niedostosowanych zachowań syna we wpływie zdemoralizowanej grupy koleżeńskiej.

Ojciec Mateusza ma 46 lat, wykształcenie podstawowe. Przez wiele lat wykonywał zawód kierowcy. Pozostaje w związku nieformalnym z kobietą, dla której wcześniej opuścił rodzinę. Od kilku lat przebywa za granicą, przyjeżdżając do kraju na krótkie okresy czasu i wtedy kontaktuje się z synami. Utrzymuje też z nimi kontakt telefoniczny. Założył synom konta bankowe, na które przekazuje im dość znaczne kwoty pieniędzy, do swobodnej ich dyspozycji. Nie płaci natomiast zasądzonych alimentów, matka nie ma dostępu do rachunków bankowych synów, w związku z tym też nie ma praktycznie możliwości kontrolowania ich wydatków. Informacje uzyskane od matki na temat rozwoju syna i przebiegu edukacji wskazują, iż od dzieciństwa był chłopcem bardzo ruchliwym. Uczęszczał do przedszkola wraz z młodszym bratem przez rok. Już na poziomie klasy pierwszej szkoły podstawowej matka otrzymywała liczne skargi od wychowawczyni na zachowanie syna, który przeszkadza

dzał w prowadzeniu zajęć, śmiał się i zachowywał w sposób niedostosowany, zazwyczaj w grupie dwóch – trzech kolegów. W dalszych latach edukacji jego zachowanie w stosunku do nauczycieli stawało się niegrzeczne, ignorujące, bywał też wulgarny w stosunku do tych nauczycieli, których nie akceptował. Generalnie takie funkcjonowanie ujawniał przez cały okres szkoły podstawowej, co skutkowało częstymi wezwaniami rodziców do szkoły, do pedagoga.

Z wymaganiami edukacyjnymi radził sobie w miarę dobrze, nie powtarzał klas. Matka sygnalizowała, iż w kl. VI pojawiły się pierwsze wagary. Tuż po ukończeniu szkoły podstawowej, w czerwcu 2004r. dokonał wraz z kolegą pierwszej kradzieży ze sklepu – był to alkohol. Sąd rodzinny zastosował wobec niego wówczas środek wychowawczy w postaci nadzoru kuratora (2004r.).

W I klasie gimnazjum jego funkcjonowanie było okresowo poprawne, ale kurator odnotowywał w swoich sprawozdaniach także naganne zachowanie nieletniego w szkole (przeszkadzanie na lekcji, ignorujący stosunek do nauczycieli, palenie papierosów) oraz liczne wagary, skutkujące zagrożeniem nie promowania do następnej klasy. Mateusz jednak pod koniec roku szkolnego zmobilizował się i poprawił oceny. W kolejnym roku nauki sytuacja nieletniego nadal była niestabilna. Zaniedbywał obowiązki ucznia, niegrzecznie zachowywał się w szkole, co w jakimś stopniu mogło mieć związek z kryzysową sytuacją w rodzinie chłopca (rozwód rodziców). Policja prowadziła dochodzenie w sprawie kradzieży telefonów komórkowych, których miał dokonać nieletni z innymi kolegami (w tym również dorosłymi). Chłopiec nie przyznawał się do zarzucanego mu czynu. Matka nieletniego wyjechała wówczas na 3 m-ce do pracy za granicę (kwiecień-lipiec 2006r.).

Mateusz z bratem pozostał pod opieką babci. Ukrywała ona przed kuratorem naganne zachowania i czyny wnuka. Okazało się, że w tym okresie Mateusz brał udział w dwóch kradzieżach w supermarketach. W czasie przeszukania mieszkania znaleziono torebki foliowe, służące prawdopodobnie do przechowywania narkotyków. Chłopiec zaprzeczył, aby rozprawdzał środki odurzające potwierdzając natomiast, że „eksperymentował” z narkotykami. Kurator wskazywał, że nieletni miał poczucie bezkarności, a matka utraciła jakikolwiek wpływ wychowawczy na syna. W tym też czasie chłopiec dość często spożywał alkohol, wracał do domu w późnych godzinach nocnych. Wakacje spędził wraz z bratem u ojca we Włoszech. Od początku nauki w kl. III gimnazjum wystąpiły wagary, nieletni przyznawał się też kuratorowi, iż „czasem pali trawkę”. Na I semestr miał pięć ocen niedostatecznych i 139 godzin opuszczonych oraz zachowanie ocenione jako nieodpowiednie. Matka wskazała, iż bezmyślnie wydawał pieniądze przekazywane przez ojca (w ciągu kilku dni 100 euro, nie robiąc konkretnych zakupów) – głównie na „imprezy” towarzyskie. W lutym 2007r. kurator zawodowy przeprowadził z chłopcem rozmowę dyscyplinująco-ostrzegawczą i zobowiązał go do poprawy funkcjonowania, zarówno w szkole jak i w domu. Nastąpiła krótkotrwała poprawa, po czym już w kwietniu Mateusz dokonał kradzieży anteny samochodowej. W maju natomiast doszło do pobicia przez nieletniego i jego kolegę (oba byli pod wpływem alkoholu) chłopca z osiedlu, którego są mieszkańcami. Mateusz ukończył, mimo trudności, gimnazjum, nie był jednak zdecydowany co do wyboru dalszego kierunku kształcenia. Wybrał dopiero pod koniec wakacji – nieco przypadkowo - technikum hotelarskie. Ujawniał jednak od początku ignorujący stosunek do obowiązków, opuszczał lekcje, jego zachowanie na terenie szkoły budziło zastrzeżenia. Praktycznie w grudniu porzucił naukę i od tego czasu nie uczęszcza do żadnej szkoły. W domu także ujawniał problemy wychowawcze, nie poddając się oddziaływaniom matki. W listopadzie 2007r. będąc pod wpływem alkoholu, dokonał kradzieży alkoholu, następnie zostały mu postawione zarzuty o udział w dokonaniu rozboju (styczeń 2008r.).

Przebywa w domu, większość jednak czasu spędza w gronie kolegów, funkcyj-

jących w podobny sposób; stanowią oni mocno zintegrowaną grupę, dokonującą różnych kradzieży i czynów zabronionych.

Badania psychologiczne wskazują, iż ogólny poziom funkcjonowania intelektualnego chłopca kształtuje się w granicach przeciętnych. W funkcjonowaniu psychicznym Mateusza zaznaczają się cechy niedojrzałości emocjonalnej i społecznej. Podlega zmiennym nastrojom, emocjom i popędom, pod wpływem których podejmuje nieprzemyślane, często nieracjonalne działania. Jest impulsywny, gwałtowny w reakcjach. Brak mu wytrwałości w dążeniu do celu, konsekwencji i stałości w działaniach. Typ przeżywania – ekstrawertywny, warunkuje duże zapotrzebowanie na stymulację, bogactwo i różnorodność doświadczeń. Niedojrzałe, nieskuteczne mechanizmy samokontroli a także pewien deficyt lęku powodują świadome angażowanie się w silnie stymulujące działania, w tym również ryzykowne, związane z używaniem środków odurzających, naruszaniem norm i zasad.

Należy zauważyć, że mimo ewidentnych różnic w przejawianych przez młodzież formach zachowań, skali niedostosowania i jego zasięgu istnieją w pewnych zakresach podobieństwa. Odnoszą się one głównie do eksternalizacji w zachowaniu, funkcjonowania w roli ucznia i problemowej sytuacji domowej.

Młodzież z grupy porównawczej, jak wynika z zebranych danych i opinii wychowawców, chociaż nie jest wolna od zachowań niezgodnych z obowiązującymi normami, to jej zachowania nie przybierają tendencji ciągłych, a są raczej incydentalne. Różnice między grupami na korzyść młodzieży z grupy porównawczej zarysowują się zarówno w osiągnięciach szkolnych, wsparciu osób znaczących jak i warunkach rozwoju oferowanych przez środowisko rodzinne.

1.1 Środowisko szkolne badanej młodzieży a przejawy niedostosowania

Przejawy niedostosowania społecznego w okresie adolescencji najbardziej znamienne odczuwalne są w środowisku szkolnym i rówieśniczym. Szkoła stanowi drugie, po rodzinie, środowisko społeczne. Dzięki interakcjom dziecka, w tym wypadku pełniącego rolę ucznia, z nauczycielami, pozostałymi przedstawicielami personelu szkolnego oraz z innymi uczniami środowisko szkolne jest miejscem, w którym zachodzi proces socjalizacji jednostki. Uspołecznienie ucznia w obrębie mikrosystemu szkolnego różni się od internalizacji norm społecznych oraz identyfikacji z modelami społecznymi w środowisku rodzinnym. Zwraca się uwagę na różną strukturę, a także na bardziej chłodną atmosferę uczuciową szkoły (K. Pospiszyl, E. Żabczyńska 1980). Rola ucznia wymaga od jednostki nie tylko umiejętności kształtowania właściwych więzi z nauczycielem, ale także z innymi uczniami z klasy.

Każdy człowiek przez całe życie uczestniczy w grupie, dąży do zajęcia odpowiedniej pozycji w społeczeństwie wyznaczającej jednostce określone zadania, funkcje, obowiązki i przywileje i określającej w jakim stopniu i w jaki sposób ma ona uczestniczyć w społeczeństwie; im wyższa pozycja, tym większy dostęp do dóbr pożądaných w danym społeczeństwie, wyższy status

społeczny (Z. Zaborowski 1990). Pozycja społeczna zawsze odnosi się do określonego miejsca w strukturze stosunków społecznych, a taką też jest klasa szkolna.

Korzystna pozycja sprzyja prawidłowemu rozwojowi, pomaga utrzymać równowagę psychiczną i znacząco wpływa na powodzenie w nauce oraz nawiązywanie prawidłowych relacji z otoczeniem. I odwrotnie, jeśli pozycja ta przejawiała się w izolacji czy odrzuceniu, to pierwszym symptomem jest unikanie, poczucie krzywdy i osamotnienia prowadzące do niepożądanych zachowań oraz poszukiwania alternatywy, którą mogą stanowić grupy dewiantyczne.

Jednostki zaburzone bez względu na rodzaj zaburzenia, jak podkreśla B. Urban (2000, s.132-135) zajmują generalnie niższe pozycje i są gorzej oceniane od swoich rówieśników w klasie, a więc są postrzegane jako mniej popularne. Znaczenie pozycji w okresie adolescencji odgrywa doniosłą rolę i ukształtowana pozycja społeczna w klasie ma wpływ na dalsze losy szkolne.

W celu określenia pozycji społecznej badanej młodzieży, popularności wśród rówieśników oraz czynników warunkujących osiągnięcie sukcesu szkolnego zadałam młodzieży pytanie wielokrotnego wyboru: „Co trzeba robić lub kim być, aby „wybić się” w szkole?” Wyniki obrazuje tabela nr 15

Tabela 10 Czynniki warunkujące sukces szkolny badanych (porównawczo)

Czynniki	GA	GB
	%	%
Być inteligentnym, mieć duże zdolności	81	79
Być czytany, umieć się znaleźć w każdej sytuacji	59	57
Nie wywyższać się	45	44
Mieć powodzenie u płci przeciwnej	34	29
Mieć silną wolę i charakter	45	68
Być silnym fizycznie	37	9
Mieć dużo pieniędzy i atrakcyjnych rzeczy	20	10
Pić alkohol i palić	11	9
Mieć towarzystwo poza szkołą	19	6
Demonstrować swoją niechęć wobec szkoły i nauczycieli	19	6
Narkotyzować się	4	2

W większości opinii uczniów niedostosowanych były zbieżne z opiniami uczniów z grupy porównawczej. Pozytywna więź z grupą, inteligencja, czytanie, obycie, zdolności dla jednych, jak i drugich są gwarancją sukcesu. Na uwagę zasługują jednakże czynniki dość znacznie różnicujące badane grupy. O ile w GB 68% uczniów uważa za istotne posiadanie silnej woli i charakteru to w GA jedynie 45%. Młodzież z GA za ważne uznała za to: siłę fizyczną (37%, GB – 9%), co może być związane z wyuczonym sposobem rozwiązywania problemów, posiadanie wsparcia w grupie kolegów spoza szkoły (19%, GB – 6%), dobra materialne (20%, GB – 10%).

Wyższe średnie wskazane są przez uczniów niedostosowanych w zakresie stosowania używek oraz demonstrowania negatywnej postawy w stosunku do nauczycieli. Dane uzyskane od młodzieży dotyczące skali stosowania używek są wyższe niż te uzyskane w podskali SNS zebrane od wychowawców i opiekunów.

Na 248 uczniów, którym zadałam pytanie: „Czy zdarza Ci się sięgać po używki?” Odpowiedzi pozytywnej udzieliło 89 uczniów z GA (73%) i 67 z GB (53%). W GA istotnie częściej młodzież sięga po używki ($\chi^2=11,0$; $p<0,001$). Najczęściej wymieniane były papierosy i alkohol (tabela 16).

Tabela 11 Stosowanie używek przez badaną młodzież (porównawczo)

Rodzaj używek	GA	GB
	%	%
Papierosy	55	20
Alkohol	60	50
Narkotyki	12	6

Jak pokazują powyższe dane wskaźniki stosowania używek w obydwu grupach są wysokie, jednak w GA w przypadku alkoholu i papierosów przekraczają 50% całej grupy. Przedstawione wskaźniki jednoznacznie świadczą o tym, iż wśród młodzieży nie ma zakorzenionej mody na zabawę czy spędzanie wolnego czasu bez używek.

Poprosiłam również o określenie przyczyn, dla których młodzież stosuje wyżej wymienione używki. Otrzymane wyniki ilustruje tabela nr 17.

Tabela 12 Powody stosowania używek przez młodzież (porównawczo)

Powody	GA	GB
	%	%
Z nudy	38	24
Żeby zapomnieć o problemach	52	49
Dla „szpanu”	52	61
Bo tak robili rodzice	6	8
Dla odwagi	21	10
Dla zabicia czasu	29	15

Wypowiedzi badanych są zbieżne z badaniami prowadzonymi przez różne ośrodki zajmujące się problemem uzależnień (min. PARPA, 2000) jednakże w zakresie powodów sięgania po środki, używki, młodzież była innego zdania. Chęć „zaszpanowania”, czyli pokazania rówieśnikom, że jest się lepszym od nich, bardziej „trendy” czy „cool” stanowi według badanej młodzieży dostateczny powód eksperymentowania ze środkami odurzającymi. Podobny odsetek młodzieży podejmowanie zachowań ryzykownych wiąże z problemami, a właściwie chęcią znalezienia pewnego rodzaju odskoczni.

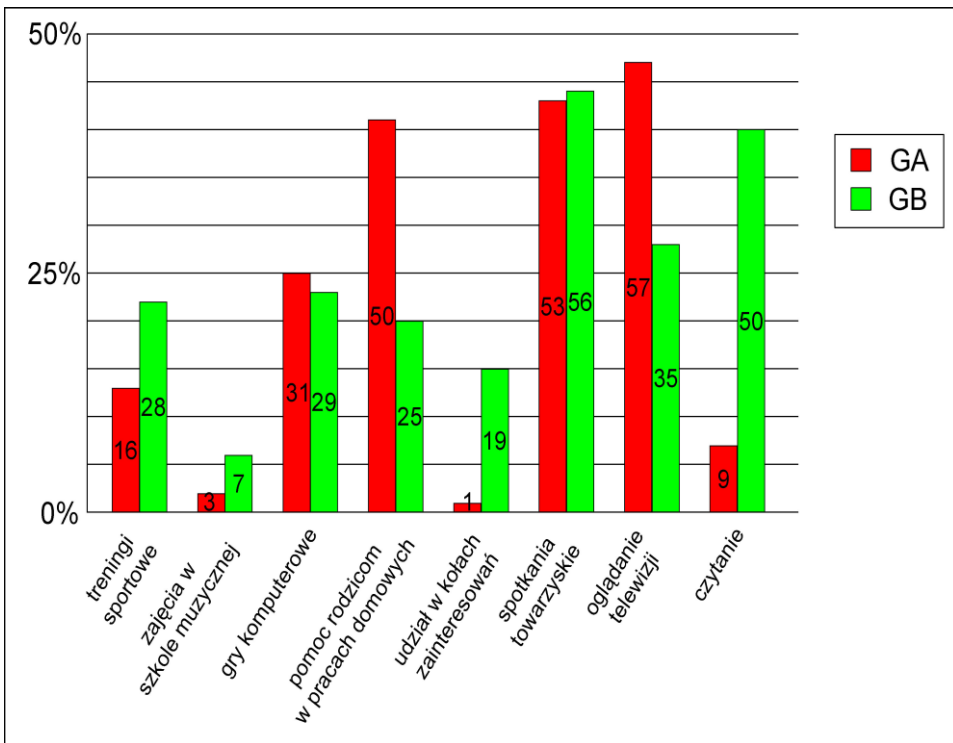
Młodzi ludzie w używkach upatrują sposób na lepszą zabawę, poprawę samopoczucia,

dodania sobie odwagi. Bardzo często robią to pod presją grupy rówieśników, chcą być akceptowani przez kolegów, chcą udowodnić swoją dorosłość, zaspokoić własną ciekawość, wzrasta prestiż, poczucie wyższości, pewność siebie.

W kontekście wcześniejszych analiz problem spędzania czasu wolnego przez młodzież wydaje się niezmiernie istotny. Wiąże się on zarówno z podejmowaniem zachowań ryzykownych, jak i z funkcjonowaniem jednostki w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym.

Z danych uzyskanych z kwestionariusza skierowanego do młodzieży wynika, że w tym zakresie grupy różnią się (wykres 10).

Wykres 10 Sposób spędzania czasu wolnego przez młodzież (porównawczo)

Większość badanych (68% - GA 60% - GB) deklaruje przebywanie w czasie pozaszkolnym w towarzystwie kolegów ($\chi^2=1,6$; $p=0,205$) to 13% osób z GA i 30% z GB spędza go w samotności ($\chi^2=11,4$; $p=0,001$). Około 1/3 badanych deklaruowało przebywanie z rodziną ($\chi^2=1,6$; $p=0,204$) lub sympatią ($\chi^2=1,5$; $p=0,224$).

W przypadku GB zauważalny jest zdecydowanie wyższy udział młodzieży nastawionej na rozwój własny, rozwijanie zainteresowań i zdobywanie wiedzy: czytanie książek ($\chi^2=35,7$; $p<0,001$), udział w kołach zainteresowań ($\chi^2=17,0$; $p<0,001$), zajęcia w szkole muzycznej ($\chi^2=1,5$; $p=0,215$), treningi

sportowe ($\chi^2=3,5$; $p=0,061$). Młodzież z GA wskazała na pomoc rodzicom w domu ($\chi^2=13,1$; $p<0,001$), co pozostaje w sprzeczności do deklaracji rodziców, oraz bierne spędzanie czasu polegające na grach komputerowych lub oglądaniu telewizji ($\chi^2=9,5$; $p<0,01$).

Nie pozostawia wątpliwości fakt, że funkcjonowanie w roli ucznia jest ukształtowane przez wcześniej zaistniałe oddziaływania wychowawcze. Środowisko szkolne jako wtórne w stosunku do rodzinnego jest tym, w obrębie którego ujawniają się różnorodne zaburzenia przystosowawcze jednostki. Niepowodzenia szkolne, ograniczenia i sposób spędzania czasu wolnego oraz niska popularność w grupie są pochodną warunków środowiska społecznego, w którym dziecko się wychowuje, pozycją społeczną rodziny i wcześniej nabytych doświadczeń wyniesionym z interakcji rodzinnych.

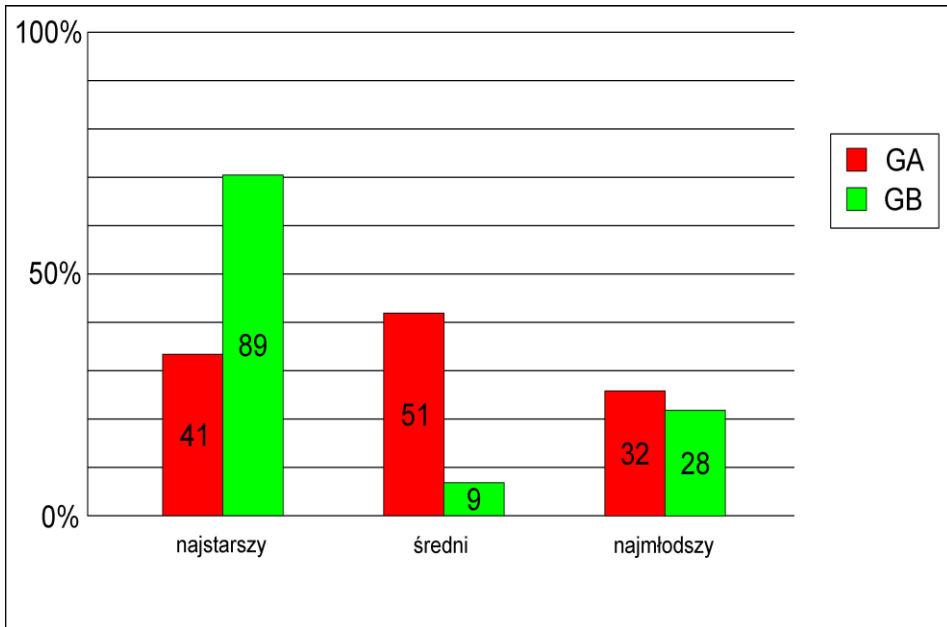
Sytuacja szkolna dziecka w kontekście zagrożeń rozwojowych musi więc uwzględniać co najmniej dwie kategorie i należy ją rozpatrywać jako: samodzielne źródło powodującego dysfunkcjonalność oraz jako czynnik wzmacniający zaburzenia powstałe w okresie wcześniejszym, a więc w toku socjalizacji rodzinnej. W tym drugim przypadku szkoła jest terenem ich ujawniania się i włączenia w cykl sprzężeń zwrotnych decydujących o poziomie występujących zaburzeń rozwojowych (D. Ekiert-Grabowska 1982)

II Aktualne warunki życia badanej młodzieży w jej opinii

Zdecydowana większość badanych (173 osoby – 70%) wychowuje się w rodzinach pełnych ($\chi^2=9,3$; $p<0,05$), 71 (29%) – niepełnych, przy czym 58 z grupy podstawowej, co stanowi prawie połowę grupy (47,5%). Jedna osoba wychowywana jest przez dziadków, trzy przebywa w Domu Dziecka. W ankiecie skierowanej do młodzieży nie pytałam o związek formalny między rodzicami, a wspólne zamieszkiwanie stąd porównanie struktury rodzin w zestawieniu danych z wywiadu z matkami odnoszących się do momentu założenia rodziny z danymi uzyskanymi od ich dzieci nie są miarodajne. Jednakże zaobserwowałam, iż w obydwu grupach zmniejszyła się liczba rodzin mieszkających pod jednym dachem w stosunku do danych uzyskanych z wywiadu z matkami, a odnoszących się do pierwszych 6 lat życia badanego dziecka – 64 rodziny z GA (53%) i 116 z GB (92%).

Badane grupy różnicuje liczba rodzeństwa. 25 respondentów nie posiada rodzeństwa (7 – GA i 18 - GB). Wśród badanych rodzin z grupy podstawowej przeważa model rodziny z trojgiem dzieci (63 – 52%) i więcej (37 – 30%) z czego 27 to rodziny wielodzietne z czworgiem dzieci, 6 z pięciorgiem i 4 z sześciorgiem dzieci. 17 rodzin posiada dwoje dzieci. W grupie porównawczej tylko 2 rodziny są wielodzietne, pozostałe posiadają w większości dwoje (74 – 59%) i troje dzieci (32 – 25%). Dzieci z GB istotnie częściej są albo najmłodsze, albo najstarsze, w GA dominują dzieci średnie. Miejsce wśród rodzeństwa przedstawia poniższy wykres.

Wykres 11 Miejsce badanych wśród rodzeństwa (porównawczo)

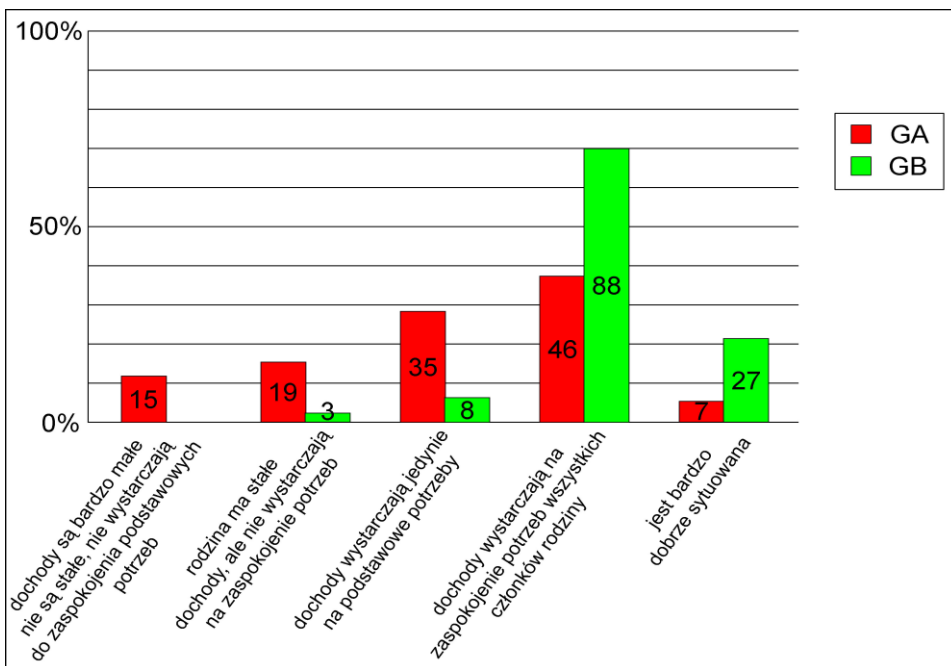

W celu określenia aktualnej sytuacji materialnej rodzin – jej poprawy bądź pogorszenia warunków zwróciłam się do młodzieży o ocenę dochodów rodziny w stosunku do potrzeb jej członków. Wyniki przedstawia wykres nr 12.

W wykonanym teście niezależności χ^2 między zmiennymi sytuacja materialna rodziny vs Grupa, na 248 przypadkach uzyskałam wartość statystyki $\chi^2=68,5$; $p<0,001$ co świadczy, że istnieje istotny umiarkowany związek między badanymi zmiennymi. Młodzież z GA ocenia sytuację materialną swoich rodzin jako istotnie mniej korzystną niż młodzież z GB. Podobne wyniki otrzymałam badając matki. Ocena warunków materialnych w grupie porównawczej była istotnie wyższa niż w grupie podstawowej ($\chi^2=62,4$; $p<0,001$). Podobny rozkład sugeruje, że warunki materialne rodzin nie uległy większym zmianom i w dalszym ciągu około 50% rodzin z grupy podstawowej nie radzi sobie z zaspokojeniem podstawowych potrzeb.

Sytuacja materialna uzależniona jest w dużym stopniu od wykształcenia i pracy zawodowej rodziców. Materiał empiryczny zebrany w trakcie badań kwestionariuszem „To moje życie” potwierdza, że w rodzinach z grupy porównawczej wykształcenie zarówno matki jak i ojca jest istotnie wyższe niż w grupie podstawowej ($\chi^2(1)=118,7$; $\chi^2(2)=102,3$; $p<0,001$).

Wykres 12 Sytuacja materialna rodziny w percepcji badanej młodzieży (porównawczo)

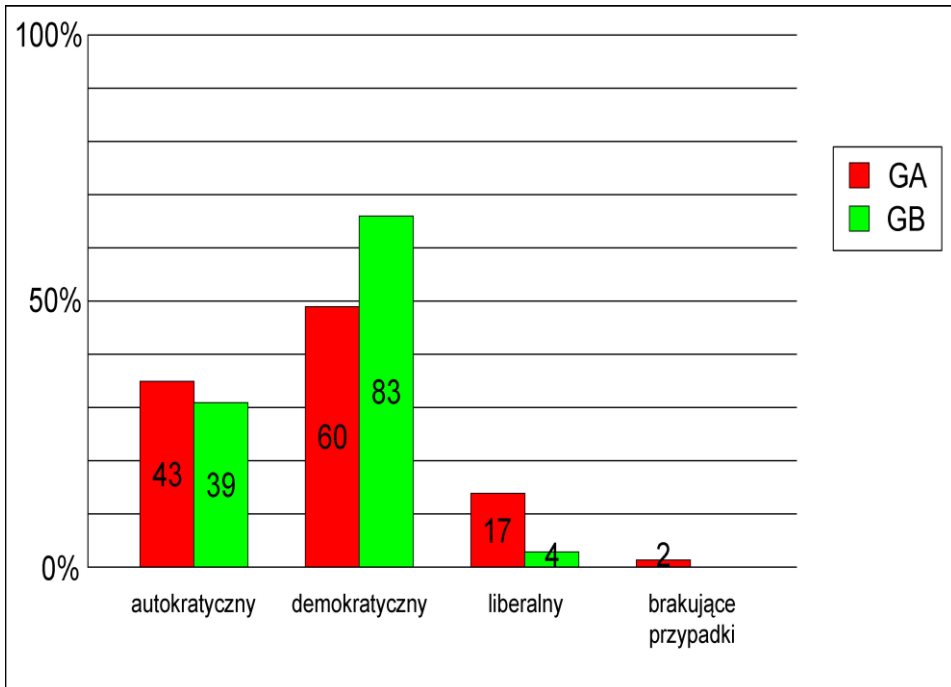
W stosunku do wyników z wywiadu z matkami należy zauważyć wzrost wykształcenia w obydwu grupach, szczególnie dotyczy to matek, jednakże pierwotny ogólny rozkład wykształcenia rodziców w podziale na grupy został utrzymany. Podobna sytuacja dotyczy pracy zawodowej rodziców. W GB jest istotnie więcej pracujących matek ($\chi^2=68,1$; $p<0,001$) i ojców - $\chi^2=37,6$; $p<0,001$ niż w GA. Zarówno w jednej jak i drugiej grupie nastąpił wzrost aktywności zawodowej matek. 28% matek (GA) pracowało w pierwszych latach życia dziecka, analogicznie 61% (GB). Aktualnie pracuje 36% matek (GA) i 65% (GB).

Spadek aktywności zawodowej zaobserwowałam wśród ojców: pracowało 80% (GA) i 89% (GB). Obecnie 51% (GA) i 75% (GB). Należy zauważyć, że o ile w GB spadek zatrudnienia wynika z naturalnego odejścia na emeryturę i w 2 przypadkach na rentę inwalidzką, w GA wiąże się to z głównie z utratą pracy na skutek redukcji etatów, nadużywania alkoholu, porzucenia pracy, w 13% odejścia na rentę i w 6% na emeryturę. Prawie 50% niepracujących ojców wobec 11% wzrostu zatrudnienia matek sugeruje stale pogłębiającą się niekorzystną sytuację materialną rodzin (GA).

Badając dom rodzinny z punktu widzenia dziecka zwróciłam uwagę na ocenę atmosfery domowej, stylu wychowania i partycypowanie w wykonywaniu prac na rzecz rodziny. Około 43% młodzieży (GB) i 20% (GA) deklaruje pomoc rodzicom w sprawowaniu obowiązków domowych. Wykonany test wskazuje, że w GA istotnie częściej obowiązki przypadają matce i rzadziej pomagają dzieci, niż w GB ($\chi^2=8,3$; $p<0,05$). 30% badanych uważa, iż w jego domu rodzinnym wszelkie prace domowe rozłożone są równomiernie i sprawiedliwie.

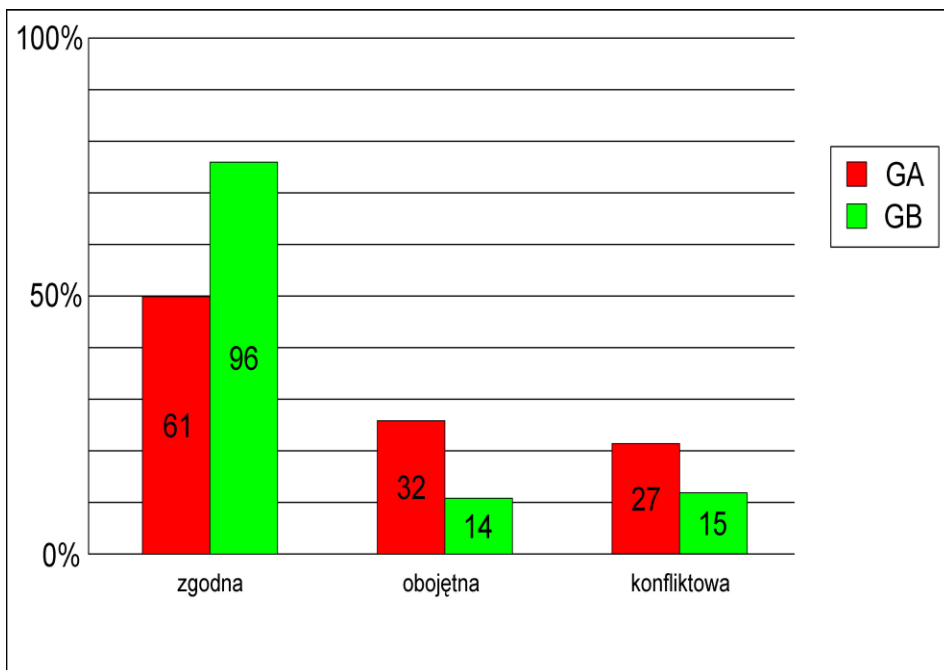
Styl wychowania charakterystyczny dla danej rodziny jest jakby wypadkową sposobów i metod oddziaływania na dziecko wszystkich członków rodziny. W grupie podstawowej stwierdziłam istotnie wyższy odsetek liberalnego stylu wychowania i niższy demokratycznego, niż w grupie porównawczej ($\chi^2=11,8; p<0,01$). Należy wspomnieć, iż styl liberalny przypomina pod pewnymi względami wychowanie niekonsekwentne czy też ingerowanie w sprawy dziecka i w jego zachowanie wyłącznie od przypadku do przypadku. Styl wychowania w badanych rodzinach przedstawia wykres nr 13.

Wykres 13 Styl wychowania w badanych rodzinach – porównawczo

Zdaniem większości pytanych (157 osób - 68%) rodziny żyją zgodnie, 88 (32%) osób było innego zdania. Wykonałam test χ^2 na 245 przypadkach (3 respondentów nie udzieliło odpowiedzi). W opinii badanych (GB), istotnie częściej panuje zgodna atmosfera niż w GA ($\chi^2=18,2; p<0,001$). Atmosferę panującą w domach rodzinnych w ocenie badanych przedstawia wykres nr 14.

Wykres 14 Atmosfera wychowawcza w badanych rodzinach (porównawczo)

W pytaniu 22 w części I kwestionariusza ankiety skierowanej do młodzieży poprosiłam o wskazanie sytuacji problemowych występujących w rodzinach. Wymienione w pytaniu czynniki (bezrobocie, alkoholizm, narkomania, ciężkie choroby, konflikt z prawem) nie są bezpośrednio nakierowane na badaną młodzież, ale mogą być ważnym determinantem stanu opieki i kontroli wychowawczej warunkującym poziom i zakres zaburzeń w społecznym funkcjonowaniu młodzieży.

Spośród czynników destabilizujących wychowywanie dzieci i ich funkcjonowanie w rodzinie i w szerszym środowisku społecznym jako dominujące zdiagnozowałam: bezrobocie, alkoholizm i konflikt z prawem. Istotnie częściej występują one w grupie podstawowej niż w grupie porównawczej. Wyodrębnione czynniki ilustruje tabela nr 18.

Tabela 18 Sytuacje trudne i patologiczne w rodzinach badanej młodzieży

Czynniki	GA		GB		χ^2 N=248
	N	%	N	%	
Bezrobocie	57	46,72	7	5,56	$\chi^2 = 54,9; p < 0,001$
Alkoholizm	26	21,31	7	5,56	$\chi^2 = 13,3; p < 0,001$
Narkomania	3	2,46	2	1,59	$\chi^2 = 0,2; p > 0,05$
Ciężkie choroby	9	7,38	11	8,73	$\chi^2 = 0,2; p > 0,05$
Konflikt z prawem	19	15,57	1	0,79	$\chi^2 = 8,3; p < 0,001$

Współwystępowanie tych czynników, w szczególności alkoholizmu i karalności nie tylko zwiększyły ryzyko pojawienia się u młodzieży zachowań niezgodnych z obowiązującymi normami społecznymi, ale determinowały naznaczenie społeczne jednostki w środowisku lokalnym i szkolnym, a wraz z

nim pogardliwy i negatywny stosunek otoczenia wobec niej. Pewnego rodzaju izolacja społeczna dzieci z rodzin dotkniętych patologią musiała więc stanowić przyczynę zepchnięcia na tzw. margines społeczny do grupy dzieci i młodzieży o podobnych doświadczeniach.

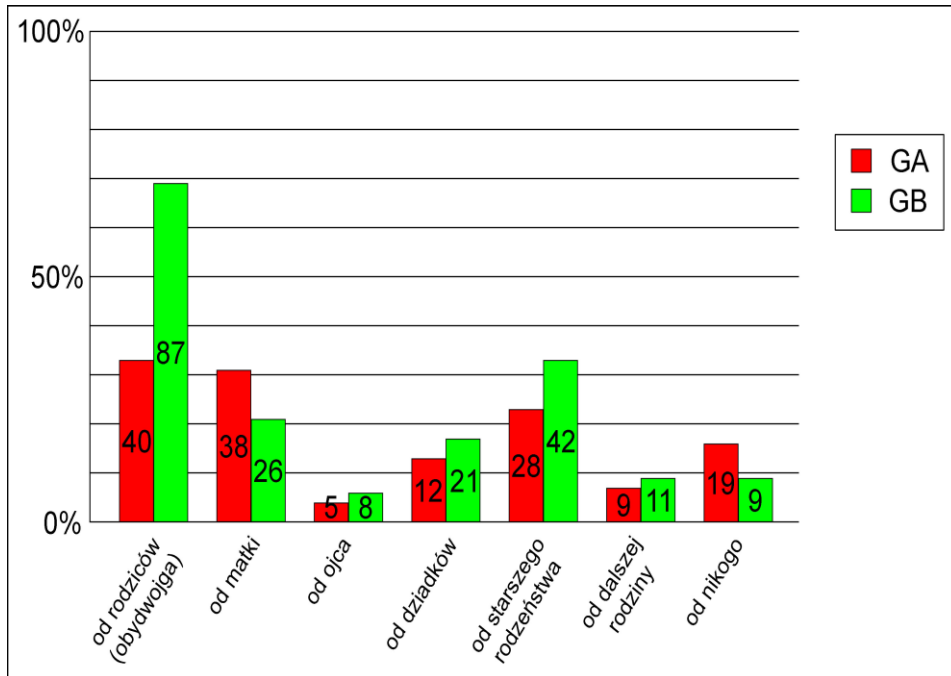
Szczegółowa analiza aktualnej sytuacji badanych (GA) dokonana przez kuratorów i wychowawców prezentuje wskaźniki odbiegające od tych przedstawionych przez badaną młodzież (tabela nr 19). Są one dwukrotnie wyższe, a więc należy sądzić, że aktualne warunki rozwoju w badanych rodzinach są zdecydowanie gorsze i zasadniczo różne od warunków stworzonych w grupie odniesienia.

Tabela 19 Niekorzystne czynniki socjokulturowe (GA)

Czynniki	N=122	%
Niski status ekonomiczny rodziny	71	58,2
Przewlekłe choroby rodziców/opiekunów	30	24,59
Nadużywanie alkoholu przez rodziców	57	46,72
Kontakt dziecka ze środowiskiem i podkulturą przestępczą	56	45,9

Naturalnym środowiskiem oparcia dla dzieci powinna być rodzina. Tymczasem analiza wyników wskazuje na podwójny kryzys zaufania, jaki przeżywa młodzież: kryzys rodziny i kryzys autorytetów. Postawione w ankiecie pytanie „Na czyje wsparcie możesz liczyć?” pokazuje odczuwaną dysproporcję między badanymi (GA) i grupy odniesienia (wykres nr 15).

Wykres 15 Wsparcie w sytuacjach problemowych (porównawczo)

O ile na pomoc obydwójga rodziców może liczyć 2/3 badanych z grupy porównawczej to w przypadku młodzieży z grupy podstawowej jest to zaledwie 1/3 ($\chi^2=32,6$; $p<0,001$). W GB dzieci istotnie częściej czują wsparcie od obojga rodziców, niż w GA. Na wsparcie tylko od matki liczy 38 osób (GA) i 26 (GB) ($\chi^2=3,58$; $p<0,001$) i analogicznie tylko 5 i 8 od ojca ($\chi^2=0,63$ $p<0,001$) co może sugerować częstość i rodzaj kontaktu z każdym z rodziców.

Można przypuszczać, że matki obrazują cieplejszy i bliższy kontakt z dzieckiem, skłonne są do wybaczenia i częściej stają w obronie dziecka. Ojcowie są postrzegani raczej jako zapewniający bezpieczeństwo materialne, co wiąże się z częstszym przebywaniem poza domem. Są bardziej wymagający i oczekują sukcesów, poza tym częściej niż matki dotknięci są patologiami co uniemożliwia nawiązanie pozytywnych więzi uczuciowych. Co piąty badany z grupy podstawowej nie odczuwa żadnego wsparcia ze strony rodziny. Można zatem sądzić, że w tych przypadkach rodzina stanowi raczej wspólnotę raczej formalną i brak jest w niej pozytywnych więzi emocjonalnych.

III Zjawisko przemocy w percepcji badanej młodzieży

Dynamiczne i wielopoziomowe ujęcie przemocy według M. Jonson-Reid (1998) wykorzystuje układ ekosystemów w celu usystematyzowania badań nad skutkami przemocy w doznawanej w dzieciństwie oraz w wieku adolescencyjnym. Podejście badawcze, o którym mowa, zapoczątkowane przez U. Bronfenbrennera, a kontynuowane przez J. Belskiego i J. Garbarino zakłada, że ludzie funkcjonują w ekosystemie wielopoziomowym. Dynamika tego funkcjonowania przejawia się w tym, że człowiek, w zależności od tego, na jakim poziomie się znajduje, może być zagrożony przemocą bezpośrednio lub pośrednio. Inaczej także interpretuje zjawisko przemocy jeśli jej w jakikolwiek sposób doświadcza.

Przegląd badań dokonany przez M. Jonson-Reid kładzie silniejszy nacisk na szerszy kontekst społecznego uczenia się przemocy niż na międzypokoleniowe przekazywanie agresywnego zachowania aczkolwiek nie neguje, podnoszonej w wielu opracowaniach, transmisji pokoleniowej zjawiska przemocy (M. Jonson-Reid, 1998, s. 159-179 za: <http://pedagogikaspecjalna.tripod.com>, dostęp: 25.10.2007).

Wstępnie przeprowadziłam rozmowę z badanymi w celu ustalenia czym według badanych jest przemoc. Najczęściej przytaczanymi przykładami przemocy fizycznej było: bicie, szarpanie; przemocy psychicznej: straszenie, wyzywanie, ośmieszanie; zaniedbywania: brak zainteresowania i lekceważenie potrzeb.

W odpowiedzi na pytanie 16 i 17 w części I kwestionariusza ankiety „To moje życie” badani określali swoje osobiste doświadczenia związane z przemocą wyniesione w procesie wychowania rodzinnego. Informacje na ten temat prezentuje tabela nr 20.

Tabela 20 Przemoc i jej rodzaje w rodzinach badanych (porównawczo)

Rodzaj przemocy	Częstość występowania	GA		GB	
		N	%	N	%
Psychiczna	bardzo często	11	9,02	3	2,38
	często	12	9,84	3	2,38
	czasami	10	8,20	8	6,35
	sporadycznie	8	6,56	9	7,14
	ogółem	41	33,61	33	26,19
Fizyczna	bardzo często	5	4,1	1	0,79
	często	4	3,28	1	0,79
	czasami	4	3,28	-	-
	sporadycznie	6	4,92	1	0,79
	ogółem	19	15,57	3	2,38
Zaniedbywanie	bardzo często	6	4,92	-	-
	często	2	1,64	2	1,59
	czasami	5	4,1	1	0,79
	sporadycznie	1	0,82	6	4,76
	ogółem	14	11,48	7	5,56

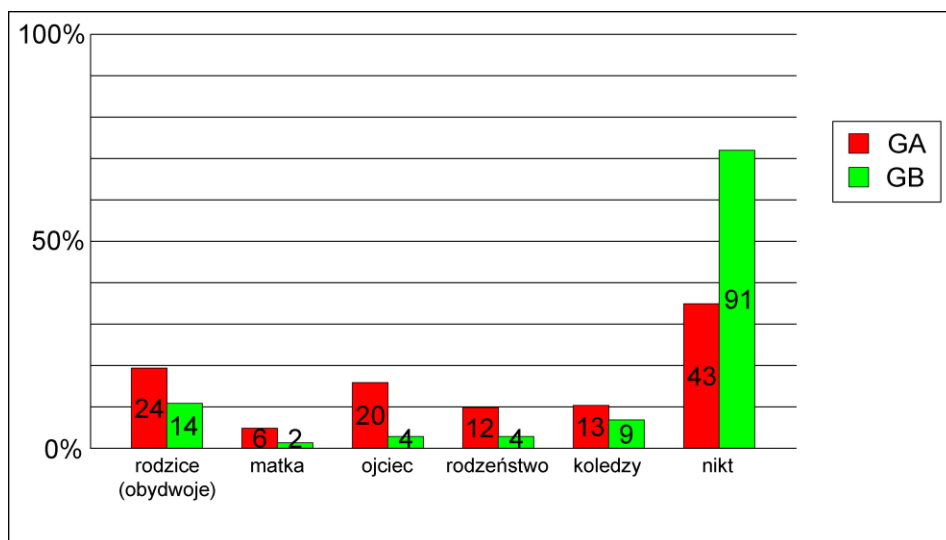
Jeśli chodzi o doświadczenia związane z przemocą, to najwięcej osób zarówno w grupie podstawowej jak i porównawczej stwierdziło, iż nie miały one miejsca w ich życiu (około 65% badanych z GA nie wskazało przejawów przemocy psychicznej, 85% - przemocy fizycznej, 89% - zaniedbywania - analogicznie w GB – 74%, 98%, 95%). W obydwu grupach dominującą formą przemocy, w odczuciu badanych, była przemoc psychiczna aczkolwiek częstotliwość doświadczanej przemocy różnicuje badane grupy.

Przemoc w rodzinie może mieć miejsce we wszystkich warunkach społecznych. Nie zależy ani od statusu społecznego, ani od poziomu wykształcenia, ani od kondycji materialnej domowników. Obserwuje się jednak, że w środowiskach o niższym statusie społecznym częściej spotyka się tak zwaną przemoc gorącą, przepełnioną wybuchami agresji, mającą bardzo gwałtowny przebieg. Natomiast w środowiskach o wysokim statusie społecznym częściej można spotkać tak zwaną przemoc chłodną, bardziej wyrafinowaną (Raport KGP 2005).

Dane liczbowe oraz przeprowadzony test niezależności wskazują jednakże, że w GA istotnie częściej stosowana jest przemoc, niż w GB ($\chi^2=37,1$; $p<0,001$), a odsetek rodzin w których przemoc stosuje ojciec jest wyższy niż w GB.

Według respondentów sprawcami przemocy (wykres nr 16) są najczęściej rodzice (GA – 19,6%, GB – 11,1%), wyłącznie ojciec (16,4%; 3,8%), tylko matka (4,9%; 1,6%), rodzeństwo (9,9%; 3,8%). 18% ankietowanych doświadcza przemocy rówieśniczej.

Wykres 16 Osoby stosujące przemoc wobec badanych (porównawczo)

Przemoc stosowana wobec kolegów jest przede wszystkim naśladowaniem obserwowanej lub doznawanej przemocy i przyjętym sposobem rozwiązywania konfliktów, dlatego zapytałam badanych, nie precyzując rodzaju przemocy, czy a jeśli tak, to jak często stosują przemoc wobec innych (pytanie 21 w części I kwestionariusza). Odpowiedzi udzielone przez badanych obrazuje tabela nr 21.

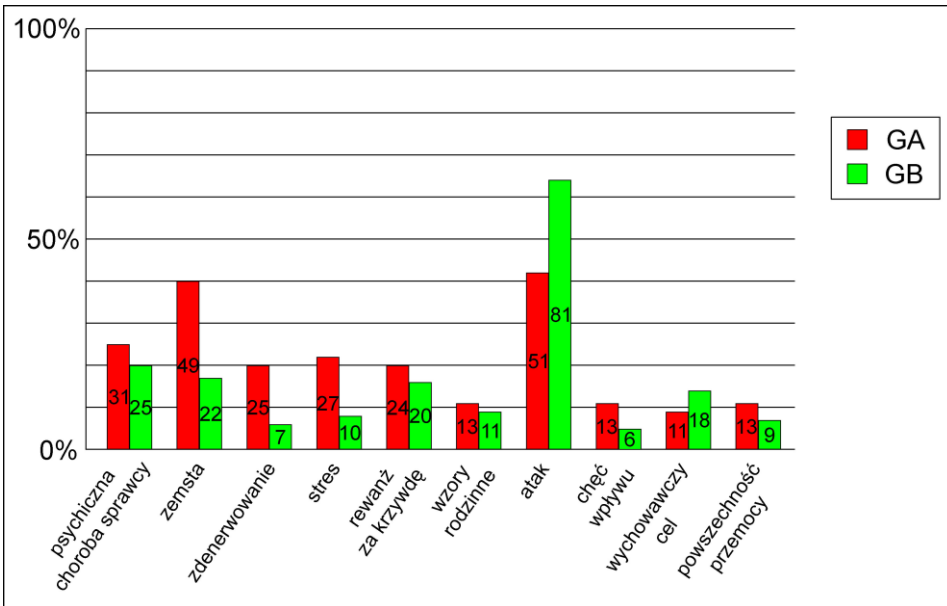
Tabela 21 Stosowanie przemocy przez badanych

Częstotliwość	GA		GB	
	N	%	N	%
Często	15	12,3	-	-
Czasem	52	42,64	34	26,98
Nigdy	54	44,26	92	73,02

Zaobserwowałam istotny słaby związek między przynależnością do grupy a stosowaniem przemocy ($\chi^2=28,6$; $p<0,001$). Młodzież (GB) istotnie rzadziej stosuje przemoc wobec drugiej osoby, niż młodzież (GA).

Interesującym zagadnieniem jest kwestia powodów, dla których badana młodzież dopuszcza, a tym samym niejako usprawiedliwia stosowanie przemocy przez siebie, ale i wobec siebie i innych. Z podanej listy badany miał za zadanie wybrać dowolną liczbę powodów, z którymi się utożsamia (pytanie 19 w części I kwestionariusza). Odpowiedzi przedstawia następujący wykres.

Wykres 17 Powody stosowania przemocy w opinii badanej młodzieży

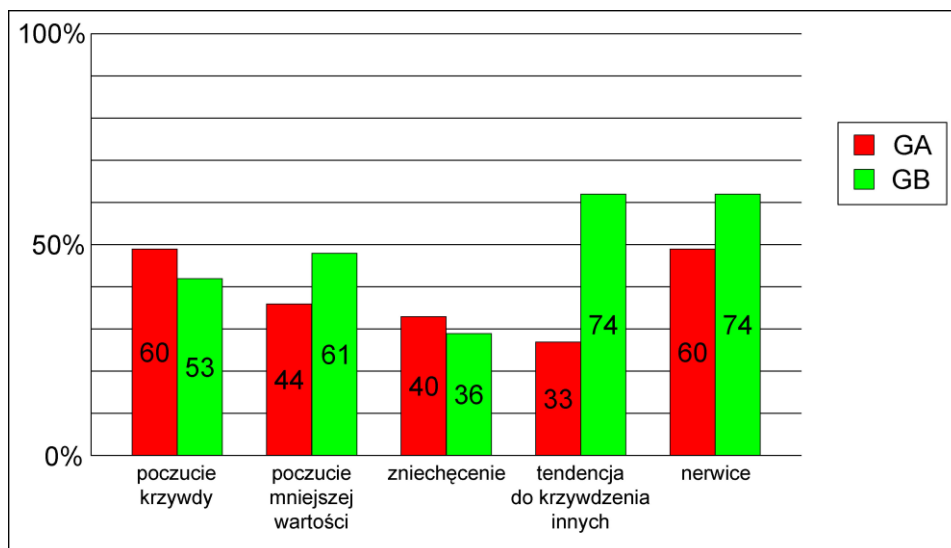

Dla większości badanych przemoc może być użyta w celu obronnym przed atakiem ze strony drugiej osoby ($\chi^2=12,58$; $p=0,000$). W przypadku badanych (GA) wyraźnie widoczne są wyższe wyniki. Szczególnie chęć zemsty, rewanzu oraz wysoki poziom stresu sprzyja gotowości do użycia siły. Według ¼ badanych (GA) i ok. 1/5 (GB) choroba psychiczna sprawcy usprawiedliwia stosowanie przez niego przemocy.

Dysproporcja w rozkładzie wyników, z nachyleniem na grupę podstawową, może być związana z pytaniem dotyczącym stosowania przemocy przez samych badanych i stanowi rodzaj usprawiedliwienia podejmowanych działań lub jest wynikiem zgromadzonych doświadczeń.

Jednym z zagadnień uwzględnionych w relacjonowanych badaniach była kwestia wpływu przemocy na osobowość dziecka. Według J. Brągiel (1998) dziecko krzywdzone to takie, które cierpi z powodu niewłaściwego zachowania innych osób - głównie rodziców i opiekunów - w stosunku do niego, a przy tym doznaje poczucia niesprawiedliwości i bezsilności. Proces ten to zarówno zamierzone, jak i nie zamierzone działanie osoby dorosłej, ujemnie wpływające na zdrowie, rozwój fizyczny lub psychospołeczny dziecka. Odpowiedzi na pytanie wielokrotnego wyboru, z możliwością dodania własnej wypowiedzi, „Jak wpływa na dziecko doznawanie przemocy?” (pytanie 20 w I części kwestionariusza) ilustruje wykres nr 18.

Wykres 18 Wpływ stosowania przemocy na osobowość dziecka w ocenie badanej młodzieży

Zauważalne jest zróżnicowanie wypowiedzi w zależności od grupy. W przypadku grupy podstawowej, w której badani zarówno częściej są ofiarami jak i sprawcami przemocy najczęściej wypowiedzi odnosi się do odbioru skutków przemocy jako przeżywanych wewnętrznie, rzutujących na stan samopoczucia osobistego: poczucie krzywdy ($\chi^2=1,27$; $p<0,001$), poczucie niższej wartości ($\chi^2=3,87$; $p<0,001$), zniechęcenie ($\chi^2=0,52$ $p<0,001$) oraz popadanie w nerwice ($\chi^2=2,28$ $p<0,001$). W grupie porównawczej, gdzie doświadczenia własne są mniejsze, dominującą odpowiedzią jest tendencja do krzywdzenia innych, a więc przejawianie zachowań eksternalizacyjnych ($\chi^2=25,99$; $p<0,001$).

Generalnie należy przyjąć, że badana młodzież w zdecydowanej większości ocenia przemoc jako zjawisko negatywne, destrukcyjnie wpływające na osobowość, ale jednocześnie w pewnej sprzeczności do tych wyrażanych opinii znajduje powody dla których dopuszcza możliwość stosowania przemocy.

IV Podsumowanie

Człowiek jako istota społeczna, przebywając w społecznym otoczeniu musi dostosować się do wymagań, które to otoczenie stawia każdemu człowiekowi. W każdej grupie społecznej można jednak spotkać takie jednostki, które w wyniku zadziałania określonych czynników mają trudności w dostosowaniu się do zastanej rzeczywistości. Takie jednostki najczęściej nazywa się społecznie niedostosowanymi. Termin ten w literaturze przedmiotu obfituje w liczne definicje i opisy objawów. Jeśli w ogóle można mówić o zgodności po-

glądów na temat pojmowania zjawiska niedostosowania społecznego, to dotyczy ona raczej jego symptomów, niż jego mechanizmów i determinantów psychospołecznych.

Niezależnie od teoretyczno-metodologicznych założeń, każda próba opisu i wyjaśnienia problemu niedostosowania społecznego musi, w określonym zakresie i stopniu, koncentrować się na psychofizycznych i społecznych aspektach wczesnych okresów rozwojowych. Nieadekwatne reagowanie jednostki wynika na ogół z niedostatków lub zaburzeń socjalizacyjnych dziecka w rodzinie, czyli z nieskutecznego nabywania przez nie wartości i norm społecznych oraz zaburzeń w procesie opieki i wychowania rodzinnego.

Rozmiar niedostosowania jako zjawiska społecznego jest trudny do precyzyjnego ustalenia, niemniej jednak jest rzeczą bezsporną iż posiada dwa wyraźne aspekty: społeczny - gdzie stosunek jednostki niedostosowanej do norm społecznych jest zaburzony i zagraża porządkowi społecznemu oraz indywidualny - gdzie wewnętrzna, psychiczna sytuacja takiej jednostki jest trudna na skutek zakłóconych kontaktów ze środowiskiem - najczęściej o charakterze aspołecznym, niezgodnym z powszechnie uznawanymi normami etyczno-moralnymi, społecznymi, kulturalnymi i innymi.

Adolescencja jest okresem w którym zaburzenia powstałe na wcześniejszych etapach rozwojowych znajdują swoje ujście w postaci różnorodnych form zachowań. Pojedynczych przejawów zachowań odbiegających od normy nie należy jednakże jednoznacznie wiązać z niedostosowaniem społecznym, są one najczęściej wynikiem eksperymentowania i poszukiwania przez młodzież własnej drogi. Zaburzenia ujawniające się na kilku płaszczyznach lub zaburzenia powtarzające się z dużą częstotliwością dają podstawę do określenia ich jako odbiegające od normy i poszukiwania przyczyn w celu eliminacji albo zapobieżenia ich eskalacji na drodze działań wychowawczych i resocjalizujących.

ROZDZIAŁ VI

U

warunkowania życia rodzinnego badanej młodzieży w okresie wczesnego dzieciństwa a przejawy jej niedostosowania społecznego

I Przygotowanie rodziców do pełnienia roli rodzicielskiej a niedostosowanie społeczne

Warunki rozwoju i wychowania stworzone przez dom rodzinny określają indywidualną sytuację środowiskową każdego dziecka, wyznaczoną warunkami ekonomiczno-bytowymi, kulturalnymi i społeczno-emocjonalnymi rodziny (I. Borzym 1979, s.55). Powyższe czynniki oddziałują na dziecko w sposób bezpośredni i pośredni, natychmiastowy i odroczony.

Naturalnym i najbliższym środowiskiem społecznym dziecka jest jego rodzina, do której wchodzi przez sam fakt narodzin. W zależności od pozycji rodziny w społeczeństwie, czynników psychicznych rodziców jak: cechy osobowości, poziom intelektualny i emocjonalny oraz społeczny, do których zalicza się: wiek, wykształcenie, aktywność zawodową a także poziom społeczno-kulturalny zostają zaspokojone bądź nie biologiczne i psychiczne potrzeby dziecka, a także stworzone korzystne lub niekorzystne warunki kształtowania jego osobowości.

Dziecko dostosowuje się do warunków już od chwili poczęcia, a z upływem czasu rozwija się fizycznie, emocjonalnie i społecznie poprzez nowe bodźce stale napływające z zewnątrz, składające się na sumę doświadczeń, które z czasem determinują sposób rozumienia świata przez dziecko i funkcjonowania w nim.

Wobec takiego rozumienia nie sposób pominąć doświadczeń nabytych przez dziecko w okresie prenatalnym, chociaż trudno jednoznacznie wykazać ich wpływ na dalsze okresy rozwojowe, oraz roli środowiska rodzinnego, w szczególności rodziców, w zakresie zapewnienia korzystnych warunków, w tym okresie jako znaczącego dla przyszłego rozwoju.

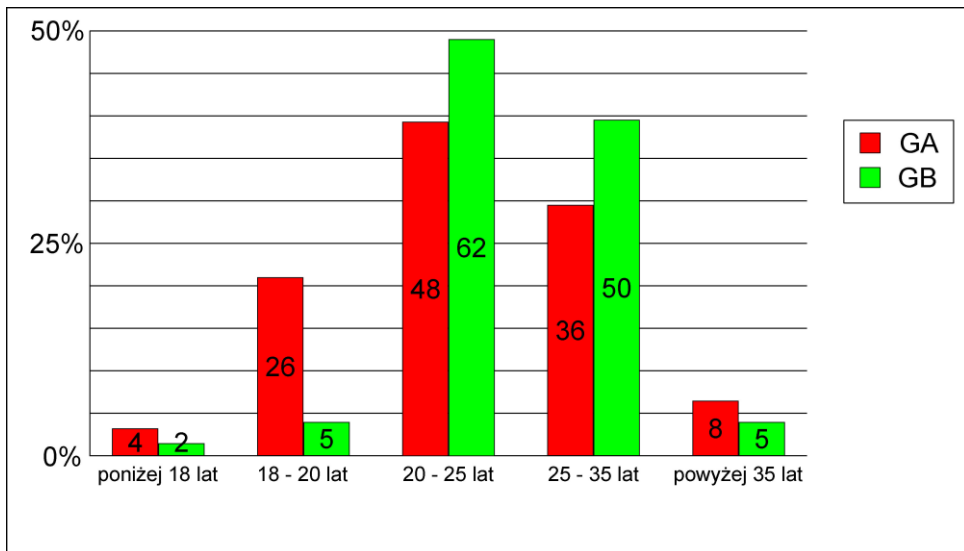
1.2 Warunki poprzedzające narodziny dziecka w badanych rodzinach

Sukces par zakładających rodzinę jest wynikiem działania sił pochodzących z osobowości partnerów oraz rezultatem umiejętności ich przystosowania do siebie i sytuacji życiowych. Nie bez znaczenia pozostaje wiek jako jeden z czynników wskazujących na gotowość przyjęcia zmian w dotychczasowym funkcjonowaniu.

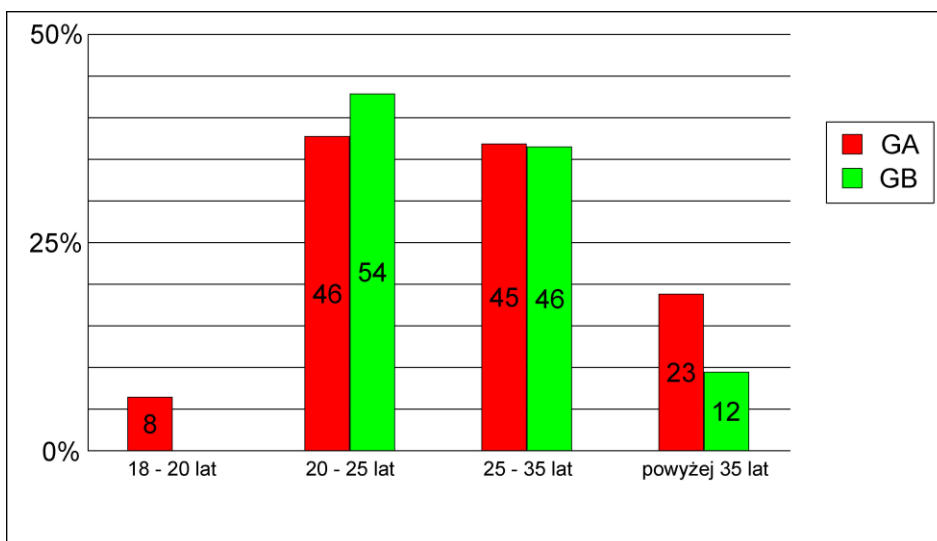
O sposobie odbioru, w sensie pozytywnym czy negatywnym, wydarzenia jakim są narodziny dziecka decyduje pewnego rodzaju bilans zysków i strat wynikający z realizacji bądź konfliktu między postawionymi sobie celami życiowymi a oczekiwaniami społecznymi.

Analiza badań wskazuje, że zdecydowana większość rodziców w obydwu grupach w momencie urodzenia dziecka znajdowała się w najbardziej optymalnym przedziale wiekowym od 20 do 35 lat (wykres nr 19, 20)

Wykres 19 Wiek matki w momencie urodzenia dziecka

Wykres 20 Wiek ojca w momencie narodzin dziecka

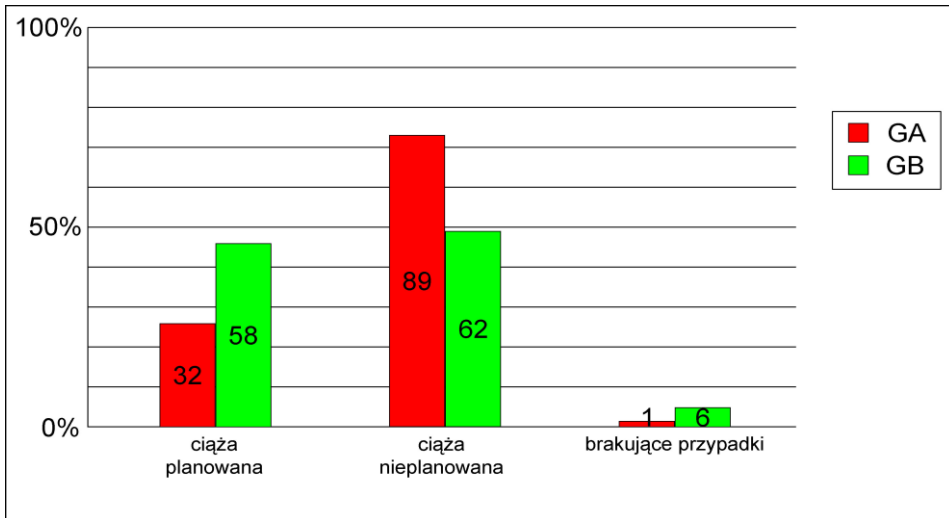

Różnice między badanymi grupami są istotne zważywszy wiek rodziców poniżej i powyżej podanego przedziału. 25% matek z grupy podstawowej urodziło dzieci przed 20 rokiem życia z czego 3,3% jako nieletnie, gdy w grupie porównawczej analogicznie 5,5% z tego 1,6% nieletnich ($\chi^2=20,1$; $p<0,001$). Wszyscy ojcowie w momencie urodzenia dzieci byli pełnoletni, ale w GA 6,6% ojców miało poniżej 20 lat ($\chi^2=11,7$; $p<0,01$).

Sugerując się doświadczeniem i świadomością nabywanymi wraz z wiekiem zauważalne są dysproporcje między badanymi rodzicami. Rodzice (GA) z racji wieku byli słabiej przygotowani do pełnienia funkcji rodzicielskiej.

Z wywiadu z matkami wynika, że 48,41% rodziców (GB) i 26,23% rodziców (GA) planowało powiększenie lub założenie rodziny (wykres nr 21). W grupie podstawowej istotnie częściej ciąża była nieplanowana niż w grupie porównawczej ($\chi^2=12,3$; $p<0,001$).

Wykres 21 Świadome planowanie rodziny (porównawczo)

Patrząc z perspektywy krytycznych wydarzeń życiowych założenie rodziny, a w szczególności narodziny pierwszego dziecka zaburza równowagę między jednostką (przyszłym rodzicem) a otoczeniem. Jednocześnie związek pomiędzy rodzicami a pierwszym dzieckiem jest bardziej intensywny niż z pozostałymi dziećmi. Dla 75% par rodzicielskich (GB) badane dzieci są pierwszymi, natomiast w GA w większości (54,1%) są kolejnymi dziećmi w rodzinie.

Reasumując można stwierdzić, że rodzice z GA zakładając rodziny byli młodsi od rodziców z GB. Ciąże w większości nie wynikały ze świadomej decyzji planowania rodziny – 39% matek w chwili potwierdzenia faktu bycia w ciąży było pannami lub w wolnym związku (analogicznie w GB -14%) i determinowały decyzję o zawarciu związku.

Okres ciąży to czas nie tylko zmian w sferze emocjonalnej, ale także czas przygotowań pod względem fizycznym. Wielu przyszłych rodziców podejmuje szereg działań, aby już od pierwszych chwil aktywnie uczestniczyć w nowej roli: pogłębiają swoją wiedzę w zakresie rozwoju dziecka, kupują wyprawkę, akcesoria do pielęgnacji.

Przygotowania między matkami z GA i GB przebiegały w sposób odmienny poza zakupem wyprawki dla dziecka i zmianą dotychczasowego trybu życia (tabela nr 22).

Tabela 22 Przygotowanie matki do pełnienia roli rodzicielskiej (porównawczo)

Rodzaj przygotowania matki	GA		GB		Wynik χ^2	Istotność
	N	%	N	%		
Czytanie książek i artykułów dotyczących ciąży, porodu i położu	17	13,93	67	53,17	42,61	n.i
Uczestnictwo w kursie szkoły rodzenia	-	-	12	9,52	12,21	n.i
Regularne badania w poradni K	64	52,46	87	69,05	7,16	n.i
Zmiana dotychczasowego trybu życia	31	25,41	28	22,22	0,35	0,556

Zakup wyprawki dla dziecka	50	40,98	58	46,03	0,64	0,423
Bez specjalnych przygotowań – wiedza już posiadana	77	63,11	39	30,95	25,75	n.i
Bez przygotowań – uwarunkowanie bytowe	22	18,03	1	1,26	21,89	n.i
Bez przygotowań – uwarunkowanie emocjonalne (brak perspektyw na przyszłość)	10	8,20	2	2,52	5,88	n.i

*wyniki pionowo nie sumują się ze względu na możliwość dokonania wielokrotnego wyboru

Większość matek (GA) nie wykazywała szczególnych przygotowań, co tłumaczyły faktem posiadania już dzieci, a więc nabytym doświadczeniem. Badane przyznawały, że niechętnie podejmowały jakiegokolwiek czynności, gdyż czuły się zmęczone sytuacją, miały pod opieką starsze dzieci, nie odczuwały ani potrzeby nawiązywania jakiegos szczególnego więzi z rozwijającym się płodem ani też specjalnych zabiegów przygotowawczych. 32 (26,5%) wypowiedzi sugerowały na brak przygotowań ze względów finansowych lub emocjonalnych co jest zbieżne z emocjonalnym negatywnym nastawieniem ich partnerów do ciąży. W przypadku matek (GB) zauważyłam dużą staranność w przygotowaniach. Istotnie częściej matka regularnie wykonywała badania lekarskie niż w GA, czytała książki dotyczące ciąży, uczestniczyła w szkole rodzenia. Z relacji niektórych matek z GB wynika, że przygotowania do pełnienia roli rodzicielskiej rozpoczęły się o wiele wcześniej, zanim zaszły w ciążę.

Zbadałam wpływ braku przygotowania matek (GA) do pełnienia roli rodzicielskiej oraz zmiany trybu życia w odniesieniu do niedostosowania społecznego ich dzieci (tabela nr 23)

Badane grupy istotnie się różnią między sobą wartościami z podskali nasilenie zachowań antyspołecznych. W grupie, w której matki nie przygotowały się średnia wartość ZA ($\bar{x}=5,7$) jest wyższa niż w grupie matek przygotowujących się ($\bar{x}=4,4$; $t(120)=2,02$; $p<0,05$).

Tabela 23 Skala przygotowań matki do roli rodzicielskiej a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych)

Podskala SNS	Brak przygotowań		Z przygotowaniem		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2 stronna)
	Średnia	Odch stand	Średnia	Odch stand					
NR	7,71	5,03	7,87	4,76	0,600	równe	-0,17	120,	0,862
NK	6,60	3,37	5,48	3,89	0,477	równe	1,61	120,	0,110
NS	9,13	4,79	9,77	4,52	0,568	równe	-0,73	120,	0,467
ZA	5,73	3,56	4,38	3,59	0,729	równe	2,02	120,	0,046*
BP	3,60	3,16	2,96	2,36	0,073	równe	1,27	120,	0,206
SK	3,76	2,90	3,40	2,83	0,844	równe	0,66	120,	0,511

* $p < 0,05$

Podobna zależność dotyczy zmiany stylu życia (tabela nr 24). W grupie, w której matki wykazały starania w zakresie przygotowania się do pełnienia roli rodzicielskiej i dostosowały swój tryb życia do potrzeb rozwijającego się dziecka średnia wartość NR ($\bar{x}=5,5$) jest niższa niż w grupie, w której matki nie zmieniły swojego postępowania - $\bar{x}=7,1$) $t(120)=2,11$; $p<0,05$.

Tabela 24 Modyfikacja stylu życia przez matki a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych)

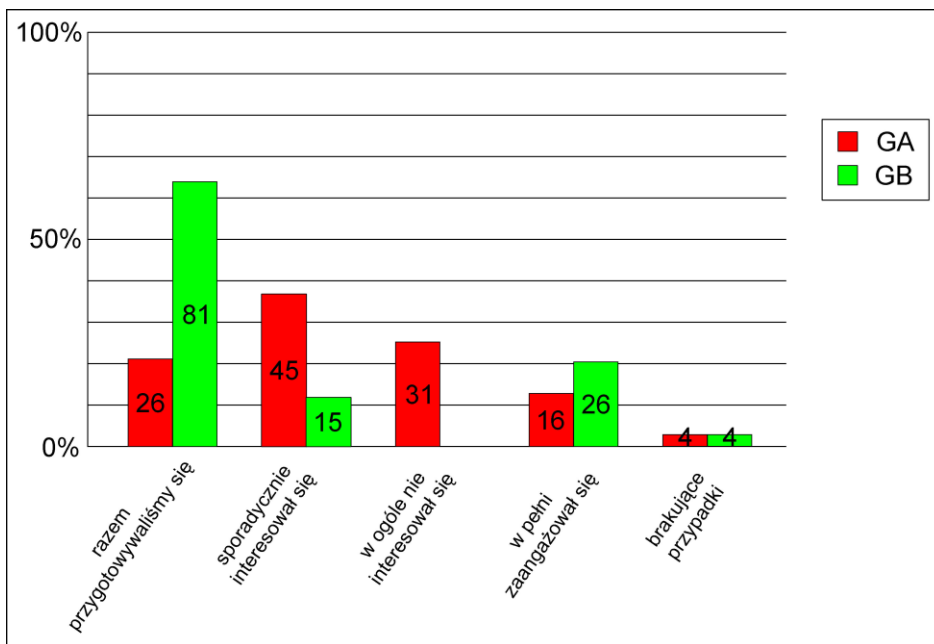
Podskala SNS	Zmiana stylu życia		Bez zmian		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2 stronna)
	Średnia	Odch stand	Średnia	Odch stand					
NR	7,63	4,70	8,35	5,28	0,379	równe	-0,72	120,	0,472
NK	5,48	3,54	7,10	4,08	0,365	równe	-2,11	120,	0,037*
NS	9,91	4,51	8,42	4,82	0,480	równe	1,57	120,	0,120
ZA	4,77	3,65	5,19	3,60	0,906	równe	-0,56	120,	0,576
BP	3,00	2,43	3,77	3,30	0,188	równe	-1,39	120,	0,167
SK	3,73	2,97	2,97	2,43	0,139	równe	1,28	120,	0,202

* $p < 0,05c$

Badania dotyczące przygotowania ojca do pełnienia roli rodzicielskiej wskazują na duże różnice między grupami (wykres nr 22) $\chi^2=76,6$; $p<0,001$). Istnieje istotny umiarkowany związek między zaangażowaniem ojca w przygotowanie do pełnienia roli rodzicielskiej a przynależnością do grupy.

W grupie porównawczej odsetek rodzin, w których obydwoje rodzice byli zaangażowani i wspólnie przygotowywali się do nowej roli jest istotnie wyższy. W grupie podstawowej odsetek rodzin, w których brak było ze strony ojca jakiegokolwiek zainteresowania powinnościami wobec nowej roli lub było ono nieznaczne jest istotnie wyższy, niż w GB. Mimo, iż przeprowadzone analizy nie potwierdziły bezpośredniego związku między zaangażowaniem ojca w przygotowanie do roli rodzica a niedostosowaniem społecznym to sądzę, że miało to duży wpływ na ogólny klimat domu i emocjonalny odbiór sytuacji przez życiowe partnerki.

Wykres 22 Uczestnictwo ojca w przygotowaniach do roli rodzica (porównawczo)

Reasumując, widoczne dysproporcje w czynnościach przygotowawczych między rodzicami z GA i GB współgrają z danymi dotyczącymi planowania potomstwa. Zdecydowanie większe zaangażowanie widoczne jest przy oczekiwaniu na pierwsze dziecko. Mniejsze zaangażowanie matek z GA związane jest z nabytym wcześniej doświadczeniem. Stosunkowo duży odsetek matek z grupy podstawowej (27,05%) nie wykazujących żadnych przygotowań do pełnienia roli rodzicielskiej jest zbliżony do wskaźnika braku zainteresowania partnera mającym narodzić się dzieckiem (25,41%). Fakt pozostawania w ciągłym stresie około 1/3 badanych kobiet tej grupy można więc wiązać z sytuacją w której partnerzy są obojętni (23%) lub niezadowoleni (7%) z przyszłego ojcostwa i nie wykazują pomocy ani zaangażowania w przygotowanie do podjęcia roli rodzicielskiej. Brak akceptacji i zainteresowania ze strony ojców oraz brak przygotowania ze strony matki stanowią jeden z czynników wpływających na późniejsze zachowanie dzieci. W obydwu przypadkach stwierdziłam zależności dotyczące niedostosowania społecznego. Wpływ braku przygotowania matek do pełnienia roli rodzicielskiej oraz zmiany trybu życia koreluje z nasileniem zachowań antyspołecznych i nieprzystosowaniem rówieśniczym.

1.3 Stosunek emocjonalny rodziców do oczekiwanego dziecka

Kontakt emocjonalny dziecka z rodzicami zależy w dużym stopniu od wzajemnego kontaktu emocjonalnego rodziców. Jeżeli rodzice nie wykazują głębszej więzi uczuciowej między sobą, niemal z reguły więź dziecka z nimi bywa w jakiejś mierze zachwiana. Cięża i narodziny to najbardziej naturalne wydarzenia w życiu. Od momentu poczęcia do chwil poprzedzających naro-

dziny dziecka, organizm matki stale się zmienia i dostosowuje do potrzeb rozwijającego się płodu. W tym okresie kobieta potrzebuje wsparcia ze strony najbliższego otoczenia, w tym w szczególności ze strony partnera życiowego. Czas poprzedzający narodziny dziecka sprzyja budowaniu rodzinnych relacji, a wspólne przygotowania pogłębiają i wzbogacają związek między nimi tworząc tym samym korzystne warunki rozwojowe dla przyszłego potomka.

Zarówno macierzyństwo jak i ojcostwo jest indywidualnym doświadczeniem o charakterze kryzysowym, wymagającym przystosowania. Już sam fakt potwierdzenia ciąży wywołuje zmiany w tożsamości, emocjach, postawach, kompetencjach i relacjach z bliskimi, a także w rozwoju psychicznym przyszłych rodziców. Obawy związane z poradzeniem sobie w nowej sytuacji towarzyszą zarówno kobiecie jak i mężczyźnie, chociaż perspektywa biologiczna skłania do szerszego rozpatrywania zmian związanych z ciążą w życiu kobiety.

D. Breen (1981) wyszczególniła czynniki wpływające na postawy kobiet wobec macierzyństwa:

- -wcześniejsze wyobrażenia i oczekiwania na temat macierzyństwa,
- -zgodność preferowanego stylu życia i aktualnej sytuacji,
- -wsparcie partnera,
- -zaplecze społeczne,
- -poczucie stabilności małżeństwa,
- perspektywy związane z pracą zawodową (B. Budrowska 2000, s. 115-212).

Z relacji matek zarówno z grupy podstawowej jak i porównawczej wynika, że pierwszymi odczuciami towarzyszącymi po potwierdzeniu informacji o ciąży była radość i zadowolenie.

...O ciąży dowiedziałam się w najmniej oczekiwanym momencie. Byłam w bardzo ciężkiej, właściwie tragicznej sytuacji. Nie miałam co jeść, w co się ubrać, straciłam właśnie pracę. Z mężem, chorym na schizofrenię, przechodziłam prawdziwą gehennę. Do rodziców nie mogłam się zwrócić o pomoc. Miałam już 12-letnią córkę. Pamiętam dobrze: najpierw radość, a potem szybki powrót do rzeczywistości i paniczny strach. Nie obawiałam jeszcze jednego dziecka, ale nie znajdowałam na nie w sobie siły. Przez prawie miesiąc walczyłam sama ze sobą nad decyzją o usunięciu ciąży. Jednak nie mogłam tego zrobić. Dzisiaj życie ma inny sens. Wychowuję córki sama, poukładałam życie.... (z relacji jednej z matek z grupy GB)

Wyniki badań wskazują na istotne różnice w przejawianiu pozostałych uczuć w stosunku do płodu między matkami uczniów niedostosowanych i matkami uczniów z grupy porównawczej (tabela nr 25). W GA istotnie więcej jest matek, które czuły akceptację, zadowolenie niż w GB, ale także istotnie więcej matek (GA) odczuwało emocje raczej negatywne: przygnębienie, smutek, obawę, bezradność i złość. Jako główne powody obniżonego nastroju

respondentki podały złą sytuację materialną, obawę przed reakcją partnera oraz własnej rodziny, a także załamanie się życiowych planów.

Reakcja emocjonalna na wiadomość o zajściu w ciążę zależy w znacznej mierze od tego, czy dziecko było planowane czy też nie, gdyż kobieta często odczuwa przyływ nieprzyjemnych emocji w obliczu nieplanowanej ciąży.

Tabela 25 Stosunek uczuciowy matki do oczekiwanego dziecka (porównawczo)

Rodzaj emocji	GA		GB		Wynik χ^2	Istotność
	N	%	N	%		
Radość	48	42	61	50	1,77	0,183
Zadowolenie	49	40	31	25	6,87	n.i
Spełnienie marzeń	21	17	21	17	0,01	0,909
Akceptacja	62	51	41	33	8,53	n.i
Zdziwienie	10	8	13	10	0,33	0,565
Obawa	44	36	29	23	5,08	n.i
Przygnębienie	16	13	5	4	6,69	n.i
Smutek	12	10	1	1	10,20	n.i
Strach	8	7	6	5	0,38	0,540
Złość	2	2	4	3	0,62	0,431
Bezradność	12	10	3	2	6,06	n.i

*wyniki pionowo nie sumują się ze względu na możliwość dokonania wielokrotnego wyboru

Rozpatrując odroczone skutki relacji matka-dziecko stwierdziłam, że jednym z czynników, który mógł mieć wpływ między innymi na kształt nawiązywanych kontaktów z rówieśnikami, były pierwotne emocje wyrażane przez matkę w stosunku do dziecka jeszcze w okresie płodowym (tabela nr 26)

Tabela 26 Nastawienie emocjonalne matki do oczekiwanego dziecka a niedostosowanie społeczne (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych)

Rodzaj emocji	Podskala SNS	Odczuwane przez matkę		Nie odczuwane		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2-stronna)
		Średnia	Odc. standard	Średnia	Odc. standard					
Przygnębienie	NR	8,02	4,98	6,44	3,65	0,086	równe	1,22	120	0,225
	NK	6,22	3,73	3,75	3,04	0,273	równe	2,52	120	0,013*
	NS	9,65	4,49	8,75	5,46	0,452	równe	0,73	120	0,469
	ZA	4,94	3,54	4,44	4,26	0,566	równe	0,52	120	0,605
	BP	3,27	2,77	2,69	2,09	0,556	równe	0,81	120	0,418

	SK	3,51	2,80	3,69	3,24	0,226	równe	-0,23	120	0,817
Złość	NR	7,86	4,86	5,00	2,83	0,256	równe	0,83	120	0,410
	NK	5,98	3,69	0,50	0,71	0,114	równe	2,09	120	0,039*
	NS	9,63	4,57	3,50	3,54	0,457	równe	1,88	120	0,062
	ZA	4,91	3,64	3,00	2,83	0,441	równe	0,74	120	0,462
	BP	3,20	2,68	3,00	4,24	0,434	równe	0,10	120	0,917
	SK	3,56	2,86	2,00	1,41	0,217	równe	0,77	120	0,445
	Spełnienie marzeń	NR	8,30	4,70	5,48	4,94	0,596	równe	2,48	120
NK		6,02	3,54	5,29	4,60	0,126	równe	0,82	120	0,414
NS		9,85	4,71	8,00	3,83	0,270	równe	1,69	120	0,094
ZA		5,03	3,73	4,14	3,02	0,143	równe	1,02	120	0,310
BP		3,36	2,80	2,43	1,91	0,109	równe	1,45	120	0,151
		3,69	2,95	2,76	2,21	0,121	równe	1,37	120	0,174

* $p < 0,05$

U dzieci matek (GA), które w czasie ciąży starały się nawiązać pozytywne interakcje z dzieckiem poprzez wewnętrzny dialog, gładzenie powłok brzusznych, śpiewanie kołysanek, objawy niedostosowania w podskali NK jest zdecydowanie niższe.

Badane grupy istotnie się różnią między sobą poziomem zmiennej nieprzystosowanie rówieśnicze. W grupie, w której matki odczuwały przygnębienie i złość wartość zmiennej NK ($\bar{x}(1)=6,2$ oraz $\bar{x}(2)=6,0$) jest wyższa niż w grupie, w której matki nie stwierdziły tego rodzaju uczucia ($\bar{x} = 3,8$;

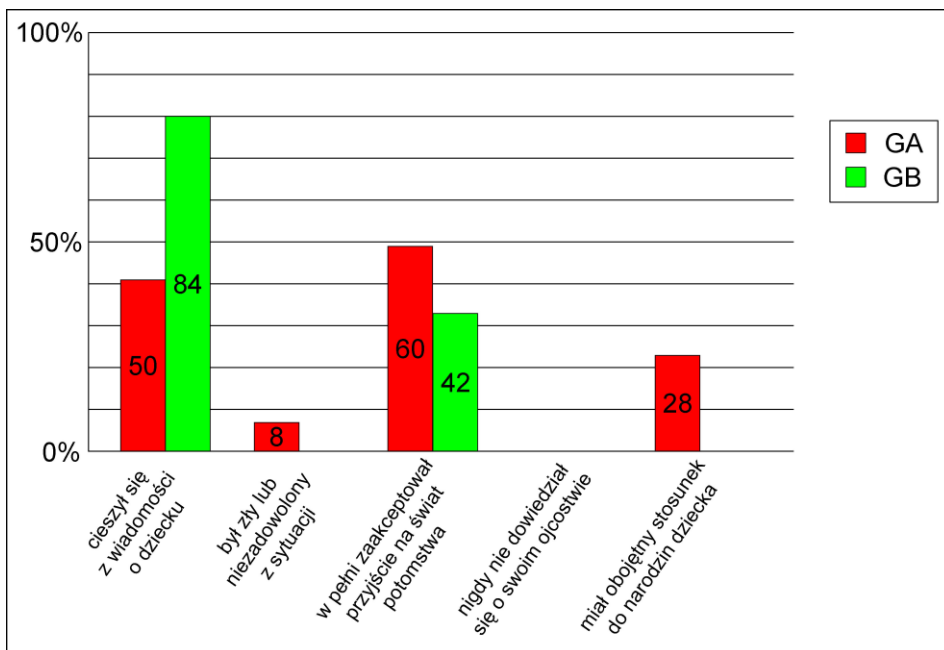
$t(120)=2,52$; $p<0,05$, analogicznie ($\bar{x}=0,5$; $t(120)=2,09$; $p<0,05$. Dzieci matek, dla których cięża nie stanowiła realizacji swoich pragnień osiągają wyższe

wskazniki w podskali nieprzystosowania rodzinnego ($\bar{x}=8,3$) w stosunku do

pozostałych $\bar{x}=5,5$; $t(120)=2,48$; $p<0,05$. Istotne różnice między grupami zaobserwowałam także w odniesieniu do reakcji przyszłych ojców na wiadomość o potomstwie (wykres nr 23).

Ojcowie z GB istotnie częściej wykazywali uczucia pozytywne niż ojcowie z GA. Można przypuszczać, że z racji wieku byli bardziej dojrzałi emocjonalnie i przygotowani do podjęcia nowej roli.

Wykres 23 Stosunek uczuciowy ojca do oczekiwanego dziecka (porównawczo)

Analiza zebranych danych wskazuje na niekorzystną sytuację emocjonalną matek, a tym samym ich dzieci z GA z uwagi na obojętność ojca (28 osób – 23%), bądź jego niezadowolenie (8 osób – 6,6%) z faktu ojcostwa.

Wykonałam badanie wpływu negatywnych emocji przejawianych przez ojca na niedostosowanie społeczne ich dzieci (tabela nr 27). Otrzymałam wyniki wskazujące na związek między wyrażanymi przez ojca emocjami w okresie oczekiwania na dziecko a zachowaniem jego dziecka w późniejszym okresie. W przypadkach gdzie ojciec miał obojętny stosunek wobec mającego narodzić się dziecka lub gdy był zły czy niezadowolony z zaistniałej sytuacji odnotowałam wyższe wyniki w obszarze niedostosowania rówieśniczego i nasilenia zachowań antyspołecznych. Można zatem przypuszczać, że negatywne uczucia utrzymywały się na dalszych etapach rozwojowych dziecka co mogło w rezultacie prowadzić do niekorzystnej atmosfery domowej, braku więzi emocjonalnej między członkami rodziny, a w konsekwencji dysfunkcji rodziny.

Negatywne uczucia przejawiane przez ojca wobec płodu korelują z niedostosowaniem społecznym dziecka ujawnionym w okresie adolescencji.

Tabela 27 Nastawienie emocjonalne ojca do oczekiwanego dziecka a niedostosowanie społeczne (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych)

Rodzaj emocji	Podskala	Odczuwane przez ojca	Nie odczuwane	Istotność testu	Wariancje w obu	Statystyka	df	Istotność testu t
---------------	----------	----------------------	---------------	-----------------	-----------------	------------	----	-------------------

	SNS	Średnia	Odch stand	Średnia	Odch stand	Levene'a	grupach	t		(2-stronna)
Obojętność	NR	8,27	4,89	6,29	4,41	0,449	równe	1,92	120,	0,057
	NK	6,27	3,84	4,64	3,08	0,160	równe	2,05	120,	0,043*
	NS	9,68	4,48	9,04	5,07	0,261	równe	0,65	120,	0,518
	ZA	5,04	3,52	4,32	3,96	0,583	równe	0,92	120,	0,358
	BP	3,43	2,80	2,43	2,12	0,309	równe	1,74	120,	0,085
	SK	3,51	2,90	3,61	2,73	0,337	równe	-0,16	120,	0,876
Niezadowolone	NR	7,86	4,94	7,13	3,31	0,112	równe	0,41	120,	0,680
	NK	5,97	3,79	4,75	2,55	0,287	równe	0,90	120,	0,372
	NS	9,54	4,68	9,38	3,81	0,185	równe	0,10	120,	0,921
	ZA	5,06	3,64	2,25	2,05	0,051	równe	2,15	120,	0,033*
	BP	3,24	2,73	2,63	1,92	0,476	równe	0,62	120,	0,536
	SK	3,50	2,85	4,00	3,02	0,838	równe	-0,48	120,	0,633

* $p < 0,05$

Wobec powyższych analiz należy uznać, iż jakość związku rodziców przed i po narodzeniu dziecka, ich przygotowanie do świadomego podjęcia ról rodzicielskich oraz emocjonalne interakcje począwszy od okresu prenatalnego w diadach matka-dziecko, ojciec-dziecko mają wpływ na funkcjonowanie dziecka na kolejnych etapach jego rozwoju. Niedostatki w zakresie świadomości wychowawczej rodziców we wczesnym okresie życia dziecka i towarzyszące negatywne emocje stanowią czynniki zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia zjawiska niedostosowania społecznego w okresie adolescencji.

1.4 Uwarunkowania biofizjologiczne rozwoju badanej młodzieży

Analiza koncepcji rozwoju zwraca uwagę na cztery determinanty: zadatki biologiczne, środowisko, wychowanie i aktywność własną. W okresie prenatalnym naturalnymi czynnikami wpływającymi na procesy rozwojowe są czynniki endogenne: genetyczne jako zespół odziedziczonych po rodzicach cech, które wyznaczają rozwój osobniczy i określają w chwili zapłodnienia, z góry i w zasadzie w formie nieodwracalnej, biochemiczne normy reakcji organizmu, a tym samym przebieg rozwoju w danych warunkach (N. Wolański 2006, s. 57-58) jak i czynniki paragenetyczne i niegenetyczne określające wpływ w ciągu życia łonowego (w okresie zarodka i płodu) czynników związanych z genami matki, z przemianą materii wspólnego dla płodu i matki środowiska wewnętrznego, ze stopniem pokrewieństwa rodziców, z ich wiekiem, kolejnością ciąży, jej przebiegiem. Liczne badania dowodzą, że te właśnie czynniki mają w rzeczywistości istotny wpływ na jakość fizycznego rozwoju jednostki nie tylko w okresie prenatalnym, ale również w całym przebiegu ontogenezy (R. Przewęda 1981, s. 15). Z czynnikami paragenetycznymi wiąże się w niepodzielny sposób niegenetyczne wpływy matki o charakterze biologicznym: wpływ metabolizmu matki jako środowiska rozwoju płodu, który formuje się w efekcie oddziaływań środowiska zewnętrznego: żywienia, przyjmowanych leków i używek przez matkę, trybu jej życia w czasie ciąży

oraz przed nią. Nie bez znaczenia są czynniki egzogenne (zewnętrzne) oddziałujące na organizm dziecka ciągłymi bodźcami burząc jego równowagę fizjologiczną, zmuszając do przystosowania się do warunków zewnętrznych i modyfikując jego rozwój. Pod działaniem czynników egzogennych kształtuje się zespół cech, powstałych w wyniku reagowania właściwości dziedzicznych na zmiany środowiska zewnętrznego (R. Przewęda 1981, s. 15). Badania nad genetycznymi i środowiskowymi uwarunkowaniami zmienności zachowań człowieka wskazują iż między nimi zachodzi ścisła korelacja (W. Oniszczenko 2000, s. 213-214).

Relacjonowane badania nie odnoszą się do genotypu, skupiają się na wpływie czynników paragenetycznych i niegenetycznych na rozwój dziecka.

Zebrany materiał empiryczny dotyczący przebiegu ciąży jak i porodu nie wskazuje na istotne różnice między badanymi grupami (tabela nr 28). Wyższe wskaźniki prawidłowości w przebiegu ciąży i porodu (GA) można tłumaczyć faktem, iż były to w większości kolejne ciąże.

Tabela 28 Przebieg ciąży i porodu badanych (porównawczo)

Przebieg ciąży	GA	GB	Wynik χ^2	Istotność
Prawidłowy	115	110	3,57	0,059
Nieprawidłowy	7	16		
Przebyte choroby	13	10	0,54	0,46
Konflikt serologiczny	2	8	3,55	0,059
Ciąża zagrożona	7	13	1,75	0,185
Złe samopoczucie związane z sytuacją osobistą	25	1	25,63	n.i
Złe samopoczucie związane ze stresem	16	1	14,74	n.i
Przebieg porodu				
Bez komplikacji	103	99	5,79	0,122
Ryzyko okołoporodowe	4	1		
Poród przedwczesny	7	6		
Poród skomplikowany	8	18		

Zastanawiające różnice które w przyszłości mogłyby determinować u dzieci wystąpienie niekorzystnych czynników biopsychicznych związane są z kondycją psychiczną matek. Ponad 1/3 matek (GA) w czasie ciąży pozostawała w ciągłym stresie związanym z sytuacją bytową i osobistą, co mogło mieć niekorzystny wpływ na występowanie różnych zaburzeń rozwojowych. Dodatkowym potwierdzeniem jest identyczny wskaźnik przebytych chorób – 5,74 (98% - załamanie nerwowe) jak wskaźnik ciąży zagrożonej, gdzie w przypadku matek (GB) ciąży zagrożone były wynikiem raczej niezgodności Rh (6,35%) niż przebytych chorób. Stres przeżywany przez matkę jest równie szkodliwy dla rozwoju płodu. Rozwój mózgowia w okresie prenatalnym jest uwarunkowany głównie genetycznie, a zakłócenia tego procesu mogą być skutkiem oddziaływania czynników biologicznych i emocjonalnych. Silny lub długotrwały stres powoduje, że u dzieci mogą wystąpić w późniejszych latach zaburzenia lękowe, obniżenie nastroju, depresja, zaburzenia dysocjacyjne czy

zaburzenia zachowania (A. Borkowska, www.erodzina.com; dostęp: 12.07.2007).

Wyniki podłużnych badań J. Goldinga (Avon Longitudinal Study of Pregnancy and Childhood (ALSPAC), Uniwersytet w Brystolu, 1992) wykazały, że bardzo silny stres w pierwszym trymestrze ciąży może wiązać się z większym ryzykiem wad wrodzonych, ponadto istnieje zależność pomiędzy występowaniem podwyższonego poziomu lęku a występowaniem problemów emocjonalnych i w zachowaniu u dziewczynek i chłopców w wieku 4 lat. W przypadku chłopców, lęk matki zwiększał ryzyko wystąpienia nadrucliwości i zaburzeń uwagi w wieku 4 lat. Na tej podstawie można sądzić, że istnieje bezpośredni wpływ nastroju matki na rozwój mózgu płodu, co dalej wpływa na rozwój i zachowanie dziecka (T.G. O'Connor, J. Heron, V. Glover 2002)

W badaniach dotyczących przebiegu ciąży i wpływu ewentualnych powikłań na rozwój dziecka otrzymałam dodatni wynik w przypadku ciąży zagrożonej oraz konfliktu serologicznego (tabela nr 29).

Tabela 29 Przebieg ciąży badanych (GA)- (wyniki testu t studenta dla grup niezależnych)

Rodzaj powikłań	Podskała SNS	Występuje		Nie występuje		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2str)
		Średnia	Odch stan d	Średnia	Odch stan d					
Ciąża zagrożona	NR	7,88	4,71	6,71	7,02	0,021	różne	0,43	6,33	0,679
	NK	5,91	3,73	5,57	3,99	0,952	równe	0,23	120,	0,815
	NS	9,63	4,60	8,00	4,83	0,865	równe	0,90	120,	0,367
	ZA	4,90	3,64	4,43	3,51	0,850	równe	0,34	120,	0,737
	BP	3,66	2,87	1,43	1,27	0,031	różne	4,06	10,24	0,002
	SK	3,23	2,72	2,57	2,07	0,513	równe	0,63	120,	0,528
Konflikt serologiczny	NR	7,86	4,87	5,00	1,41	0,095	równe	0,83	120,	0,410
	NK	5,93	3,75	3,50	0,71	0,110	równe	0,91	120,	0,362
	NS	9,58	4,60	6,50	6,36	0,713	równe	0,94	120,	0,351
	ZA	4,89	3,62	4,00	5,66	0,485	równe	0,34	120,	0,732
	BP	3,49	2,86	6,00	0,00	0,037	różne	-9,62	119,	n.i
	SK	3,19	2,70	3,50	2,12	0,659	równe	-0,16	120,	0,873

* $p < 0,05$

W obydwu przypadkach: ciąży zagrożonej oraz konfliktu serologicznego odnotowałam wyższe wskaźniki w podskali kumulacja niekorzystnych

czynników biopsychicznych $\bar{x} = 3,7$; $t(10,24) = 4,06$; $p < 0,01$; oraz $\bar{x} = 6,0$; $t(119,00) = 9,62$; $p < 0,001$.

Zależność zdrowia dziecka od zdrowia matki podnoszone jest w wielu publikacjach medycznych. Groźne dla płodu mogą okazać się zarówno choroby przebyte przez matkę w okresie ciąży, jak i oddziałujące na nią toksyczne środki chemiczne bądź farmakologiczne. Większość narządów formuje się w pierwszych trzech miesiącach życia płodowego, dlatego w tym właśnie okresie płód jest najbardziej wrażliwy na przekazywanie mu przez krew matki szkodliwe czynniki środowiska.

Stosowanie przez matki w ciąży używek (papierosy, alkohol, leki, narkotyki), które mogłyby stanowić czynniki zakłócające prawidłowy rozwój płodu prezentuje tabela nr 30.

Tabela 30 Stosowanie przez matki w czasie ciąży używek (porównawczo)

Rodzaj stosowanych używek	GA		GB	
	N	%	N	%
Papierosy	47	39,5	9	7,5
Alkohol	25	20,5	21	16,7
Inne używki (leki, narkotyki, kawa itp.)	17	12,9	15	11,3

Dane zebrane z wywiadu klinicznego wskazują, że zarówno matki z grupy podstawowej jak i porównawczej dbały o rozwój nienarodzonego jeszcze dziecka nie stosując lub ograniczając używki.

16,7% matek z grupy porównawczej oraz 20,5% z grupy podstawowej wskazało na okazjonalne spożywanie alkoholu podczas ciąży, porównywalne wyniki w granicach 12% - leki antydepresyjne, duże ilości kawy. Wyraźne różnice dotyczą palenia papierosów. 39,5% matek (GA) i 7,5% (GB) deklarowało nałogowe palenie podczas ciąży ($\chi^2=34,2$; $p < 0,001$).

Wyniki testu t Studenta nie wskazują na bezpośredni wpływ stosowanych przez matkę używek na niedostosowanie społeczne ich dzieci lecz określają prawdopodobieństwo jego wystąpienia. Literatura przedmiotu wskazuje na istotny związek zaburzeń o charakterze biopsychicznym z różnego rodzaju formami dewiacji oraz zachowaniami neurotyczno-lękowymi i agresywnymi.

Stosunkowo wysokie wyniki uzyskane przez młodzież z grupy GA w podskali kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych (aneks 4) wskazują jednoznacznie na zaburzenia rozwoju biofizjologicznego. Większość objawów jak: nadpobudliwość psychoruchowa, stereotypie, nieśmiałość, lęk, dysleksja, drgawki, moczenie mimowolne jest pochodną niekorzystnych czynników oddziałujących w okresie prenatalnym i wiąże się z mikrouszkodzeniami, zaburzeniami neurodynamiki lub dysfunkcjami ośrodkowego układu nerwowego jednostki.

Genetyka zachowania i biochemia systemu nerwowego wskazują, że na rozwój prenatalny układu nerwowego mają wpływ geny i środowisko. Niedożywienie matki, alkohol, niedobór tlenu mogą zaburzyć rozwój układu nerwowego dziecka (E.F. Walker, D. Diforio 1997). Trwały wpływ na rozwój układu nerwowego może mieć stres doświadczany przez matkę (J. Smythe i in 1994). Niektóre skutki stresu doświadczanego przez matkę podczas ciąży stają się widoczne u dziecka dopiero po wejściu w wiek dojrzewania (C. Clarke i in 1994).

Mikrostudium przypadku Moniki K. zamieszczone poniżej stanowi niejako dodatkowe uzasadnienie odpowiedzi na pierwszy problem badawczy.

Monika D., (16 lat) jest uczennicą I klasy gimnazjum w OSW OHP. Jest najmłodszym dzieckiem w rodzinie. Ma pięcioro rodzeństwa (w tym czworo przyrodniego). Pochodzi z niechcianej, nieplanowanej ciąży, ze związku konkubenckiego.

Z informacji uzyskanych od matki podczas wywiadu klinicznego wynika, że ojciec Moniki, kiedy dowiedział się w wyniku badania USG, że ma córkę a był w stanie zaakceptować jedynie syna, przestał się interesować zarówno nienarodzonym dzieckiem jak i jego matką. Wczesny rozwój Moniki według relacji matki przebiegał prawidłowo. Nie przeżyła poważniejszych chorób ani urazów. Edukację rozpoczęła od klasy „0”. Ze względu na trudności w osiągnięciu dojrzałości szkolnej (niewyraźna mowa, trudności z czytaniem) odraczana była od obowiązku szkolnego – powtarzała klasę „0”.

W klasie VI zaczęły się problemy z realizowaniem obowiązków szkolnych. Coraz większe trudności edukacyjne, brak sukcesów szkolnych, powodowały reakcje ucieczkowe: coraz częściej opuszczała lekcje, pozostając w domu. Działania podejmowane przez szkołę: rozmowy wychowawcy, pedagoga z Moniką, jak i próby włączenia matki Moniki we współpracę w tym zakresie nie przyniosły oczekiwanej zmiany funkcjonowania dziecka.

Interwencja szkoły w Sądzie Rodzinnym skutkowałą postanowieniem o zastosowaniu nadzoru kuratora oraz skierowaniem do ośrodka kuratorskiego.

Monika nie otrzymała promocji do klasy I gimnazjum. Na podstawie orzeczenia Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej, stwierdzającego obniżenie sprawności intelektualnej do poziomu upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim Monika rozpoczęła naukę programem szkoły specjalnej w SOSW – gdzie powtarzała VI klasę szkoły podstawowej. Jednak funkcjonowanie dziewczynki w roli ucznia nie uległo zmianie: uciekała z lekcji, przychodziła nieprzygotowana, nie odrabiała prac domowych. Kontakty z kuratorem, jak również przeprowadzane rozmowy dyscyplinujące w Sądzie skutkowałą jedynie krótkotrwałą poprawą zachowania.

Informacje ze szkoły oraz ośrodka kuratorskiego wskazują na coraz częstsze nieprzystosowawcze zachowania Moniki: bywa arogancka, złośliwa wobec koleżanek i kolegów, kontaktuje się z osobami zdemoralizowanymi, sprawiającymi poważne trudności wychowawcze, spożywającymi alkohol, palącymi papierosy. Jej zachowanie wobec nauczycieli jest niewłaściwe: lekceważy uwagi i polecenia, nie dostosowuje się do wymagań szkolnych. Monika zaprzecza, by sama paliła i piła alkohol, przyznaje jednak, że w przeszłości próbowała obu używek. Problemami szkolnymi córki matka nie wykazuje zainteresowania.

Jak wynika z badań psychologicznych przeprowadzonych w ośrodku oraz informacji zawartych w aktach dziewczynka wykazuje symptomy nieprawidłowo kształtującej się osobowości. Prawidłową socjalizację utrudniają istotne deficyty intelektualne ograniczające krytycyzm, autonomię poznawczą oraz wzrastanie w dysfunkcyjnej rodzinie - brak

pozytywnych wzorców osobowych i społeczno – moralnych.

Matka jest osobą, z którą łączy Monikę generalnie pozytywna więź emocjonalna. Jest ona jednak praktycznie pozbawiona skutecznego wpływu na córkę. Ojciec jest osobą emocjonalnie odrzucaną, stanowi źródło emocji jednoznacznie negatywnych.

Deficytem poznawczym Moniki towarzyszą specyficzne cechy funkcjonowania emocjonalnego. Wykazuje ona emocjonalny infantyizm, niestalość nastrojów, emocji i postaw, skłonność do impulsywnego zaspokajania bieżących potrzeb. Zachowanie jej bieżących i odległych skutków własnych działań.

W relacjach interpersonalnych jest powierzchowna, egocentryczna, poszukująca akceptacji i pozytywnych wzmocnień. Stąd łatwo ulegać może wpływowi otoczenia – zwłaszcza osób postrzeganych jako silne psychicznie i atrakcyjne. Ograniczona jest jej refleksyjność i rozumienie skomplikowanych sytuacji społecznych, w związku z tym postrzeganie rzeczywistości jest niepełne, powierzchowne, a oceny opierają się na niewystarczających przesłankach. Monika wykazuje dużą bierność poznawczą, brak jakichkolwiek stałych zainteresowań czy planów na przyszłość. Czynnikiem ukierunkowującym jej działania jest bieżąca przyjemność lub unikanie przykrych stanów emocjonalnych np. w sytuacjach zadaniowych, w których sobie nie radzi, w relacjach interpersonalnych.

Monika praktycznie od początku wychowuje się w rodzinie dysfunkcyjnej, funkcjonującej na bardzo niskim poziomie socjokulturowym, co warunkuje przewlekłą depryzację szeregu potrzeb zarówno poznawczych, emocjonalnych jak i bytowych. Deficyty intelektualne i związane z tym niepowodzenia szkolne, leżą u podłoża negatywnych postaw wobec obowiązków szkolnych, kształtując ogólną postawę unikania sytuacji trudnych, wymagających wysiłku, uwagi, wytrwałości. Brak właściwej stymulacji środowiska rodzinnego w tym zakresie (gdzie normą jest bierność i bezradność) utrwała tę postawę i praktycznie nie daje szans na pozytywną zmianę. Funkcjonowanie dziewczynki wskazuje na pogłębiający się proces jej demoralizacji, którego stopień został przez psychologa określony jako umiarkowany.

W badaniach SNS Monika uzyskała wyniki na poziomie 5-7 stena, w poszczególnych podskalach, co ostatecznie wpłynęło na zakwalifikowanie poziomu niedostosowania społecznego jako przeciętny.

Na podstawie przeprowadzonych badań wnioskuję, że właściwe przygotowanie rodziców, zarówno w sensie emocjonalnym jak i fizycznym, do sprawowania roli matki i ojca oraz prawidłowy przebieg ciąży warunkują harmonijny rozwój psychofizyczny dziecka, właściwą adaptację i przystosowanie społeczne. Zakłócenia w przebiegu ciąży, negatywne emocje płynące od osób znaczących i słabe przygotowanie rodziców do pełnienia roli rodzicielskiej skutkują niedostosowaniem społecznym ich dzieci, szczególnie w zakresie zachowania antyspołecznego, nieprzystosowania rówieśniczego i kumulacji czynników biopsychicznych.

II Uwarunkowania socjalno-bytowe rodziny a niedostosowanie społeczne badanych

Rodzina tworzy się w sposób naturalny i stanowi najbardziej powszechne środowisko życia człowieka. W sferze oddziaływań rodziny niekorzystne wpływy związane są ze złą atmosferą w domu, powodowaną najczęściej alkoholizmem, brakiem opieki nad dziećmi, stosowaniem niewłaściwych metod wychowawczych, przebywaniem dziecka w rodzinie przestępczej, brakiem autorytetu ojca i matki, życiem w rodzinie niepełnej (I. Lepalczyk 2003). C. Cekiera dopatruje się przyczyn niedostosowania jednostki w strukturze i funkcjach rodziny ujmując je w kategoriach patologii przez co rozumie „zespół niekorzystnych, negatywnych czynników, wpływających ujemnie na normalny rozwój rodziny i osobowość jej członków. Jeżeli chodzi o strukturę środowiska rodzinnego, takimi czynnikami może być rodzina niepełna, rozbita, rozwiedziona. Jeśli chodzi o funkcje rodziny, czynnikami patologizującymi może być rodzina skłócona, obciążona niedorozwojem, chorobami, przestępczością, przymusową izolacją jednego powyższych rodziców” (C. Cekiera, za: J. Siczek 1994, s. 89). Obok powyższych elementów, których twórcami są sami rodzice istnieją także pewne w części zależne lub niezależne od nich warunki, które określa się wspólnym mianem - warunki ekonomiczne, bytowe. Zarówno warunki ekonomiczne jak i te związane z postawami rodziców wobec swych obowiązków rodzicielskich wzajemnie wpływają na siebie. Trudno w tym miejscu podać jakieś ogólne zasady rozstrzygające tę relację, jednakże nawet bez odwoływania się do badań empirycznych, a tylko na podstawie obserwacji otaczającej rzeczywistości można stwierdzić, że największa patologia dotyka rodziny o niskim standardzie ekonomicznym i zaburzone strukturalnie.

III Struktura rodziny

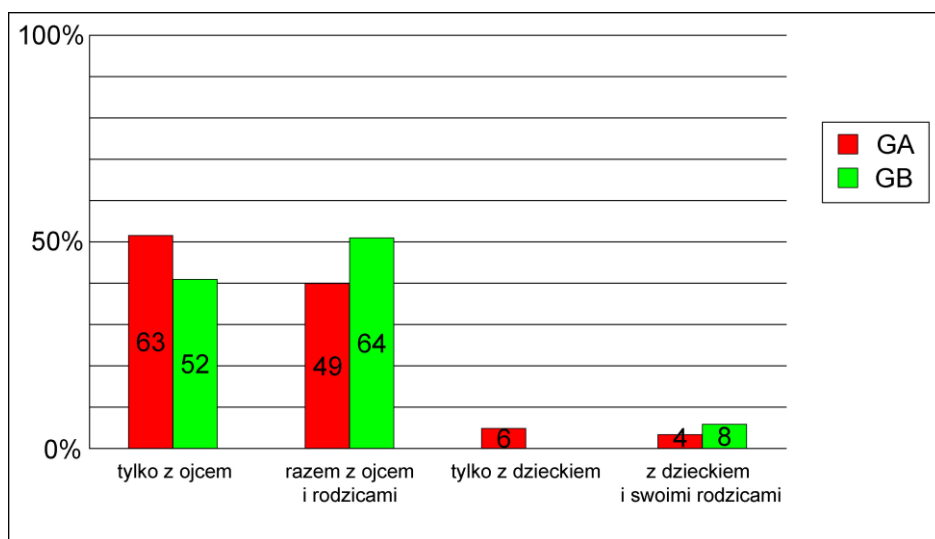
Na układ stosunków w rodzinie wpływają w pewnej mierze cechy strukturalne rodziny, takie jak jej wielkość oraz kolejność urodzenia dziecka, determinujące jego pozycję w rodzinie. Wielkość rodziny nie warunkuje oczywiście samo przez się jakości oddziaływań wychowawczych na dziecko, ani ich skutków, zależą one bowiem od wielu innych czynników; można tu jedynie stwierdzić pewne mniej lub bardziej charakterystyczne tendencje o zmiennym stopniu nasilenia (M. Przetacznikowa, Z. Włodarski 1981, s. 463). Nie ulega jednak wątpliwości, że inaczej układają się stosunki społeczne i emocjonalne w rodzinie nuklearnej, gdzie interakcje rodziców i dzieci są bardzo częste, a opieka rodzicielska ześrodkowana jest na potomstwie, a inaczej w rodzinach wielodzietnych czy trzypokoleniowych, gdzie system opieki jest bardziej rozproszony i różnorodne są interakcje poszczególnych członków.

Tabela 31 Stan cywilny badanych matek w momencie zakładania rodziny (porównawczo)

Stan cywilno-prawny matek	GA		GB	
	N	%	N	%
Panna	14	11,48	28	22,22
Meżatka	85	69,67	90	71,73
W wolnym związku	23	18,85	8	6,35

Biorąc pod uwagę strukturę par rodzicielskich należy zauważyć, że około 70% dzieci w obydwu badanych grupach urodziło się w parach małżeńskich (tabela nr 31), zamieszkujących samodzielnie (około 50%) lub z rodzicami (wykres nr 24).

Wykres 24 Osoby mieszkające z matką w okresie ciąży i pierwszych lat życia dziecka

6,35% matek (GB) oraz 3,28% (GA) zdecydowało się na samodzielne macierzyństwo. Rodzice pozostałych dzieci w momencie urodzenia dziecka i w pierwszych latach jego życia pozostawali w związkach nieformalnych w większości mieszkających razem. W grupie porównawczej istotnie częściej matka mieszkała razem z ojcem i rodzicami, a w grupie podstawowej istotnie częściej tylko z ojcem dziecka ($\chi^2=10,4$; $p<0,05$).

Czynnikiem wpływającym na udział dziecka w życiu rodzinnym jest jego pozycja wśród rodzeństwa. Wiąże się z tym określenie jego obowiązków, przywilejów i rzutuje na stopień udziału w życiu rodziny a w rezultacie na stopień uspołecznienia. Zarówno obecność starszego jak i młodszego rodzeństwa sprzyja rozwojowi społecznemu dziecka (J. Nikitorowicz 1987, E. Hurlock 1960, J. Rembowski 1979). Starsze rodzeństwo stanowi wzorzec postępowania dla młodszego zyskując jednocześnie poprzez sprawowanie nad nim opieki dojrzałe formy zachowań. Układ między rodzeństwem może mieć wpływ na przyszłą postawę życiową.

W przypadku badanych rodzin obserwuje się dysproporcję w ilości posiadanego potomstwa i pozycji jaką zajmuje badane dziecko. Badani są w grupie porównawczej około 75%, a w podstawowej ok. 40% pierwszymi dziećmi w rodzinie. 6% badanych (GA) jest trzecimi lub czwartymi, w porównawczej analogicznie 2%. Pozostałe dzieci urodziły się jako drugie.

Jak wynika z danych struktura rodzin w ciągu pierwszych 6 lat życia badanych dzieci uległa zmianom (tabela nr 32)

Tabela 32 Zmiany w strukturze rodziny na tle sytuacji problemowych (porównawczo)

Sytuacje problemowe	GA	GB	Wynik χ^2	Istotność
Śmierć członka rodziny	38	49	1,63	0,202
Rozwód rodziców	16	7	4,21	0,040
Chwilowa separacja rodziców	11	0	11,89	0,001
Trwała separacja rodziców	14	0	15,32	n.i
Rozłąka na skutek miejsca pracy rodzica	6	18	6,22	0,013

W obydwu grupach śmierć członka rodziny dotyczyła głównie babci lub dziadka, jedynie w dwu przypadkach była to śmierć ojca. Grupy różnią się istotnie pod względem pozostałych wyszczególnionych zmian w strukturze rodziny. W 1/3 rodzin (GA) doszło do rozvodu rodziców, okresowej lub trwałej separacji. Biorąc pod uwagę wiek zakładania rodzin należy przypuszczać, że związki te nie były podyktowane dojrzałymi decyzjami, a wytworzony klimat przed i w czasie rozvodu czy separacji niekorzystnie wpływał na rodzinę, w szczególności na dzieci, włączone w sytuację konfliktową między rodzicami.

Wykonany test χ^2 (N=248) wskazuje iż w rodzinach z GA istotnie częściej niż w GB zdarzały się zmiany struktury rodziny jak: rozwód rodziców ($\chi^2=4,2$; $p<0,05$), czasowa separacja rodziców ($\chi^2=11,9$; $p<0,001$), trwała separacja rodziców ($\chi^2=15,3$; $p<0,001$). W GB istotnie częściej zdarzała się rozłąka z powodu miejsca pracy rodziców, niż w GA ($\chi^2=6,2$; $p<0,05$).

Struktura rodziny może być rozpatrywana jako jeden z elementów, wpływających na powstawanie określonych sytuacji społeczno-wychowawczych, poziom warunków bytowych oraz stan opieki i kontroli nad dzieckiem. Zmiany należy więc traktować jako czynnik zakłócający spełnianie przez rodzinę funkcji wychowawczo-opiekuńczej, gdyż jedynie obecność obydwu wzorów osobowych matki i ojca gwarantuje prawidłowe przyswojenie typu zachowań odpowiadających płci.

Mimo, iż w badaniu wpływu zmian w strukturze rodziny na niedostosowanie społeczne dzieci otrzymano wyniki testu t-Studenta na poziomie nieistotnym, należy brać pod uwagę ten czynnik jako determinujący jakość więzi emocjonalnych, sprawowania opieki i przekazywanych wzorców osobowych oraz możliwości zaspokojenia potrzeb rozwojowych.

Zakłócenia w czynnikach istotnych dla rodziny jak rozbieżność małżeństwa, nadużywanie alkoholu, popełnianie przestępstw, czy złe warunki materialno-bytowe powodują utrudnienie lub uniemożliwiają prawidłowe wypełnienie zadań.

Dezorganizacja życia rodzinnego pociąga za sobą szereg negatywnych skutków przejawiających się zwłaszcza w dalszym życiu dzieci i stanowi jedną z przyczyn zaburzeń zachowania się dziecka.

Analiza czynników zakłócających funkcjonowanie badanych rodzin wskazuje na olbrzymią różnicę między GA i GB. Najczęstszym, sygnalizowanym przez matki, powodem destabilizującym prawidłowe funkcjonowanie rodziny było nadużywanie alkoholu ($\chi^2=37,4$; $p<0,001$) oraz konflikt z prawem w tym izolacja ($\chi^2=11,9$; $p<0,001$).

W celu określenia związku między występującymi w rodzinach sytuacjami problemowymi w okresie wczesnych lat życia dziecka i późniejszym niedostosowaniem społecznym wykonano test t- Studenta (N=120) dzieląc grupę podstawową (GA) w zależności od wystąpienia danego zjawiska. Otrzymano wyniki istotne dla sytuacji dotyczących nadużywania alkoholu oraz konfliktu z prawem (tabela nr 34, 35). Badane grupy istotnie się różnią między sobą poziomem zmiennej nieprzystosowanie rodzinne. W grupie, w której zjawisko nadużywania alkoholu wystąpiło średnia wartość zmiennej NR (równa 8,5) jest większa niż w grupie, w której zjawisko nie występowało (gdzie średnia wynosi 6,5), $t(120) = 2,12$; $p<0,05$. Badane grupy istotnie się różnią między sobą także poziomem zmiennej nieprzystosowanie rówieśnicze. W grupie, w której konflikt z prawem nie wystąpił średnia wartość zmiennej NK (równa 5,7) jest mniejsza niż w grupie zdarzył się (gdzie średnia wynosi 8.1), $t(120) = 2,08$; $p < 0,05$.

Tabela 34 Nadużywanie alkoholu przez badanych rodziców a niedostosowanie społeczne młodzieży(GA)

Podskala SNS	Wystąpiło		Nie wystąpiło		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2 stronna)
	Średnia	Odech stand	Średnia	Odech stand					
NR	8,48	4,89	6,55	4,53	0,590	równe	2,12	120,	0,036
NK	6,24	3,85	5,24	3,43	0,544	równe	1,41	120,	0,161
NS	9,76	4,57	9,10	4,73	0,749	równe	0,76	120,	0,450
ZA	5,26	3,59	4,14	3,61	0,884	równe	1,63	120,	0,105
BP	3,43	2,96	2,76	2,02	0,077	równe	1,30	120,	0,196
SK	3,31	2,95	3,95	2,63	0,252	równe	-1,18	120,	0,240

* $p < 0,05$

Tabela 35 Konflikt z prawem w badanych rodzinach a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA)

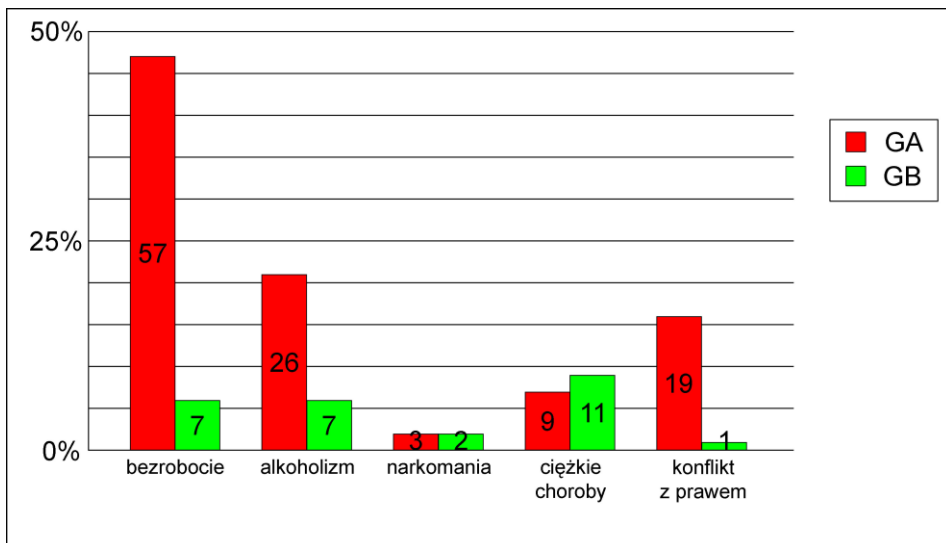
Podskala SNS	Wystąpił		Nie wystąpił		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2 stronna)
	Średnia	Odech stand	Średnia	Odech stand					
NR	9,00	5,08	7,69	4,83	0,695	równe	-0,85	120,	0,396

NK	8,09	3,65	5,68	3,68	0,968	równe	-2,08	120,	0,040*
NS	12,09	3,21	9,28	4,66	0,096	równe	-1,95	120,	0,053
ZA	5,91	4,39	4,77	3,55	0,238	równe	-0,99	120,	0,324
BP	3,55	3,36	3,16	2,63	0,567	równe	-0,45	120,	0,654
SK	4,27	2,24	3,46	2,90	0,172	równe	-0,90	120,	0,369

* $p < 0,05$

Młodzież, którą poproszono o wskazanie sytuacji trudnych, z którymi aktualnie zmagają się własna rodzina wskazała jako najbardziej uciążliwe: bezrobocie – 47% oraz alkoholizm – 21% i konflikt z prawem – 16%. W grupie porównawczej otrzymałam wskaźniki zdecydowanie niższe (wykres nr 25).

Wykres 25 Sytuacje problemowe w rodzinach (porównawczo)

Można zatem stwierdzić, że sytuacje problemowe ujawnione przez matki w trakcie wywiadu klinicznego, zachodzące w okresie pierwszych lat życia dziecka utrzymują się, przy czym bezrobocie w tych przypadkach ma tendencję wzrostową.

Patologia rodziców stanowi źródło cierpienia dzieci w wymiarze nieaspokojonych potrzeb bądź jako poniesione straty - zarówno konkretne, jak też zniszczenie jego spokoju albo bezpieczeństwa poprzez radykalne zmiany warunków wychowania i atmosfery domowej czy też jako zapowiedź ataku lub straty. W każdym przypadku reakcją jest strach, stąd należy traktować je jako zachowania przemocowe. Powyższe analizy wskazują na związek między występującymi w rodzinie w okresie pierwszych lat życia dziecka sytuacjami w postaci bezrobocia, patologii, rozbicia wewnętrznej struktury rodziny a przejawianymi przez dziecko zachowaniami odbiegającymi od normy w okresie adolescencji. Należy zatem uznać, że problem trzeci niniejszej pracy znajduje uzasadnienie empiryczne.

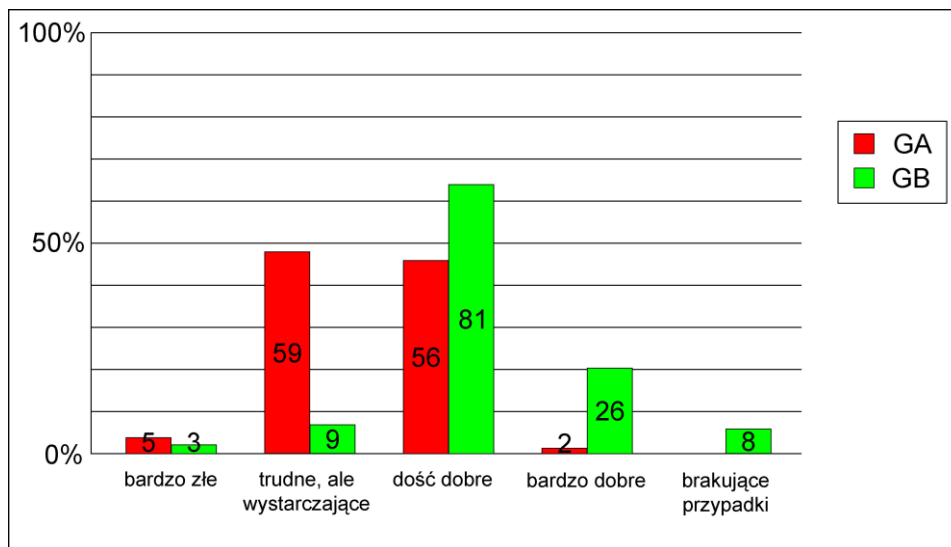
1.5 Warunki materialne rodziny

Warunki materialne mają wpływ na wypełnianie przez rodzinę funkcji opiekuńczo-wychowawczej, przesądzają w dużej mierze o zaspokojeniu potrzeb biologicznych i społeczno-kulturalnych dzieci, a także rzutują na zajmowanie pozycji społecznej.

Za podstawę oceny warunków materialnych badanych rodzin przyjąłam dane z wywiadu klinicznego z matką.

W subiektywnej ocenie poziomu życia w okresie zakładania rodziny swe warunki jako ciężkie postrzega ok. 50% matek GA i około 10% GB. W pozostałych przypadkach warunki te określano jako dobre i bardzo dobre (wykres nr 26).

Wykres 26 Warunki materialne rodziny (porównawczo)

Zauważyłam związek między startem zapewnionym przez rodzinę pochodzenia i poziomem życia. W grupie porównawczej zdecydowana większość rodzin deklarowała wsparcie finansowe od rodziców z przeznaczeniem na usamodzielnienie się, stąd wynika deklaracja 1/5 badanych o bardzo dobrych warunkach materialnych. W grupie podstawowej zaplecze materialne młodych małżeństw opierało się w głównej mierze na aktywności własnej, z niewielkim udziałem rodzin pochodzenia. Ocena warunków materialnych GA jest istotnie niższa niż GB ($\chi^2=62,4$; $p<0,001$).

Prawidłowy rozwój dziecka edukacji zależy w dużym stopniu od warunków materialnych rodziny jako zabezpieczenia niezbędnych środków do utrzymania, nauki, organizacji czasu wolnego. Warunki ekonomiczne rodziny stanowią jeden z czynników wpływających na jej pozycję w społeczeństwie, a tym samym kształtują kontakty dziecka z otoczeniem.

Analiza wariancji obrazuje wpływ warunków materialnych na poszczególne skale SNS i wskazuje na słabą, dodatnią korelację warunków materialnych rodziny z nieprzystosowaniem rodzinnym $\rho(120)=0,20$; $p<0,05$, nieprzystosowaniem rówieśniczym $\rho(120)=0,25$; $p<0,01$ oraz kumulacją niekorzystnych czynników biopsychicznych $\rho(120)=0,21$ $p<0,05$ (tabela nr 36)

Tabela 36 Warunki materialne rodziny a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży

Podskala SNS	Warunki materialne rodziny (GA) (ρ Spearmana)
NR	0,199
NK	0,253
NS	0,065
ZA	0,048
BP	0,206
SK	-0,004

Wpływ warunków materialnych na trzy podskale niedostosowania społecznego: NR, NK, BP wskazuje, że dzieci (GA) miały ograniczone możliwości zaspokojenia potrzeb biologicznych i społeczno-kulturalnych, a także słabszą pozycję startu szkolnego, co w konsekwencji skutkowało niepowodzeniami w nauce.

1.6 Podział wśród badanych rodziców ról i obowiązków w rodzinie

Podział obowiązków rodzinnych jest ustalany w zależności od potrzeb małżonków, sytuacji materialnej, ale także przekonań wyniesionych z domu rodzinnego. Praca zawodowa kobiet nieco modyfikuje tradycyjny podział obowiązków w rodzinie i niewątpliwie proces harmonizowania ról żony, matki przy jednoczesnej aktywności zawodowej dokonuje się także wewnątrz życia małżeńsko-rodzinnego, przez kształtowanie nowych wzorów męża - ojca, żony - matki i dziecka wymagających od wszystkich współuczestnictwa w pełnieniu zadań rodzinnych.

Mimo jednak obserwowanego wzrostu liczby mężczyzn pomagających w opiece nad dziećmi i prowadzeniu domu, a także niezależnie od badań (CBOS 1996) które pokazują, że większość kobiet opowiada się za partnerstwem w rodzinie tradycyjny podział ról przy wykonywaniu obowiązków domowych jest nadal bardzo popularny co potwierdzają dane zebrane w toku badań (tabela nr 37).

Tabela 37 Podział obowiązków domowych w rodzinie (porównawczo)

Rodzaj wykonywanych czynności	GA								GB							
	Matka		Ojciec		Wspólnie		Inne osoby		Matka		Ojciec		Wspólnie		Inne osoby	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Przygotowywanie posiłków	90	74	-	-	26	21	6	5	56	44	-	-	60	48	6	5
Sprzątanie	92	75	2	2	26	21	2	2	41	33	2	2	71	56	8	6

Robienie zakupów	83	68	10	8	23	19	6	5	24	19	12	10	79	63	6	5
Drobne naprawy sprzętów domowych	29	24	46	38	27	22	20	16	4	3	54	43	49	39	8	6
Podejmowanie decyzji	59	48	13	11	48	39	2	2	7	6	1	1	111	88	-	-
Zabawy z dzieckiem	64	52	4	3	48	39	6	5	5	4	1	1	114	90	-	-
Wizyty z dzieckiem u lekarza	100	82	-	-	20	16	2	2	47	37	-	-	76	60	-	-
Pielęgnowanie otoczenia domu	68	56	6	5	42	34	6	5	18	14	13	10	81	64	7	6
Spacery z dzieckiem	84	69	2	2	30	25	6	5	22	17	6	5	89	71	1	1
Dokonywanie opłat, płacenie podatków itp.	67	55	31	25	22	18	2	2	24	19	25	20	40	56	3	2
Czytanie dziecku bajek	86	70	-	-	26	21	10	8	41	33	5	4	70	56	5	4
Utrzymywanie dyscypliny wobec dziecka	51	42	6	5	65	53	-	-	19	15	-	-	99	79	1	1

Odsetki mężczyzn, którzy zajmują się typowymi pracami domowymi samodzielnie, w każdym wypadku są zdecydowanie niższe niż w przypadku kobiet. Najmniej elementów partnerstwa odnotowałam w wykonywaniu czynności na rzecz domu i rodziny, w zajęciach porządkowych i aprowizacyjnych oraz opiekuńczo-wychowawczych, a relatywnie więcej w sferze decyzji.

Zestawienie ilościowe wskazuje na nierównomierny rozkład obowiązków domowych w rodzinach GA i GB. W grupie porównawczej największa część badanych opowiada się za rodziną, w której wszystkie obowiązki małżonków realizowane są wspólnie. Zauważalna jest tendencja zmierzająca w kierunku rodziny egalitarnej, gdzie zarówno kobieta jak i mężczyzna włącza się zarówno w życie domowe jak i zawodowe mające na celu utrzymanie rodziny. Istotnie częściej statystycznie większość obowiązków rodzice dzielą między siebie (przygotowywanie posiłków, podejmowanie decyzji, płacenie podatków, opieka nad dzieckiem w tym wizyty u lekarza, czytanie bajek, zabawy z dziećmi), chociaż i w tym przypadku obciążenie kobiet odpowiedzialnością za funkcjonowanie rodzin i gospodarstw domowych jest większe niż mężczyzn.

Sztywny podział ról, dychotomicznie rozgraniczający zajęcia na męskie i kobiece dominuje w GA. Większość obowiązków domowych spoczywa na matce łącznie z wychowywaniem, opieką nad dziećmi i utrzymywaniem dyscypliny. Zauważalny jest zdecydowanie mniejszy udział ojców z grupy podstawowej w pracach na rzecz rodziny. Opieka nad dziećmi wydaje się typowo kobiecym obowiązkiem, rola mężczyzny w wychowaniu potomstwa sprowadza się do zapewnienia rodzinie warunków do życia.

Według relacjonowanych badań podział obowiązków ma tendencję stałą. Młodzież pytana o podział zajęć domowych między rodzicami potwierdziła istniejący układ. Jednakże udział dorastających dzieci w pracach na rzecz gospodarstwa domowego różnicuje badane grupy. W grupie podstawowej istotnie częściej obowiązki przypadają matce i rzadziej pomagają dzieci, niż w grupie porównawczej ($\chi^2=8,3$; $p<0,05$).

Wyniki przeprowadzonych badań okazują się w tej części być zbieżne z opublikowanym w grudniu 2006 roku komunikatem CBOS „Kobiety i męż-

czyżni o podziale obowiązków domowych” według którego wspólne podejmowane decyzje dotyczące najważniejszych spraw rodzinnych i wciąż dość tradycyjny podział ról w wykonywaniu domowych obowiązków jest charakterystyczny dla przeciętnej polskiej rodziny. W przypadku rodzin o statusie społecznym powyżej przeciętnej, o wyższym wykształceniu, dobrymi zarobkami i cieszących się prestiżem społecznym zaobserwowano większe partnerstwo i wyższy udział mężczyzn w pracach związanych z prowadzeniem domu i wychowaniem potomstwa.

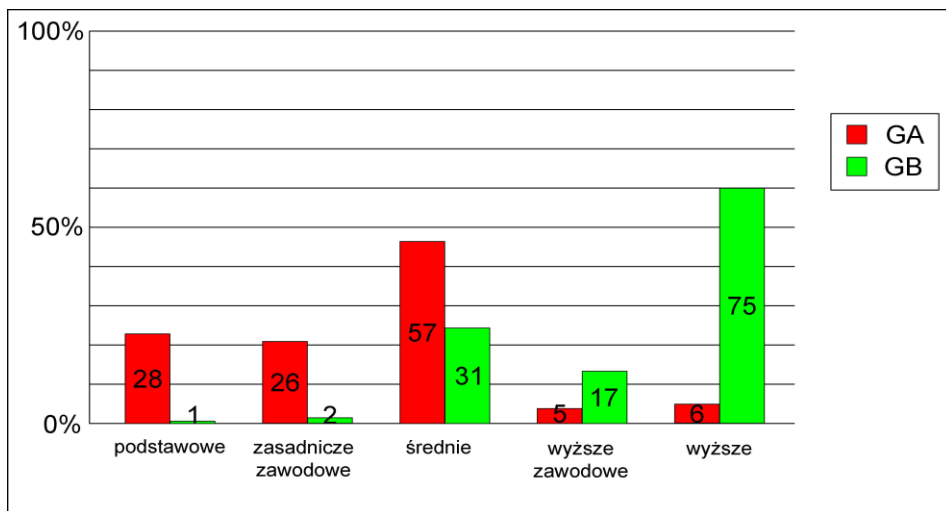
Reasumując, w rodzinie gdzie małżonkowie dzielą się obowiązkami związanymi z prowadzeniem domu i obowiązkami wynikającymi z opieki nad dziećmi obydwie mają stały kontakt z dziećmi, dzieci lepiej radzą sobie z przyswajaniem ról i norm społecznych. Trudne warunki ekonomiczne rodziny, przyswojony stereotypowy model rodziny oraz niski poziom wykształcenia rodziców wpływają na nierówny podział obowiązków i odpowiedzialności w rodzinie. Obciążenie matek z grupy podstawowej większością obowiązków domowych skutkuje brakiem realnych możliwości zaspokojenia potrzeb dzieci, sprawowania właściwej kontroli, jak również zaburzeniami w sferze wzajemnych stosunków między członkami rodziny.

1.7 Poziom wykształcenia rodziców a niedostosowanie społeczne młodzieży

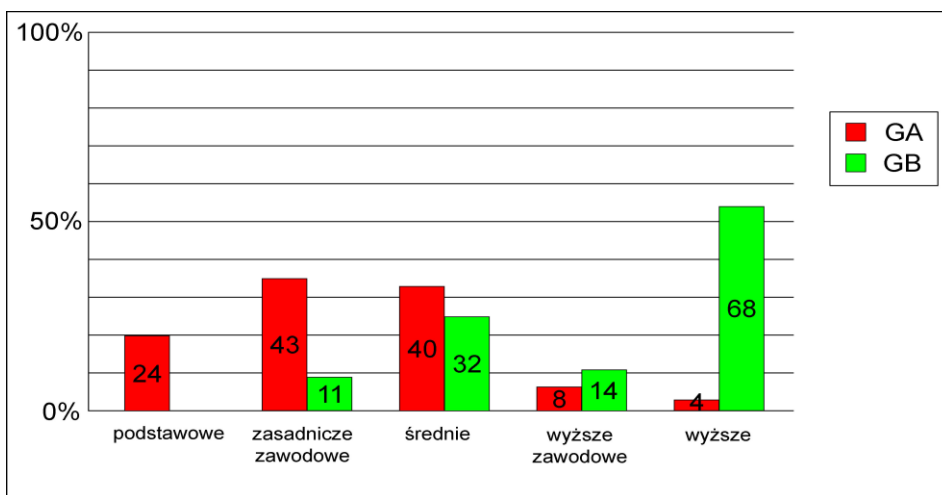
Wykształcenie rodziców determinuje warunki bytowe, możliwości zarobkowania, a tym samym zaspokojenia potrzeb rodziny, określa poziom kulturalny domu, rozwijanie zainteresowań dzieci, w szczególności nauką szkolną oraz pośrednio wyznacza status społeczny rodziny.

Analiza zebranych danych wskazuje na ewidentną różnicę w poziomie wykształcenia między rodzicami GA i GB (wykres nr 27, 28).

Wykres 27 Wykształcenie matki (porównawczo)

Wykres 28 Wykształcenie ojca (porównawczo)

W grupie porównawczej wykształcenie zarówno matki jak i ojca w momencie zakładania rodziny było istotnie wyższe niż w grupie podstawowej (matki: $\chi^2=141,4$; $p<0,001$, ojcowie: $\chi^2=119,4$; $p<0,001$).

Badając związek wykształcenia rodziców z niedostosowaniem społecznym ich dziecka stwierdziłam istotny wpływ wykształcenia matki na kumulację niekorzystnych czynników socjokulturowych u dziecka $F(3, 118) = 4,23$; $p<0,01$ (tabela nr 38).

Tabela 38 Wykształcenie matki a niedostosowanie społeczne dziecka (GA)

Podskala SNS	Suma kwadratów efektu	Suma kwadratów błędów	F testu Levena homogeniczności wariancji	Wariancje	df efektu	df błędów	Wariancja efektu	Wariancja błędów	F	Istotność
NR	72,00	2764,67	$F(3; 118) = 1,248$	równe	3	118	24,00	23,43	1,02	0,385
NK	12,68	1670,93	$F(3; 118) = 1,692$	równe	3	118	4,23	14,16	0,30	0,826
NS	47,68	2526,69	$F(3; 118) = 0,273$	równe	3	118	15,89	21,41	0,74	0,529
ZA	35,39	1553,77	$F(3; 118) = 1,324$	równe	3	118	11,80	13,17	0,90	0,446
BP	9,00	864,28	$F(3; 118) = 1,466$	równe	3	118	3,00	7,32	0,41	0,746
SK	95,36	887,00	$F(3; 118) = 2,179$	różne	3	118	31,79	7,52	4,23	0,007

Dodatkowe wyniki porównań wielokrotnych metodą Games-Howell poziomu zmiennej kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych niezależnie od grupy wskazują jednoznacznie na istotnie niższe wskaźniki w tej podskali u dzieci matek z wykształceniem średnim i wyższym (tabela nr 39)

Tabela 39 Wykształcenie matki (testy post-hoc dla zmiennej SK)

Poziom wykształcenia	Średnia	Odch. Stand
Średnie	2,1	2,0
Zasadnicze zawodowe	3,9	3,0
Podstawowe	4,2	2,8
Wyższe	5,0	3,5

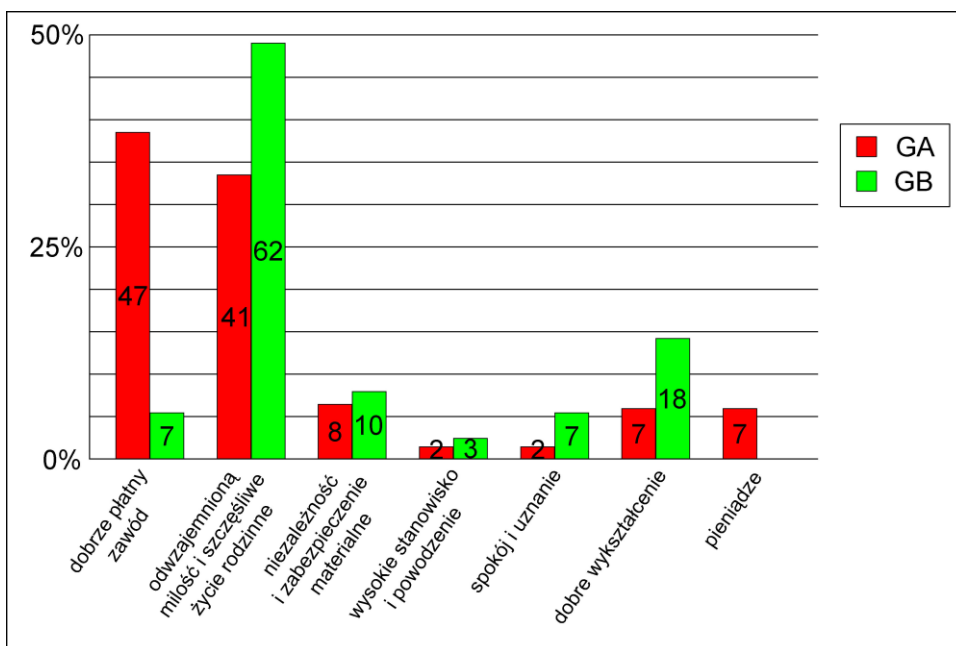
W pozostałych podskalach otrzymałam wyniki na poziomie nieistotnym. W przeprowadzonych tą samą drogą analizach nie stwierdziłam zależności między poziomem wykształcenia ojca a którąkolwiek z podskal niedostosowania społecznego.

Poziom osiągniętego wykształcenia rodziców w dużej części generuje także poziom aspiracji życiowych, w tym edukacyjnych, ich dzieci - tzw. dziedziczenie statusów.

W celu weryfikacji związku wykształcenia rodziców z aspiracjami młodzieży zestawiałam dane z ankiety skierowanej do młodzieży (pytanie nr 4 II część kwestionariusza „To moje życie”), w której poprosiłam o odpowiedź na pytanie „co chciałbyś przede wszystkim osiągnąć?” - czyli o określenie dążeń młodzieży. Wykres nr 29 przedstawia licznosci wyboru określonego jako najważniejszy.

W grupie podstawowej dominował wybór - uzyskanie dobrze płatnego zawodu - co można interpretować jako zabezpieczenie materialne, ale także jako zapewnienie sobie środków do realizacji przyjemności. Największa liczba wskazań młodzieży GB dotyczyła odwzajemnionej miłości i szczęśliwego życia rodzinnego.

Wykres 29 Aspiracje życiowe badanej młodzieży (porównawczo)

Aspiracje edukacyjne różnicują badane grupy. Dla młodzieży (GB) dobre wykształcenie stanowiło drugi co do ważności cel życiowy, gdzie dla GA dopiero piąty na sześć możliwych wyborów. Wykonany test χ^2 Pearsona na 226 przypadkach wskazuje na istotny umiarkowany związek między obranym celem (trzy pierwsze lokaty) a przynależnością do grupy. Uzyskano wartość statystyki $\chi^2(1) = 48,8$; $p < 0,001$; $\chi^2(2) = 17,3$; $p < 0,05$; $\chi^2(3) = 18,9$; $p < 0,05$. W grupie porównawczej istotnie wyższy jest udział osób z takimi aspiracjami jak: odwzajemniona miłość, dobre wykształcenie, zrozumienie i oparcie u innych ludzi zaś w grupie podstawowej jest istotnie więcej osób, które marzą o dobrze płatnej pracy, niezależności i zabezpieczeniu materialnym oraz spokoju i uznaniu.

Podsumowując, zgodnie z mechanizmem identyfikacji, czyli upodobniania się do osób znaczących jednostka internalizuje wzory, normy, wymagania i potrzeby środowiska. Wykształcenie rodziców stanowi istotny czynnik wpływający na pozycję dziecka w określonej warstwie społecznej, determinuje zaspokojenie potrzeb kulturowych i znacząco wpływa na osiągnięcia szkolne dzieci.

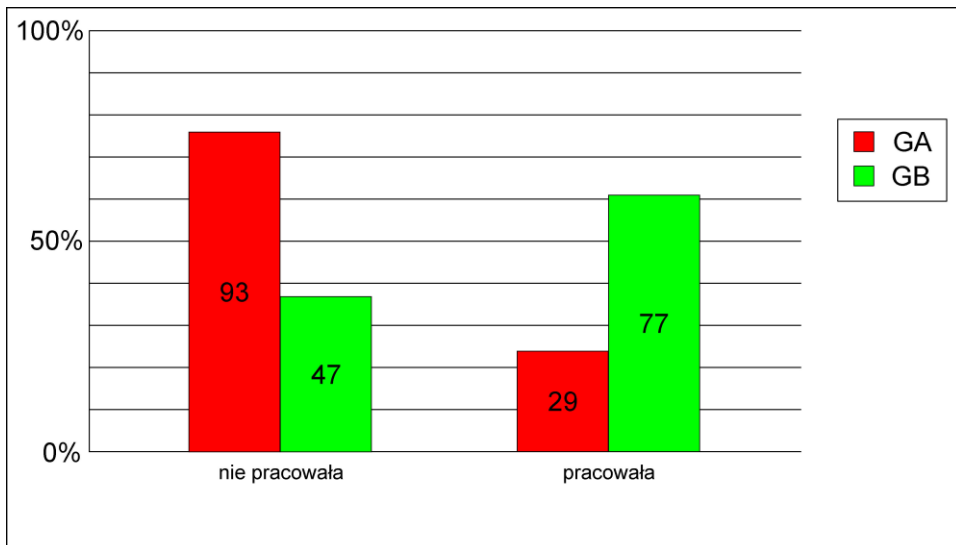
Niskie wykształcenie rodziców (GA), w szczególności matek, znajduje odzwierciedlenie w wysokich wartościach uzyskanych w podskali kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych.

1.8 Praca zawodowa rodziców a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży

Praca zawodowa obydwójga rodziców z jednej strony wiąże się ze zmniejszeniem kontaktów z dziećmi, a tym samym ograniczoną możliwością pełnienia właściwej funkcji opiekuńczej, wychowawczej, rekreacyjnej, z drugiej strony jest czynnikiem wpływającym na zabezpieczenie poziomu ekonomicznego rodziny, realizację potrzeb rozwojowych członków rodziny.

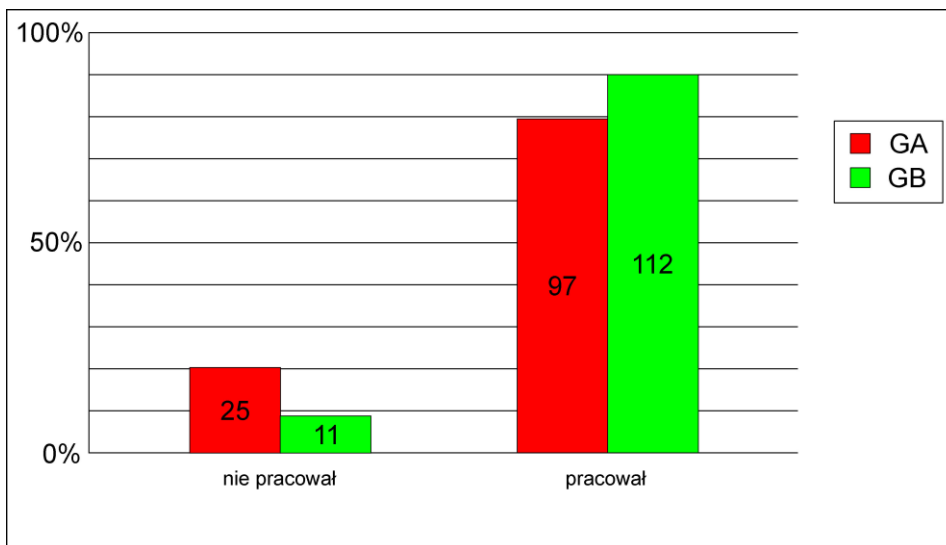
Z zebranego materiału wynika, że zarówno matki jak i ojcowie z GA w okresie dzieciństwa badanej młodzieży wykazywali mniejszą aktywność zawodową (matki: $\chi^2=36,8$; $p<0,001$, ojcowie: $\chi^2=6,5$; $p<0,05$). Największa różnica dotyczy matek: w grupie podstawowej pracowało 23% matek, gdzie w grupie porównawczej ponad 60% (wykres nr 30, 31). Przy takim rozkładzie aktywności zawodowej warunki materialne rodzin (GA) wydają się być niższe co zresztą potwierdziły respondentki określając je jako trudne lub wystarczające jedynie na zaspokojenie podstawowych potrzeb rodziny.

Wykres 30 Praca zawodowa matki (porównawczo)

Otrzymane w toku analizy wyniki t-Studenta na poziomie nieistotnym nie wskazują na związek aktywności zawodowej matek GA z niedostosowaniem społecznym ich dzieci. Może to wynikać z faktu, że w badanej grupie zdecydowana większość matek nie pracowała zawodowo.

Wykres 31 Praca zawodowa ojca (porównawczo)

Z przeprowadzonych analiz wynika, że istnieje zależność między pracą zawodową ojca a niedostosowaniem społecznym dziecka (tabela nr 40).

Tabela 40 Praca zawodowa ojca a niedostosowanie społeczne młodzieży(GA)

Podskala SNS	Aktywność zawodowa ojca		Brak aktywno- ści zawodowej ojca		Istotność testu Levene'a	Wariacje w obu grupach	statystyka t	df	Istotność testu t (2 stronna)
	Średnia	Odch stand	Średnia	Odch stand					
NR	6,40	4,37	8,18	4,91	0,406	równe	-1,65	120,	0,102
NK	4,92	3,41	6,14	3,78	0,566	równe	-1,47	120,	0,144
NS	8,24	4,46	9,87	4,62	0,663	równe	-1,58	120,	0,116
ZA	4,72	3,52	4,92	3,67	0,568	równe	-0,24	120,	0,809
BP	2,24	1,74	3,44	2,84	0,044	różne	-2,67	61,01	0,010
SK	2,92	2,48	3,69	2,93	0,482	równe	-1,21	120,	0,229

W grupie, w której ojciec (GA) pracował średnia wartość zmiennej kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych ($\bar{x}=2,2$) jest niższa niż w grupie, w której ojciec nie pracował ($\bar{x}=3,4$), $t(61,01) = 2,67$; $p < 0,01$.

Taki rozkład sugeruje, że brak pracy w przypadku ojca, wynikający z różnych wymienianych przez respondentki przyczyn: bezrobocia, niezdolności w wyniku choroby bądź patologii nie tylko dezorganizuje życie rodzinne i wpływa na poziom bezpieczeństwa materialnego rodziny, ale wprowadza niekorzystną nerwową atmosferę domową, która skutkuje zaburzeniami biopsychicznymi w rozwoju ich dzieci.

Przedstawione poniżej studium przypadku wyraźnie ujawnia i potwierdza związek między sytuacją socjoekonomiczną rodziny a deficytami rozwojowymi i niepowodzeniami edukacyjnymi, co w konsekwencji stanowi źródło zachowań odbiegających od normy i zaburzeń emocjonalno-społecznych.

Jakub B., lat 17, uczeń III klasy gimnazjum. Dwukrotnie niepromowany do klasy programowo wyższej. Pochodzi z rodziny wielodzietnej, posiada troje rodzeństwa: starsza siostra, dwoje młodszych z drugiego małżeństwa: brat i siostra. Matka, 39 lat, wykształcenie zawodowe, niepracująca. Z rodziną zamieszkuje ojciec dwójki młodszych dzieci, od kilku lat bezrobotny. Biologiczny ojciec Jakuba nie utrzymuje z synem kontaktów, ogranicza się jedynie do przekazywania alimentów. Rodzina utrzymuje się głównie z zasiłków z pomocy społecznej.

Warunki bytowe rodziny poniżej przeciętnej: dwupokojowe mieszkanie w bloku, żadnych oszczędności. Wszystkie dzieci objęte są programem dożywiania.

Jakub był trzykrotnie badany w Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej ze względu na trudności w nauce. W wyniku badań w PPP stwierdzono, rozwój umysłowy chłopca na pograniczu normy i upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim, niewielki zasób wiedzy o otaczającym świecie, obniżony poziom myślenia abstrakcyjnego, deficyty w zakresie pamięci długotrwałej i słuchowej, słabo rozwiniętą znajomość norm i zachowań społeczno-moralnych oraz specyficzne trudności w pisaniu i czytaniu: dysleksję rozwojową.

Chłopiec przejawia niechęć w czasie realizacji zadań wymagających intelektualnego zaangażowania. Ma obniżone poczucie własnej wartości i nie wierzy we własne siły. Przyczynami trudności w nauce oprócz wymienionych wcześniej były zaburzenia neurologiczne, spowodowane prawdopodobnie komplikacjami podczas porodu.

Niepowodzenia szkolne, niski status materialny uniemożliwiający uczestnictwo w różnych formach organizowanych na terenie szkoły i poza szkołą, nieśmiałość w kontaktach spowodowały niechęć do szkoły i w rezultacie liczne wagiary. Problem narastał wraz z nowym otoczeniem w kolejnych klasach, gdzie uczniowie nie akceptowali go jako nowego kolegi.

Matka ze względu na trudną sytuację na rynku pracy podejmowała dorywczo złe prace, co utrudniało zachowanie kontroli nad postępowaniem chłopca. Wiedziała, że syn zbiera złom i traktowała to jako zaradność życiową. Nie miała jednakże świadomości, że odbywa się to kosztem zajęć edukacyjnych. Ze względu na uwarunkowania rodzinne nie podejmowała też działań w celu korekcji deficytów rozwojowych, sugerowała, że przyczyną trudności chłopca i drugoroczności była napięta i niespokojna sytuacja domowa podyktowana ciągłym brakiem pieniędzy na utrzymanie i brak warunków do nauki.

Jakub stara się zwrócić uwagę złym zachowaniem, którym pragnie zaimponować kolegom z klasy. W skali SNS Jakub W podskalach NR, NK, ZA uzyskał wyniki na poziomie niskim. Jednak w podskalach NS, SK i BP na poziomie przeciętnym. Najwyższa wartość stenowa dotyczyła kumulacji niekorzystnych czynników biopsychicznych i nieprzystosowania szkolnego. (6 sten).

Zaprezentowane wyniki badań stanowią podstawę do odpowiedzi twierdzącej na pytanie stanowiące drugi problem badawczy.

Zakłócenia w organizacji życia wewnątrzrodzinnego, w szczególności w przypadku sprzężenia czynników wpływa na ogólny niekorzystny klimat

wychowawczy domu. Wyszczególnione czynniki jak: struktura rodziny, warunki materialne, poziom wykształcenia rodziców i praca zawodowa rodziców koreluje z niedostosowaniem społecznym w czterech podskalach: NR, NK, BP, SK.

IV Podsumowanie

W omawianych warunkach poprzedzających narodziny dziecka jak i życia rodzinnego w okresie wczesnodziecięcym można wyodrębnić czynniki, które niewątpliwie wpływają na jego rozwój psychofizyczny i kształtowanie późniejszych postaw.

Budowanie właściwych relacji emocjonalnych między rodzicami a dzieckiem zaczyna się jeszcze przed jego urodzeniem. Wiek założenia rodziny, świadomość wychowawcza, przygotowanie rodziców i ich nastawienie do pełnienia funkcji rodzicielskiej stymuluje jakość pierwszych odniesień. Przebieg relacji dziecka z rodzicami w okresie wczesnego dzieciństwa ma decydujący wpływ na zachowania i postawy w ciągu całego życia. Brak więzi może być przyczyną nieodwracalnych zaburzeń w sferze emocjonalnej i fizycznej. Akceptacja vs odrzucenie stanowi podstawę do kształtowania się ogólnego klimatu wychowawczego i jakości interakcji rodzinnych. W zależności od nastawienia, dziecko postrzegane jest przez rodziców jako upragniony, pełnoprawny członek rodziny lub jako ciężar, co skutkuje w przejawianych wobec niego postawach i uczuciach. Sytuacje problemowe oraz trudne warunki materialne obniżają odporność psychiczną członków rodziny, wytwarzają klimat ambiwalencji życiowej, zaburzają stosunki wewnątrzrodzinne.

Wyizolowane w toku badań elementy zasadniczo różnicujące badane grupy (GA i GB) jak: stosunek emocjonalny do oczekiwanego dziecka, wykształcenie i aktywność zawodowa rodziców, poziom materialny rodziców, sytuacje problemowe (rozwód, separacja) wpływają zasadniczo na osobowość dzieci i są predyktorami późniejszych zachowań. Analiza badań wskazuje na zależności między wyżej wymienionymi czynnikami a poszczególnymi podskalami w skali niedostosowania społecznego

Na podstawie zebranych danych wydaje się jednakże zasadne stwierdzenie, że pojedynczy czynnik nie wpływa istotnie na jakość życia wewnątrzrodzinnego, natomiast sprzężenie niekorzystnych warunków, tak jak w przypadku grupy podstawowej, zaburza harmonię rodziny i uniemożliwia rodzicom właściwe sprawowanie funkcji opiekuńczo-wychowawczej czego skutkiem jest przejawiane przez dzieci niedostosowanie społeczne.

tyl opieki i wychowania dziecka w rodzinie we wczesnym dzieciństwie a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży

I Relacje interpersonalne w rodzinie a przejawy niedostosowania młodzieży

Kluczowym elementem decydującym o atmosferze wychowawczej domu rodzinnego są wzajemne stosunki między rodzicami, rodzicami i dziećmi, a także między rodzicami i dziadkami. Mają one szczególnie wpływ na kształtowanie się poczucia integracji rodziny, zaspokojenia potrzeb psychicznych, jakości opieki i wychowania. Rodzice zadowoleni ze swojego małżeństwa, przejawiający wobec siebie głębokie, pozytywne uczucia i pozostający w dobrych relacjach z rodzinami pochodzenia najczęściej przejawiają wysoki poziom kompetencji wychowawczych.

Najczęstszymi omawianymi w literaturze psychologicznej przyczynami zaburzeń u dzieci są czynniki środowiskowe. Istotną rolę odgrywają przeżycia o charakterze urazowym, frustracje, sytuacje konfliktowe, silne przeżycia emocjonalne powstałe pod wpływem bodźców o mniejszej lub większej sile, ale działających uporczywie i długo. Często są to głęboko przeżywane tragedie rodzinne, nieporozumienia między rodzicami, nasilone konsekwencje błędów wychowawczych (E. Januszewska 1996, s. 47).

Szansę wszechstronnego rozwoju otrzymuje dziecko pozostające pod opieką kochających rodziców zaspokajających jego potrzeby, przy czym zaspokajaniu potrzeb psychicznych: pewności i bezpieczeństwa, solidarności i łączności z osobami bliskimi, miłości, potrzeby akceptacji i uznania przypisuje się największe znaczenie w procesie tworzenia więzi uczuciowych.

1.9 Więzi emocjonalne między rodzicami

Dziecko gromadzi indywidualne doświadczenia przede wszystkim dzięki naśladowaniu zachowań dorosłych, korzystaniu z ich wiedzy i umiejętności. Pierwsze wzory zachowania i postępowania z jakimi dziecko zetknie się w kontaktach z matką i ojcem decydują więc w znacznym stopniu o tym w jaki sposób będzie przebiegało kształtowanie się jego osobowości, a w następ-

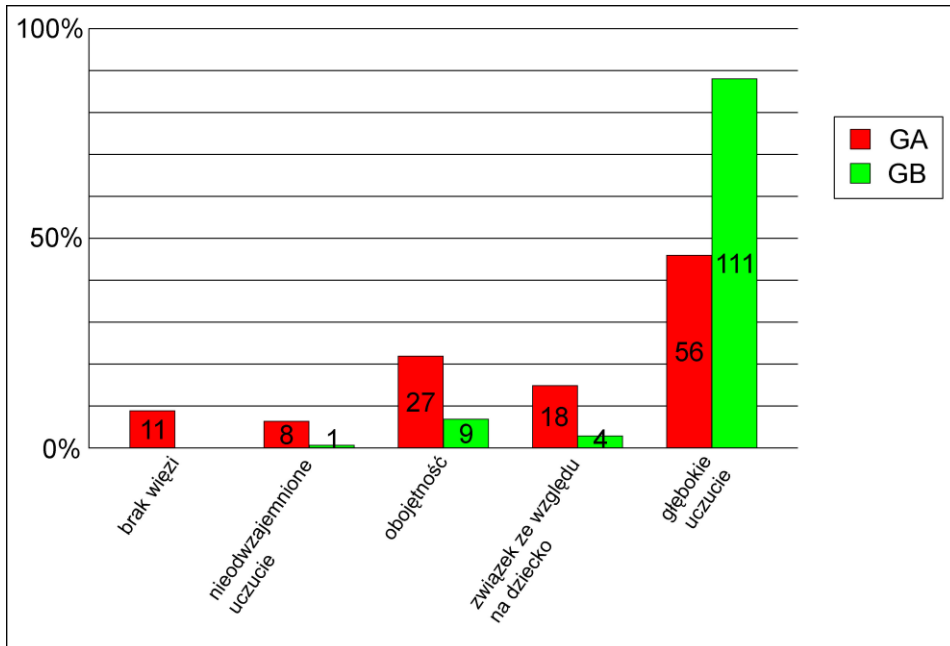
stwie funkcjonowanie w życiu dorosłym we wszystkich sferach aktywności: emocjonalnej, poznawczej i społecznej.

Mechanizm utożsamiania się z osobami bliskimi jest tym silniejszy im dziecko jest mniej dojrzałe intelektualnie, mniej aktywne i samodzielne, bardziej podatne na wpływy. Potrzeba wsparcia, atrakcyjność wzorców osobowych domowników przejawiająca się w rozwiązywaniu sytuacji problemowych sprawia, że dziecko przejmuje od rodziców i innych dorosłych domowników zarówno schematy zachowań pozytywnych jak też negatywnych. Tendencja do utożsamiania się z bliskimi sprawia, że rodzina staje się najważniejszą grupą odniesienia, czyli grupą, której opinii, oceny i normy zachowania dziecko uznaje za ważne i nimi kieruje się w swoim postępowaniu.

Układ stosunków między rodzicami, ich wkład uczuciowy daje tym samym podstawę do prognozy transmisji wzorców zachowania i klimatu funkcjonowania całej rodziny.

W celu określenia charakteru związków małżeńskich badanych rodzin wykonałam test niezależności χ^2 na 245 przypadkach. Uzyskałam wartość statystyki $\chi^2 = 52,4$; $p < 0,001$ wskazującą na istotne różnice w jakości więzi uczuciowych między małżonkami w zależności od grupy (wykres nr 32)

Wykres 32 Stosunki emocjonalne między rodzicami w okresie wczesnego dzieciństwa dziecka (porównawczo)

Małżeństw, w których brak było pozytywnych więzi, rodzice byli razem ze względu na dzieci, ze strony partnera nie było odwzajemnionych uczuć jest istotnie więcej w grupie podstawowej niż w grupie porównawczej, w

której zdecydowanie wyższy jest udział małżeństw opartych na uczuciu miłości.

Chłód emocjonalny w badanych związkach w grupie podstawowej można wiązać z odrzuceniem roli matki lub ojca jako kolizji z innymi ważnymi celami życiowymi.

Mimo odroczenia w czasie otrzymałam podobne zależności wynikające z analizy ankiety skierowanej do młodzieży, którą poprosiłam o określenie swojego samopoczucia w domu rodzinnym, a więc atmosfery rodzinnej oraz stosunków między członkami rodziny.

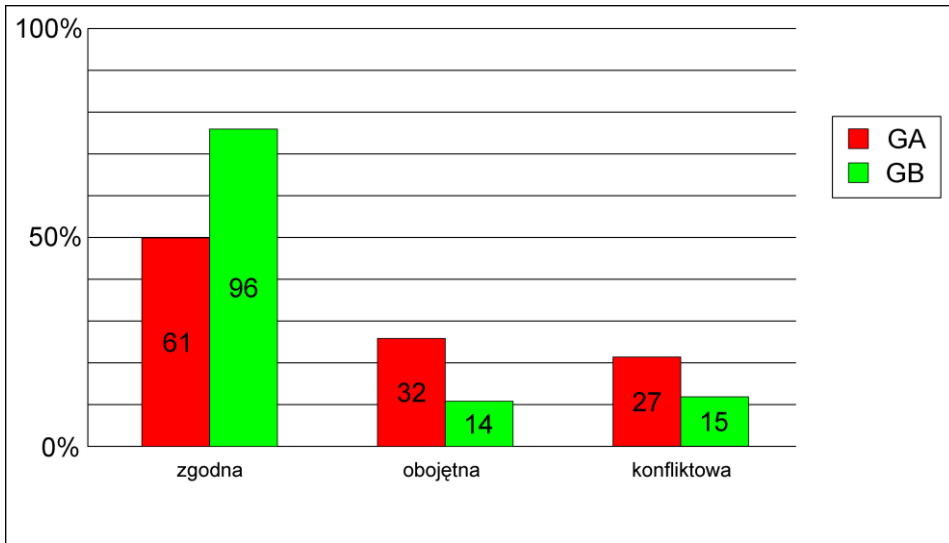
Pozytywne cechy stosunków między rodzicami zostały dostrzeżone przez większość respondentów niezależnie od grup. Niemniej jednak stosunki chłodne, czasami wręcz wrogie przeważały w opiniach uczniów z grupy podstawowej (tabela nr 41). W tej grupie jest istotnie wyższy odsetek rodzin, których członkowie pozostają w stosunkach obojętnych wobec siebie i niższy z przejawami pozytywnych uczuć, niż w grupie porównawczej - $\chi^2(1)=21,4$; $p<0,001$; $\chi^2(2)=17,6$; $p<0,001$.

Tabela 41 Relacje interpersonalne w badanych rodzinach (porównawczo)

Rodzaj relacji		GA	GB
Między rodzicami	Serdeczność i przyjaźń	75	116
	Obojętność	28	6
	Wrogość	18	4
Między rodzicami a dzieckiem	Serdeczność i przyjaźń	94	119
	Obojętność	22	5
	Wrogość	5	2

Ogólna atmosfera domowa (wykres nr 33) wydaje się, zgodnie z relacjami młodzieży, zależeć głównie od stosunków między poszczególnymi członkami rodziny.

Wykres 33 Atmosfera w rodzinie (porównawczo)

Wykonałam test niezależności χ^2 Pearsona między oboma zmiennymi, na 245 przypadkach. Uzyskałam wartość statystyki $\chi^2=18,2$; $p<0,001$. Istnieje istotny słaby związek między badanymi zmiennymi. W rodzinach (GB) istotnie częściej panuje zgodna atmosfera niż w rodzinach (GA). Dane uzyskane w wywiadzie klinicznym z matkami oraz dane z kwestionariusza ankiety skierowanej do młodzieży świadczą o względnie stałych, ukształtowanych już w początkowej fazie związku małżeńskiego relacji między rodzicami jako wyznacznikach wychowawczego klimatu rodzinnego.

Brak wzajemnej miłości rodziców powoduje obciążenie emocjonalne dziecka, które nie pozostaje obojętne na kształtowanie się osobowości. W celu sprawdzenia na ile relacje między małżonkami znajdują odzwierciedlenie w sposobie zachowania małego dziecka dokonałam analizy częstości zmiennej cechy charakteru dziecka w podziale względem zmiennej charakter związku.

W grupie porównawczej było istotnie więcej przypadków, dzieci ocenianych przez matki jako pogodne i wesołe, szczęśliwe, ciekawe świata niż w grupie podstawowej zaś w grupie podstawowej istotnie więcej dzieci postrzeganych jako: dokuczliwe, niecierpliwe, płaczliwe, niezadowolone, zamknięte w sobie i uparte (tabela nr 42).

Tabela 42 Charakterystyczne zachowania dziecka w percepcji matek (porównawczo)

Najczęstsze zachowania dziecka	GA		GB		Wynik χ^2
Pogodne, wesołe	79	65	113	94	23,46
Dokuczliwe	23	19	4	3	15,70
Niecierpliwe	33	27	16	13	8,05
Szczęśliwe	23	19	53	42	15,71
Płaczliwe	36	30	8	10	22,26
Niezadowolone	9	7	2	2	4,90

Gniewne	7	6	2	2	3,05
Zamknięte w sobie	18	15	3	2	12,24
Ciekawe świata	56	46	75	60	4,62
Uparte	48	39	25	26	10,84
Towarzyskie	46	38	44	36	0,13

*wyniki pionowo nie sumują się ze względu na możliwość dokonania wielokrotnego wyboru

W celu zbadania atmosfery domowej w rodzinach dzieci niedostosowanych społecznie i jej wpływu na rozwój emocjonalny dzieci dokonałam analizy związku więzi uczuciowych między rodzicami i postrzeganymi przez matki cechami charakteru ich dzieci. W rodzinach, w których relacje między małżonkami były zaburzone: brak było jakichkolwiek więzi między rodzicami lub rodzice utrzymywali pozorny związek (tylko dla dobra dzieci, ambiwalencja) dziecko było istotnie rzadziej postrzegane przez matki jako: pogodne i wesołe $\chi^2=16,9$; $p<0,01$, szczęśliwe $\chi^2=17,1$; $p<0,01$, towarzyskie $\chi^2=10,2$; $p<0,05$ i ciekawe świata $\chi^2=6,9$; $p<0,01$ w stosunku do rodzin, w których relacje rodziców oparte były na wzajemnym uczuciu miłości.

Istotnie częściej dzieci określane były jako: dokuczliwe $\chi^2=31,7$; $p<0,001$, niecierpliwe $\chi^2=24,7$; $p<0,001$, płaczliwe $\chi^2=26,4$; $p<0,001$, niezadowolone $\chi^2=14,6$; $p<0,01$, gniewne $\chi^2=11,5$; $p<0,05$, uparte $\chi^2=19,0$; $p<0,001$ i zamknięte w sobie $\chi^2=13,8$; $p<0,001$. Z powyższej analizy można wnioskować o dystansie uczuciowym przeniesionym z diady: mąż – żona na diadę: rodzice – dzieci w przypadku rodzin o zaburzonych relacjach wewnątrzrodzinnych.

Sytuacje konfliktowe w znacznym stopniu wpływają na poziom ogólnej atmosfery domowej i choć większość ankietowanych przyznaje, że ich rodziny nie są wolne od występowania różnego rodzaju nieporozumień, warto zaznaczyć, że pytałam o kłótnie i nieporozumienia rodzinne w ogóle nie precyzując, czy dotyczą one relacji w rodzinie prowadzącej wspólne gospodarstwo domowe, czy też w szerszym znaczeniu, na przykład między rodzicami a samodzielnymi ekonomicznie dorosłymi dziećmi, mieszkającymi w jednym domu. Można przypuszczać, że w tej znaczącej liczbie deklaracji (tabela nr 43, 44) dotyczących występowania konfliktów rodzinnych tylko część stanowi zagrożenie dla spójności rodziny. Jednocześnie istnieje przypuszczenie, że ludzie mają tendencję do puszczania w niepamięć nawet poważnych konfliktów domowych, jeśli obecnie rodzina jest pogodzona.

Tabela 43 Sytuacje nieporozumień i kłótni w badanych rodzinach (porównawczo)

Częstotliwość występowania	GA		GB	
	N	%	N	%
Bardzo często	27	19	4	3
Często	35	29	8	6
Czasami	38	31	46	37
Sporadycznie	26	21	68	54

Tabela 44 Dziecko jako świadek kłótni między rodzicami (porównawczo)

Częstotliwość występowania	GA		GB	
	N	%	N	%
Często	44	36	13	10
Kilkukrotnie	40	33	44	35
Raczej nie	36	30	68	54
Brak odpowiedzi	2	1	1	1

Poczynione spostrzeżenia nie oznaczają zamiaru pomniejszenia wagi uzyskanych danych, przeciwnie - opinie ankietowanych oddają ocenę atmosfery panującej w rodzinie, która z założenia powinna być oazą spokoju i twierdzą dla wszystkich jej członków. Istnieje jednak potrzeba zachowania koniecznego dystansu w ocenie uzyskanych danych. Zebrany materiał daje podstawy do twierdzenia iż w rodzinach, w których więzi emocjonalne między rodzicami nie opierały się na uczuciu miłości, zdecydowanie częściej dochodziło do nieporozumień. Najczęstszymi powodami podawanymi przez badane kobiety była sytuacja finansowa, mieszkaniowa, przeciążenie obowiązkami domowymi, jak również bezrobocie, nadużywanie alkoholu i nie wypełnianie obowiązków wobec dzieci bądź odmienność w stylu wychowania i sprawowania opieki nad potomstwem. Wykonany test χ^2 na 245 przypadkach między zmiennymi: częstotliwość kłótni vs grupa $\chi^2=47,3$; $p<0,001$ wskazuje, że istnieje istotny umiarkowany związek między badanymi zmiennymi. W grupie podstawowej częściej dochodzi do kłótni niż w grupie porównawczej.

Z analizy danych wynika, że zarówno charakter związku małżeńskiego jak i sytuacje konfliktowe w rodzinie wpływają na zachowanie się dzieci lub też na postrzeganie ich cech charakteru przez matki. Wykonałam test Manna-Whitneya badający związek średnich rang w dwóch niezależnych grupach (tabela nr 45). Badane grupy istotnie się różnią między sobą. Zarówno w grupie podstawowej jak i porównawczej istnieje ta sama zależność: im częściej dochodziło w rodzinach do kłótni tym rzadziej dziecko postrzegane było jako pogodne, wesołe i towarzyskie, a częściej jako niecierpliwe.

Tabela 45 Częstotliwość kłótni i nieporozumień rodzinnych vs zachowania dziecka (test nieparametryczny)

Zmienna	Typowe zachowania dziecka	GA/GB	N	Nie było	Było	Mann-Whitney U	Istotność testu (2 stronna)
				Średnia ranga	Średnia ranga		
Częstotliwość nieporozumień i kłótni	pogodne, wesołe	GA	120	48,65	67,12	2092,00	0,004**
		GB	124	43,83	64,50	526,00	0,034*
	dokuczliwe	GA	120	61,09	58,00	1334,00	0,691
		GB	125	64,16	27,88	111,50	0,027*
niecierpliwe	GA	120	65,37	47,67	1573,00	0,010**	

	szczęśliwe	GB	125	65,68	43,37	650,50	0,012*
		GA	120	57,05	75,04	5534,00	0,021*
		GB	125	61,95	64,42	4460,50	0,672
	płaczliwe	GA	120	64,70	49,88	1696,00	0,029*
		GB	123	61,52	68,88	7075,00	0,528
	niezadowolone	GA	120	62,75	32,78	295,00	0,010**
		GB	125	62,53	92,00	7691,00	0,201
	gniewne	GA	120	61,19	49,43	346,00	0,368
		GB	125	63,89	8,50	17,00	0,016*
	zamknięte w sobie	GA	120	62,86	47,11	848,00	0,066
		GB	125	62,75	73,17	7655,50	0,581
	agresywne	GA	120	61,72	25,00	100,00	0,031*
	ciekawe świata	GA	120	57,73	63,89	3810,00	0,316
		GB	125	70,30	57,97	4289,50	0,036*
	uparte	GA	120	67,86	48,65	2238,00	0,002**
		GB	123	64,58	51,88	1297,00	0,075
	towarzyskie	GA	120	50,39	77,95	3830,00	0,000†
		GB	123	67,70	51,76	2277,50	0,008**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; † $p=0,001$

W grupie podstawowej częstotliwość nieporozumień i kłótni istotnie częściej powoduje postrzeganie dziecka również jako agresywne, płaczliwe, uparte a istotnie rzadziej jako szczęśliwe i zadowolone, w grupie porównawczej jako dokuczliwe i gniewne. Otrzymane wyniki są zbieżne z wynikami analizy częstości zmiennej cechy charakteru dziecka w podziale względem zmiennej charakter związku.

W perspektywie odroczonej atmosferę konfliktową w rodzinie należy wiązać z późniejszymi przejawami niedostosowania społecznego (tabela nr 46).

Tabela 46 Częstotliwość konfliktów rodzinnych a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA) - (współczynniki korelacji ρ Spearmana)

Podskale SNS	Częstotliwość konfliktów
Nieprzystosowanie rodzinne	0,215*
Nieprzystosowanie rówieśnicze	0,185*
Nieprzystosowanie szkolne	0,117
Nasilenie zachowań antyspołecznych-	0,203*
Kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych	0,205*
Kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych	-0,073

* $p < 0,05$

W ponad połowie rodzin GA kłótnie w rodzinie zdarzały się często i bardzo często. Analizując sposób odnoszenia się młodzieży do otoczenia można zauważyć, że wyuczony model funkcjonuje w przeniesieniu na późniejsze życie. Konflikty z rodzicami są udziałem aż 76% badanych (GA), z rodzeństwem 66%, z nauczycielami 51%, a 45% z kolegami zarówno w szkole jak i poza szkołą.

Zmienna częstotliwość konfliktów rodzinnych jest słabo dodatnio skorelowana ze zmienną NR, NK, ZA, BP. Im większa wartość zmiennej częstotliwości konfliktów rodzinnych, tym większe natężenie zmiennej NR, NK, ZA, BP.

Oslabienie więzi między małżonkami prowadzi do trudności w wychowaniu dzieci. Pierwszym bowiem sposobem wyrażania miłości wobec dzieci jest wzajemna miłość rodziców. Jakość relacji pomiędzy małżonkami przekłada się na relacje pomiędzy pozostałymi członkami rodziny, w szczególności zaś relacje pomiędzy rodzeństwem. Można zatem sądzić, że zanik pozytywnych uczuć pomiędzy małżonkami rodzi dezintegrację rodziny jako systemu.

Mikrostudium przypadku zamieszczone poniżej obrazuje wpływ ogólnej atmosfery rodzinnej na sferę behawioralnych zachowań przejawianych przez dziecko. Wycofywanie się z kontaktów z rodziną jest przejawem ucieczki od zaistniałej rzeczywistości, a tworzenie własnego obrazu świata stanowi w przypadku opisywanej dziewczynki mechanizm obronny i nacechowane jest brakiem zaufania, poczuciem bezradności i złości, nieumiejętnością rozwiązywania problemów, która wynika z niskiego poczucia własnej wartości, tendencją do izolacji emocjonalnej i społecznej. Dramat polega na odczuwaniu najsilniejszego zagrożenia płynącego ze strony bliskich.

Renata T., lat 16, uczennica technikum. Matka lat 37, wykształcenie średnie, obecnie pracuje jako kasjerka; ojciec, lat 43, wykształcenie średnie, prowadzi własne gospodarstwo rolne średniej wielkości. Warunki mieszkaniowe i bytowe dobre: własny duży dom, budynki gospodarcze, stały dochód. Renata jest jedynym dzieckiem i wychowuje się w rodzinie pełnej, naturalnej.

Poziom integracji w rodzinie jest niski, następuje rozpad więzi między rodzicami wynikający najprawdopodobniej z niezgodności charakteru. Wiąż matki i ojca z dzieckiem jest płytka. Renata przyjmuje pozycję w rodzinie dziecka niewidzialnego, wycofuje się z życia rodzinnego, spędza większość czasu u koleżanki, nawet do kilku godzin w ciągu dnia.

Maria i Piotr są małżeństwem od 16 lat. Przez kilka lat młodym małżonkom pomagała babcia. Od czasu jej śmierci rodzice sami wychowują dziecko. Stosunki między rodzicami prawie od początku małżeństwa układają się źle, drobne sprawy są powodem awantur. Piotr prowokuje konflikty i kłótnie, często złości się i obrzuca żonę wulgaryzmami. Nie liczy się z jej uczuciami i nie daje jej emocjonalnego oparcia. W dzieciństwie podczas kłótni rodziców Renata zamykała się w swoim pokoju obecnie ucieka z domu. Maria ukrywa sytuację rodzinną przed sąsiadami i znajomymi. W domu często panują tzw. ciche dni.

Od urodzenia dziecka rodzice zaspokajali jedynie potrzeby materialne córki. Za-

również matka jak i ojciec stawiali córce zbyt wysokie i rygorystyczne wymagania: raczej w formie nakazu, niedostosowane do możliwości. Rzadko stosowali jakiegokolwiek pochwały.

Małe poczucie bezpieczeństwa negatywnie wpłynęło na rozwój poznawczy i społeczny dziewczynki - jest mało aktywna i samodzielna. Brak uczucia miłości i akceptacji jest przyczyną negatywnych przeżyć dziewczynki (koszmary, strach, złość). Nieprzyjazna atmosfera rodzinna przyczyniła się do negatywnych doświadczeń społecznych, do trudnego nawiązywania kontaktów z innymi oraz do nietrwałych kontaktów z ludźmi, a w rezultacie do braku akceptacji przez środowisko.

Z powodu problemów rodzinnych i osobistych, przerastających ją zupełnie, wykazuje coraz większe zaburzenia emocjonalne i objawy somatyczne, co przekłada się na problemy w szkole (ma braki w nauce, nie ma odrobionych zadań domowych, wagaruje). W domu izoluje się od rodziców, zamyka się w swoim pokoju i w wymyślonym przez siebie świecie.

Niespokojna i napięta atmosfera domowa burzy równowagę psychiczną dziecka, powodując określone zmiany w zachowaniu. Stany niepewności, niepokoju, pewnego rodzaju odrzucenia mogą rozszerzać się przybierając formy nadpobudliwości, objawów lękowych lub nerwicy. Dzieci takie, zwykle mają duże problemy z przystosowaniem się do nowych środowisk i sprawiają duże kłopoty wychowawcze. Wyniki badań w podskali BP dodatkowo potwierdzają związek między niekorzystnym klimatem wychowawczym a nadpobudliwością psychoruchową, choć twierdzenie, że nadpobudliwość psychoruchowa jest następstwem konfliktowej sytuacji rodzinnej w okresie wczesnodziecięcym byłoby daleko idącym uproszczeniem. Niemniej jednak w 44% (GA) pedagodzy szkolni zaobserwowali występowanie w wieku adolescencji objawów nadpobudliwości ruchowej, w 40% objawów lękowych (lub skrajnej nieśmiałości). Analiza empiryczna wskazuje, że wyniki te ściśle współgrają z danymi odnoszącymi się do występowania w badanych rodzinach atmosfery częstych kłótni i nieporozumień w pierwszych latach życia dziecka.

1.10 Relacje między badanymi rodzicami i dziadkami

Stosunki rodzinne to nie tylko wzajemne relacje matka – dziecko, czy ojciec – dziecko. Na rozwój dziecka wpływają zarówno jego relacje z poszczególnymi członkami rodziny, jak też wzajemne relacje wszystkich jednostek tworzących rodzinę, czyli między innymi rodziców i ich rodzin pochodzenia.

Nie bez znaczenia dla kondycji młodego małżeństwa jest akceptacja ze strony rodzin pochodzenia. Mezalianse obserwowane w przeszłości dotyczące pochodzenia nie mają w dzisiejszej dobie większego znaczenia, na co wpłynęła sytuacja ekonomiczna i kulturalna. Jednakże nierównowaga czy to pod względem wykształcenia, zajmowanej pozycji społecznej czy sytuacji majątkowej przyszłych małżonków jest odbierana przez rodziny pochodzenia jako pewnego rodzaju mezalianse i w wielu przypadkach stanowi oś niezgody lub przynajmniej chłodnych relacji. Wybór partnera życiowego zupełnie odmienny od oczekiwań rodziny może, aczkolwiek nie stanowi to reguły, prowadzić do rozluźnienia więzów rodzinnych, występowania dylematów moralnych i

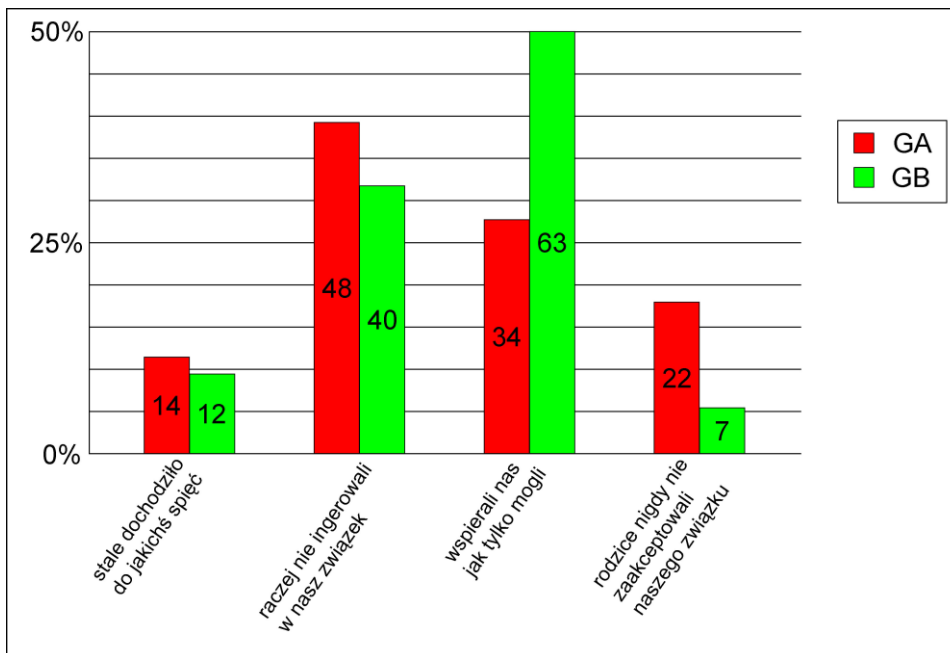
izolowania się od kontaktów z poszczególnymi członkami rodziny co nie sprzyja atmosferze domowej.

W celu określenia sytuacji młodych małżeństw w relacjach z ich rodzinami pochodzenia pod kątem tworzenia atmosfery wychowawczej dla swoich dzieci wykonałam test χ^2 między zmiennymi relacje: rodzice-dziadkowie vs grupa, na 240 przypadkach ($\chi^2=17,2$; $p=0,001$; $p<0,001$). Udział rodzin, w których rodzice nigdy nie zaakceptowali związku, lub raczej nie ingerowali w związek lub gdzie stale dochodziło do jakichś spięć jest istotnie wyższy w grupie podstawowej. Wsparcie dla młodych małżeństw jest deklarowane istotnie częściej w grupie porównawczej (wykres nr 34).

Z danych wynika, że na wielozakresowe wsparcie ze strony rodziców mogło liczyć 50% młodych małżeństw GB, a tylko 28% GA. Rozbieżności dotyczą także problemów związanych z brakiem akceptacji związku oraz konfliktami wewnątrzrodzinnymi - 39% małżeństw GA i 16% GB doświadczało tego typu problemów, przy czym w większości dotyczyły rozbieżności w zakresie modelu wychowania dzieci. W rodzinach GA konflikty miały wyraźne podłoże związane z sytuacją materialną, brakiem akceptacji.

Związek między rodziną pochodzenia a rozwojem młodego małżeństwa należy ujmować jako relację wzajemną, tak jak związek między rodziną a rozwojem jednostki, a więc można przyjąć, że rodzina pochodzenia wywiera określony wpływ na rozwój młodego małżeństwa, ale z kolei zmiany rozwojowe nowego związku i jego aktywność oddziałują na funkcjonowanie dalszej rodziny i prowadzą do zmian w jej funkcjonowaniu. Takim momentem zmian w funkcjonowaniu jest pojawienie się dzieci jako nowych członków rodziny. Wymaga to dostosowania się do nowej sytuacji i przyjęcia nowych ról.

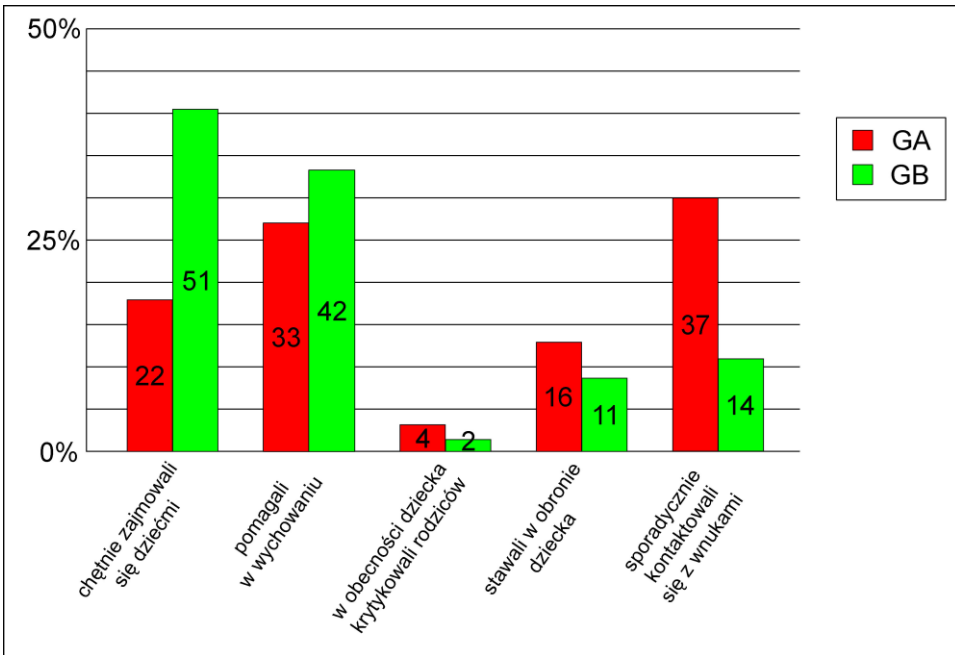
Wykres 34 Relacje między młodymi małżeństwami a ich rodzinami pochodzenia (porównawczo)

Dziadkowie, nawet nie mieszkający razem z dorosłymi dziećmi i nawet w przypadku gdy poglądy na temat wychowania potomstwa różnią się z tymi, jakie wyznają młodzi rodzice uczestniczą intensywnie w życiu ich rodzin, przede wszystkim wypełniając znaczną część zadań związanych z opieką nad dziećmi do wieku szkolnego włącznie. Ważnym elementem stosunków międzypokoleniowych w rodzinie, zwłaszcza międzypokoleniowych, jest przekaz doświadczeń, wartości, przekonań, wierzeń i norm oraz tradycji. Rola dziadków jest zatem ważna w każdej rodzinie, jedynie różna jest skala wpływów. Odgrywają oni również istotną rolę w procesie socjalizacji. Szczególnie ważne są więzi miłości łączące dziadków z wnukami oraz ochrona z ich strony przed różnymi stresami, co daje dzieciom poczucie bezpieczeństwa.

W toku badań zwróciłam uwagę na wychowawczą rolę dziadków realizowaną bezpośrednio poprzez opiekę nad wnukiem, i pośrednio jako wsparcie dla rodziców dziecka (wykres nr 35).

Wykres 35 Wychowawcza rola dziadków (porównawczo)

Zgromadzony materiał empiryczny pozwala na sformułowanie zależności między akceptowaniem związku przez rodziców i pełnieniem roli dziadków ($\chi^2=24,3$; $p<0,001$). W związkach, w których ze strony rodziców deklarowane było duże wsparcie zaobserwowałam wysoki wskaźnik bezpośredniego zaangażowania w wychowanie wnuków. Zbliżone wartości procentowe odnoszą się do braku akceptacji związków małżeńskich przez rodziny pochodzenia i sporadycznymi kontaktami dziadków z wnukami. Nasuwa się tym samym wniosek o osłabieniu więzi wewnątrzrodzinnych i kontroli co prowadzi do trudności w wychowaniu dzieci.

Stosunki między dorastającymi wnukami i dziadkami stanowią najczęściej ciągłość więzi z dzieciństwa. Podlegają jednak wyraźnym zmianom i przy kontynuacji przywiązania stają się bardziej zindywidualizowane.

Zbadałam relacje między dziadkami i wnukami w okresie ich adolescencji. Z danych z ankiety „To moje życie” wynika, że dziadkowie są dla dorastających wnuków ważni nie tylko jako opiekunowie, ale raczej jako starsi członkowie rodziny i osoby bliskie, na których można polegać, a tym samym są naturalnym filarem wsparcia obok rodziców i starszego rodzeństwa. Relacje z nimi rozszerzają krąg doświadczeń społecznych i psychicznych, stwarzają przy tym podstawy kształtowania się poczucia zakorzenienia w przeszłości rodziny i tym samym sprzyjają rozwojowi tożsamości indywidualnej.

Pojedyncze wypowiedzi świadczą również o tym, że w sytuacjach problemowych w rodzinie lub szkole dziadkowie są często powiernikami i mediatorami.

Podsumowując klimat wychowawczy w badanych rodzinach należy zauważyć głębokie dysproporcje w zakresie relacji i więzi wewnątrzrodzinnych na niekorzyść rodzin GA. Jakość więzi między rodzicami stanowi wykładnię ogólnej atmosfery domowej i wszelkich relacji zachodzących w poliadach. Chłodny emocjonalnie stosunek do dziecka współwystępuje z odrzuceniem roli matki lub ojca, ponieważ koliduje ona z innymi ważnymi celami w życiu, albo łączy się z dużą trudnością nawiązania więzi emocjonalnych z innymi ludźmi. Brak pozytywnych wzajemnych relacji, których podstawą jest uczucie miłości i akceptacji powoduje zaburzenia ujawniające się w postaci nieprzystosowania rodzinnego, rówieśniczego, prezentowanych zachowań eksternalizacyjnych w postaci aspołecznego zachowania lub internalizacyjnych najczęściej wycofania z kontaktów i zaburzeń lękowych..

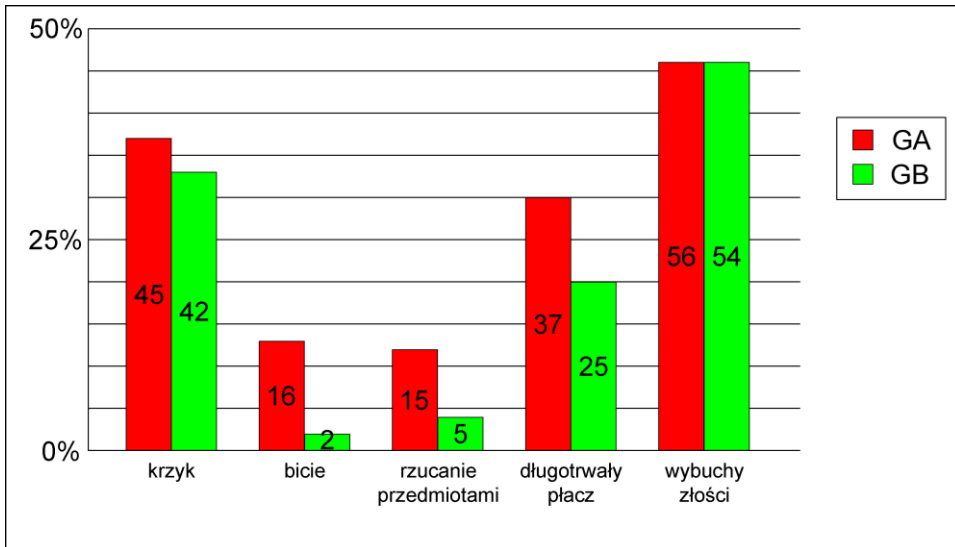
1.11 Stany emocjonalne dziecka i reakcje rodziców

Liczne obserwacje wskazują że do około 4 roku życia reakcje gniewu są naturalnym etapem rozwoju emocji u dzieci. Mogą się jednak nasilić na skutek nieprawidłowych oddziaływań wychowawczych czego efektem będzie przeniesienie gniewu i złości na przedmioty lub osoby inne niż źródło gniewu. Jest to w tym okresie zjawisko na ogół przejściowe, jeśli jednak występuje zbyt często może mieć tendencję do utrwalania się.

Przyczyny niepożądanych zachowań w okresie wczesnodziecięcym związane są z małą odpornością na niepowodzenia i sytuacje z którymi dziecko nie potrafi sobie jeszcze poradzić. Zachowania agresywne mogą mieć także związek z postępowaniem opiekunów wyrażającym się sprzecznymi poleceniami oraz niekonsekwencją w tolerowaniu bądź karaniu zachowań dziecka w sytuacjach podobnych jak również z naśladowaniem zachowań agresywnych osób dorosłych z bliskiego kręgu wychowawczego.

Gniew jest jednym ze sposobów wyrażania przez dziecko niedoborów w zakresie zaspokajania potrzeby miłości i akceptacji oraz redukcji lęku i stresu. Ze względu na okres rozwojowy dzieci mają bardzo ograniczony repertuar środków wyrażania gniewu, mogą go manifestować werbalnie lub przez określone zachowanie w stosunku do otaczającego świata przedmiotów i osób. To jaką metodę wyrażania gniewu wybierze dziecko zależy w pewnej mierze od tego, jak jego bliscy reagowali na zdenerwowanie. Jest to szczególnie widoczne w rodzinach, gdzie złość przejawia się krzykiem albo agresywnym zachowaniem. Czynne oznaki niezadowolenia dziecka wobec otoczenia przedstawia wykres nr 36.

Wykres 36 Sposób wyrażania gniewu przez dziecko (porównawczo)

W obydwu badanych grupach najczęstszym sposobem wyładowania dziecięcej emocji były gwałtowne, acz krótkotrwałe wybuchy złości oraz krzyk. Różnice dotyczą częstotliwości wyrażania gniewu przez dziecko (tabela nr 47) oraz ujawnionych zachowań agresywnych jak bicie i rzucanie przedmiotami. W obydwu przypadkach wyższe wskaźniki uzyskały dzieci GA. Przeniesienie zachowań agresywnych na środowisko rówieśnicze dominuje wśród dzieci z GA, co w skargach skierowanych do rodziców odnotowali wychowawcy przedszkola (35% uczęszczających do przedszkola, analogicznie w GB – 18%).

Tabela 47 Częstotliwość wyrażania gniewu, płaczu i zachowań agresywnych przez dziecko (porównawczo)

Częstotliwość wyrażania gniewu	GA		GB	
	N	%	N	%
Bardzo często	8	7	4	3
Często	26	21	7	6
Czasami	44	36	63	50
Sporadycznie	44	36	52	41

Z relacji matek wynika, że podstawową reakcją rodziców na wyrażanie gniewu przez dziecko było tłumaczenie i rozmowy z dzieckiem (tabela nr 48) jednakże istotne różnice dotyczą przejawiania wobec dziecka odniesień agresywnych (krzyk, klaps) stosowanych zdecydowanie częściej przez rodziców (GA).

Tabela 48 Reakcje rodziców na wyrażanie gniewu przez dziecko w okresie wczesnodziecięcym (porównawczo)

Reakcje rodziców	GA	GB

	N	%	N	%
Pomijanie milczeniem	8	7	15	12
Tłumaczenie	76	62	82	65
Długie rozmowy	12	10	19	15
Pozostawienie dziecka samego	6	5	1	1
Krzyk	20	16	2	2
Klaps	21	16	1	1

Zgodnie z teoriami psychologicznymi agresja może być spowodowana frustracją lub stanowiąc nabyty, wyuczony popęd. Od pierwszych dni życia zależne od innych dziecko odczuwa bezradność, która wywołuje zachowania instrumentalne, świadczące albo o bezsilności (płacz, skarga), albo o agresji wywołanej tą frustrującą sytuacją (krzyk, złe zachowanie). Oba rodzaje reakcji zwracają uwagę rodziców bądź opiekunów na dziecko. W zależności od tego, które z tych zachowań będzie nagradzane, to stanie się źródłem wyuczonych i utrwalonych reakcji. Zanim więc rodzice staną się wzorem do naśladowania, poprzez stosowane wzmocnienia mogą utrwalac wzorce agresywnych zachowań. Badania wskazują na istnienie zależności między cechami rodziny a różnymi formami zachowań agresywnych dzieci (Niebieska Linia, nr 1 / 2005)

W toku badań otrzymałam wyniki wskazujące na istotny związek między jakością reakcji rodziców na gniew dziecka a nieprzystosowaniem rówieśniczym. Analiza wariancji wskazuje na istnienie różnic między wypracowanymi przez rodziców sposobami redukcji gniewu dziecka - $F(4, 117)=3,29; p<0,05$ (tabela nr 49)

Tabela 49 Reakcja rodziców na gniew dziecka a jego niedostosowanie społeczne (GA) (analiza wariancji)

Podskala SNS	Suma kwadratów efektu	Suma kwadratów błędu	F testu Levena	Wariancje	df efektu	df błędu	Wariancja efektu	Wariancja błędu	F	Istotność
NR	190,96	2645,70	$F(4; 117) = 0,160$	równe	4	117	47,74	22,61	2,11	0,084
NK	170,30	1513,31	$F(4; 117) = 1,105$	równe	4	117	42,58	12,93	3,29	0,014*
NS	65,42	2508,95	$F(4; 117) = 1,627$	równe	4	117	16,36	21,44	0,76	0,552
ZA	50,66	1538,50	$F(4; 117) = 1,423$	równe	4	117	12,66	13,15	0,96	0,431
BP	31,75	841,53	$F(4; 117) = 0,298$	równe	4	117	7,94	7,19	1,10	0,358
SK	51,84	930,53	$F(4; 117) = 1,345$	równe	4	117	12,96	7,95	1,63	0,171

* $p < 0,05$

Wysokie wyniki w podskali nieprzystosowanie rówieśnicze uzyskane przez młodzież z GA świadczą o wyuczonych na wczesnych etapach rozwoju, agresywnych formach rozwiązywania problemów wyniesionych z interakcji wewnątrzrodzinnych.

Klimat emocjonalny panujący w rodzinie stanowi wypadkową wielu tendencji działających w systemie rodzinnym. Składają się na niego zarówno ustosunkowania rodziców względem dziecka, sposób jego percepcji - co często jest wyznaczone ich własnym stanem emocjonalnym, wzajemne ustosunkowania rodziców względem siebie, poziom przeżywanego stresu, wreszcie wsparcie, jak i stopień zadowolenia z uzyskiwanej pomocy. Klimat emocjonalny w rodzinie współdeterminowany jest przez same zasoby osobowe leżące zarówno po stronie rodziców, jak i dziecka. Oznacza to, iż wnoszone do wzajemnych kontaktów umiejętności interpersonalne, określone cechy funkcjonowania osobowego zarówno dziecka, jak i rodziców, ich kompetencje społeczne, zdolności w zakresie pozytywnego wzmocnienia partnerów interakcji, określone style atrybucyjne determinujące percepcję kontroli nad stresorami, wreszcie wzajemna percepcja i oczekiwania - wyznaczają zarówno charakter, jak i jakość wzajemnych interakcji rodzinnych.

W teoriach ekologicznych (M. Tyszkowa 1996) rodzinę definiuje się jako system interakcji zachodzących między jednostkami związanymi ze sobą więzami małżeństwa lub pokrewieństwa i te interakcje rozpatruje się w cyrkularnym a nie linearnym ujęciu przyczynowo-skutkowym. Tak więc, jeśli w rodzinie między poszczególnymi członkami rodziny występują dysonanse, nieporozumienia, muszą one skutkować na cały system, powodując zmiany w ogólnej atmosferze. Analizując rodzinę pod kątem systemu interakcji, można ją scharakteryzować w wymiarze spójności i adaptacyjności. Wymiary te wchodziły w skład Modelu Circumplex określanego w literaturze polskiej jako Model Olsona (Radochoński 1987).

Spójność rodziny to więź emocjonalna między jej członkami oraz indywidualny stopień autonomii, jakiej doświadczają. Każdy członek rodziny może czuć się silnie z nią związany bądź od niej odseparowany, co odzwierciedla się w funkcjonowaniu całej rodziny. Umiarkowany poziom spójności rodziny pozwala na równowagę między autonomią a przywiązaniem, co stwarza jednostce optymalne warunki rozwoju.

Adaptacyjność to zdolność systemu rodzinnego do zmiany struktury władzy, układu ról i zasad w odpowiedzi na wymagania stawiane przez sytuację i określony etap rozwoju. System rodzinny, podobnie jak inne żywe systemy, wymaga tak stabilności, jak i zmiany. Optymalnie funkcjonująca rodzina powinna odznaczać się równowagą między zdolnością do wprowadzania zmian i zachowywania stabilności.

Chociaż system rodzinny tworzą interakcje wszystkich jej członków, to rodzice odgrywają w nim tak znaczną rolę, że ich postawy rodzicielskie mogą decydująco wpływać na charakter interakcji między wszystkimi członkami rodziny. Doświadczenia kliniczne wskazują, że najbardziej dramatyczne konsekwencje dla rozwoju dziecka wynikają z zakłóceń relacji interpersonalnych w rodzinie, powodujących deprywację potrzeby miłości, przynależności, wsparcia i opieki. Rodzina jest miejscem, gdzie dziecko dokonuje pierwszych prób w kontaktach społecznych, doświadcza ograniczeń i wzmocnień we własnym rozwoju oraz nabiera zaufania do otaczającego świata. Rodzina, w której te podstawowe więzi i kryteria zostały zaburzone, kształtuje młodego

człowieka pozbawionego elementarnych umiejętności emocjonalnego i społecznego funkcjonowania, co w perspektywie dalszego jego rozwoju objawia się podejmowaniem zachowań społecznie nieakceptowanych, niosących negatywne skutki zarówno samej jednostce jak i jej otoczeniu.

II Opieka nad dzieckiem a przejawy jego niedostosowania społecznego

Rozwój dziecka i jego efekty procesów życiowych uzależnione są od funkcjonowania rodziny, w którym zachodzi ścisły związek między zabiegami pielęgnacyjnymi i oddziaływaniami wychowawczymi, a następnie edukacyjnymi.

Z wychowaniem i zaspokajaniem potrzeb dziecka wiąże się aktywność rodziców. Dobrego lub złego funkcjonowania rodziny nie należy z pewnością rozpatrywać tylko jako ilości czasu jaki rodzice poświęcają dziecku, jednakże mimo wszystko nie jest on bez znaczenia. W zdecydowanej większości badanych rodzin osobą z którą dziecko w wieku przedszkolnym przebywało najczęściej była matka oraz dziadkowie (tabela nr 50). Udział ojców w tym zakresie jest drugoplanowy, ale taki podział wynika raczej z tradycyjnego przypisania ról w rodzinie: matki jako osoby wychowującej małe dziecko, ojca jako zapewniającego utrzymanie.

Tabela 50 Osoby sprawujące opiekę nad dzieckiem (porównawczo)

Osoba sprawująca opiekę	GA		GB	
	N	%	N	%
Matka	94	77	95	75
Ojciec	0	0	5	4
Dziadkowie	16	13	19	15
Starsze rodzeństwo	8	7	1	1
Opiekunka	4	3	6	5

Rozbieżności między grupami dotyczą ilości czasu jaki rodzice mogli poświęcić swojemu dziecku w ciągu dnia (tabela nr 51). Z wywiadów z matkami wiadomo, że mówiąc o czasie spędzonym w interakcjach z dzieckiem w okresie przedszkolnym miały na myśli w większości czas poświęcony na czynności pielęgnacyjne i związane z przygotowaniem posiłków. Na dalszym planie znalazły się czynności związane z istotnymi potrzebami psychicznymi i intelektualnymi małego dziecka jak zabawa, wspólny spacer czy czytanie bajek. W większości badane matki tłumaczyły brak czasu dla dziecka trudną sytuacją materialną, wiążącą się z koniecznością poszukiwania dodatkowego źródła utrzymania lub karierą zawodową.

Ze względów biologicznych kontakt dziecka z matką jest najintensywniejszy, jednakże niezwyklej rolę przypada ojcu w okresie pierwszych lat życia dziecka, kiedy poznaje ono otaczający je świat. Ojciec pełni rolę nauczyciela,

przewodnika po tym co nowe, pomaga zrozumieć świat, i ochrania przed niebezpieczeństwami i przez to tworzy się szczególnie mocna więź między dzieckiem i ojcem, a ojciec staje się dla swojego dziecka autorytetem i buduje zaufanie ale podstawą budowania tej bliskiej więzi jest wspólnie spędzony czas.

Tabela 51 Czas poświęcony dziecku w ciągu dnia (porównawczo)

Ilość czasu	GA				GB			
	matka		ojciec		matka		ojciec	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Brak czasu	0	0	50	41	5	4	5	4
1-2 godziny	19	16	60	49	16	13	41	33
3-4 godziny	40	33	10	8	33	26	40	32
5 i więcej	63	52	2	2	71	56	24	19

Z powyższych danych wynika, że ojcowie z GA w stosunku do ojców z GB spędzali z dzieckiem zdecydowanie mniej czasu. Źródeł można upatrywać w postawie obojętności wobec dziecka, zaburzonych relacjach między rodzicami, kryzysie ojcostwa oraz słabej kondycji finansowej rodzin.

Problem opieki nad małym dzieckiem młodzi rodzice rozwiązują głównie w ramach rodziny. 13% rodzin z całej populacji badawczej powierzyło opiekę nad dzieckiem zatrudnionej opiekunce, z czego 11% przypada na grupę porównawczą, w której aktywność zawodowa obydwójga rodziców była zdecydowanie wyższa. W tej grupie wyższy jest także procent dzieci uczęszczających do przedszkola – 82%, gdy w grupie podstawowej niecałe 60%.

Różnice między badanymi grupami w zakresie sprawowania opieki w tym czynności związane z pielęgnacją dziecka są istotne, zważywszy na udział innych osób z najbliższego otoczenia, w tym w szczególności ojca. Tabela nr 52 wskazuje, że w grupie podstawowej istotnie częściej matka zdana była wyłącznie na siebie, lub na pomoc starszych dzieci, w grupie porównawczej zaś na pomoc ojca dziecka oraz rodziców. Potwierdza się tym samym brak wsparcia ze strony rodziny pochodzenia, powodowany opisanymi wcześniej czynnikami, wobec rodzin z GA.

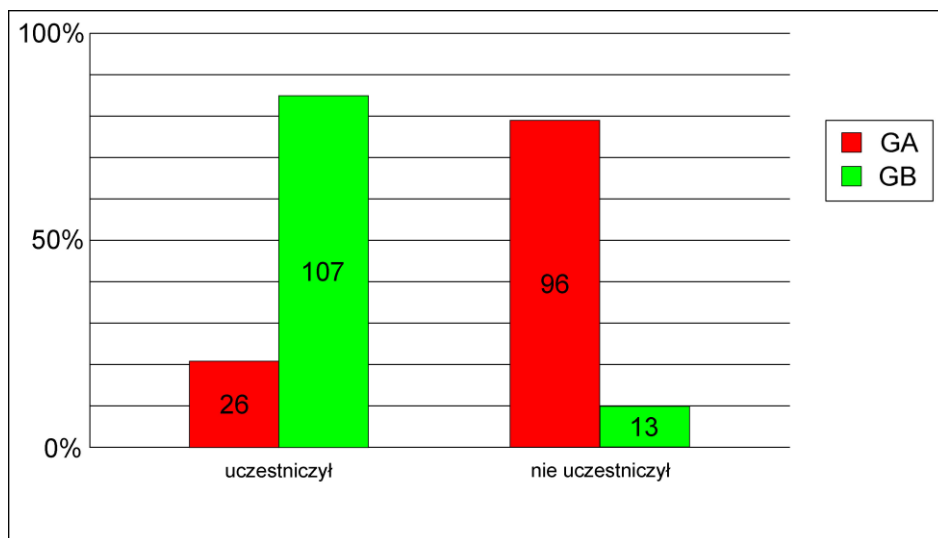
Tabela 52 Pomoc matce w sprawowaniu opieki nad dzieckiem (porównawczo)

Osoby wspomagające	GA		GB		Wynik χ^2
	N	%	N	%	
Nikt	58	48	4	3	62,10
Ojciec dziecka	40	33	96	76	47,15
Starsze dzieci	24	20	13	10	4,27
Rodzice	65	53	86	68	5,84
Przyjaciele/sąsiedzi	10	8	9	7	1,38
Opiekunka	2	2	14	11	3,21

Budowanie więzi z dzieckiem rozpoczyna się już w wieku niemowlęcym. Ojciec poprzez współuczestnictwo w pielęgnacji malucha i opiece nad nim stopniowo tworzy pierwsze relacje, które stanowią wzorzec późniejszych

relacji społecznych z otoczeniem i są gwarantem harmonijnego rozwoju dziecka. Zgromadzony materiał świadczy o głębokiej dysproporcji w zakresie wczesnej, bezpośredniej opieki ojcowskiej pomiędzy badanymi grupami (wykres nr 37).

Wykres 37 Uczestnictwo ojca w czynnościach pielęgnacyjnych (porównawczo)

W grupie porównawczej ojciec istotnie częściej uczestniczył w czynnościach pielęgnacyjnych, niż w grupie podstawowej ($\chi^2=112,5$; $p<0,001$).

Większe zaangażowanie ojców GB należy tłumaczyć obranym partnerskim modelem rodziny, wyższym poziomem wykształcenia, współczesnym podejściem do roli ojca akceptowanym przez obydwójce małżonków. Niski udział ojców GA jest pochodną ugruntowanego klasycznego podziału, w którym czynności pielęgnacyjne spoczywają na matce, braku świadomości na temat doniosłej roli ojca we wczesnych etapach życia dziecka oraz obojętnego lub negatywnego stosunku emocjonalnego wobec dziecka.

Wizerunki ojców są rezultatem dwóch odmiennych wizji męskości: pierwsza (dominująca w rodzinach GA) związana jest z tradycyjnymi wyobrażeniami ojcostwa i polaryzacją ról kobiecych i męskich jako stanu naturalnego, którego nie należy zmieniać, druga zaś z nową koncepcją ojca (dominująca w rodzinach GB) - akcentującą androgyniczne zachowania w procesie wychowywania dziecka, głównie na etapie pielęgnacji i opieki nad maleństwem (M.S. Kimmel 1987, s. 9-24). Asymetria zaangażowania mężczyzn i kobiet w opiekę rodzicielską pociąga za sobą negatywne skutki dla wszystkich członków rodziny. Jeśli wychowaniem zajmuje się jedynie matka, a ojciec nie uczestniczy w stopniu dostatecznym w procesie wychowania, możliwości nawiązania głębszych więzi emocjonalnych z dzieckiem są ograniczone. Nowy paradygmat męskości - wzór opiekuna dziecka stwarza mężczyźnie szansę rozwijania pełni jego możliwości jako człowieka, nawiązanie głębokich więzi uczuciowych z dzieckiem, które doznaje, tak potrzebnego dla prawidłowego

uksztaltowania osobowości wpływu męskiego. O coraz większej sile nowej wizji ojcostwa w Polsce może świadczyć pojawienie się nowego pojęcia „tacierzyństwo” (D.W. Driscoll 2003) oraz uchwalenie przez Sejm w 2001 roku prawa mężczyźni do korzystania z części urlopu macierzyńskiego.

III Metody wychowania w rodzinie a niedostosowanie społeczne badanych

Rodzina stanowi naturalne środowisko wychowawcze dzieci, w którym uczeństwo jest trwałe, obejmujące dłuższy okres życia i stanowi zasadnicze znaczenie dla prawidłowego rozwoju dziecka, kształtowanie jego pozycji życiowej oraz zdrowia psychicznego poprzez świadome oddziaływanie opiekuńcze i wychowawcze oraz nieświadome, poprzez zachowanie rodziców wobec dziecka, postawy emocjonalne, relacje ze współmałżonkiem i rodzeństwem dziecka. Istotnym komponentem jest tym samym ładunek uczuciowy oraz stopień akceptacji dziecka, wyznaczające działania rodziców w stosunku do dziecka. Zależność osobowości dziecka od postawy jego rodziców przejawia się w rozwoju: sprawności umysłowej, uczuciowości, aktywności, uspołecznienia, dobrego lub złego przystosowania w szkole, stosunku do dorosłych.

Atmosfera domu najmocniej kształtuje poglądy, postawy oraz osobowość dziecka i od rodziców zależy, jakie postawy społeczne będzie reprezentowało w przyszłości ich dziecko. Niekonsekwencje w wychowaniu, brak jednolitości w postawie matki i ojca, wydawanie dziecku sprzecznych poleceń, nadmierny rygorizm lub liberalizm czy represje karne prowadzą do utraty poczucia bezpieczeństwa na skutek braku pewności reakcji otoczenia, utraty zaufania do rodziców oraz ich autorytetu, życie w napięciu i niepewności, a poprzez to do zaburzeń w prawidłowym rozwoju dziecka, zaburzeń w zachowaniu, a w następstwie do deformacji w rozwoju jego osobowości (ks. A. Skreczko, Nr 11/2007)

Konsekwentne postawy ze strony otoczenia, wzajemnie podtrzymywane autorytetu matki i ojca tworzą wokół dziecka prawidłowy klimat, uczą szacunku dla ustalonych form życia społecznego i wyznaczają ścieżkę prawidłowego rozwoju psychofizycznego dziecka. Identyfikacja z rodzicami stanowi jeden z podstawowych mechanizmów rozwoju osobowości. Jakkolwiek mechanizm ten oddziałuje głównie w okresie dzieciństwa, to ślad tych oddziaływań jest widoczny również w funkcjonowaniu osobowości dojrzałej jednostki (M. Tyszkowa 1985, s. 22-25)

1.12 System nagród i kar w procesie wychowania

Wartość gratyfikacyjna czynnika może być dodatnia – czyli jego osiągnięcie zaspakaja potrzebę i taką wartość psychologia nazywa nagrodą, lub wartością ujemną - uniknięcie zaspakaja potrzebę, określana jako kara.

Funkcja nagradzania polega na zaspokajaniu określonych motywów jednostki, w następstwie przejawiania przez nią pożądanych form zachowania. W ten sposób modeluje się skłonność do powracania do tych zachowań oraz ich powtarzania i stosowania w różnych sytuacjach życiowych. Często nagroda skutkuje zwiększeniem poczucia bezpieczeństwa jak również wiary we własne siły, co budzi chęć do dalszych, konstrukcyjnych wysiłków.

Funkcja kary polega na zwalczaniu zachowań destrukcyjnych, obniżaniu prawdopodobieństwa występowania ich w przyszłości, tłumieniu niepożądanych motywów działania. Spełnia też funkcje orientacyjne – pozwala jednostce ustalić, co w jej postępowaniu jest dobre, a co złe z wychowawczego punktu widzenia oraz jakie wymagania stawia jej otoczenie. Umiejętność skutecznego posługiwania się systemem nagród i kar jest jednym z elementów składowych procesu wychowawczego. Są one nieodzowne, jako bodźce mające na celu zmobilizowanie dzieci i młodzieży do wypełniania obowiązków, do powstrzymania ich od zachowań niewłaściwych. Mają także na celu kształtowanie refleksyjnego stosunku do zachowania się i ułatwienie samokierowania zachowaniem tak, aby umożliwiło ono nawiązanie prawidłowych życzliwych i harmonijnych stosunków w domu, w szkole, i w szerszych kręgach społecznych.

Analizując oddziaływania wychowawcze w rodzinach badanych uczniów wzięłam pod uwagę konsekwencję rodziców w aspekcie stosowanych metod wychowania (tabela nr 53) oraz system nagradzania i karania.

Tabela 53 Konsekwencja rodziców w stosowaniu metod wychowawczych (porównawczo)

Jednolitość metod	GA		GB	
	N	%	N	%
Tak	55	45	98	78
Nie	65	53	24	19
Brak odpowiedzi	2	2	4	3

Metody wychowania są różne, ale powinny wzajemnie się uzupełniać tworząc jednolitą całość. Składową metod wychowania rodzinnego stanowi modelowanie czyli dawanie przykładu zgodnie ze stwierdzeniem, że „słowa uczą, a przykłady pociągają”, oraz nagradzanie i karanie. Skuteczność metod zależy w dużym stopniu od kompetencji wychowawczych rodziców, konsekwencji w stosowaniu i czytelności przekazu oczekiwań.

Analiza materiału empirycznego wskazuje, że rodzice dzieci z GA w porównaniu z liczbą stosowanych przez siebie kar (niektóre można zaliczyć do kategorii przemocy w rodzinie), w przypadku nagród byli bardziej powściągliwi (tabela nr 54).

Tabela 54 System nagród stosowany w badanych rodzinach (porównawczo)

Rodzaj nagrody	GA		GB	
	N	%	N	%

Uśmiech i przytulenie	87	71	103	82
Słodczyce	18	15	19	15
Nowa zabawka	16	13	21	17
Wspólny spacer	18	15	10	8
Pochwała ustna	78	64	93	74
Pochwała wobec innych członków rodziny	50	41	55	44
Umieszczenie wytworów pracy dziecka na eksponowanym miejscu	37	30	44	35

Przewaga kar nad nagrodami wyraźnie wypacza system wychowania. W obydwu grupach zakaz traktowano jako formę kary, klaps i krzyk był powszechnie stosowaną sankcją, w mniejszym stopniu zauważalne było krzywdzenie emocjonalne (otrzymane dane są w tym zakresie podobne do wyników badań przeprowadzonych przez M. Sajkowską, 2001). Odsetek kar stosowanych w GA był zdecydowanie większy niż w GB, przy czym znaczny procent stanowią tutaj kary cielesne (tabela nr 55)

Wyniki testu t-Studenta dla grup niezależnych według zmiennej forma kary w odniesieniu do GA nie różnicuje badanych w obrębie tej grupy za wyjątkiem kary fizycznej – bicia pasem lub innym przedmiotem (tabela nr 56).

Badane grupy istotnie się różnią między sobą poziomem zmiennej NR i NS. W grupie, w której nie odnotowano kar fizycznych średnia wartość zmiennej nieprzystosowanie rodzinne i nieprzystosowanie szkolne jest mniejsza niż w grupie, w której rodzice stosowali kary fizyczne (NR - $t(120)=2,12$; $p<0,05$; NS - $t(120)=2,49$; $p<0,05$).

Dzieci często karane fizycznie w domu, nierzadko naśladują dorosłych i karzą swoich kolegów, co zdaje się potwierdzać tezę postawioną przez H. Nartowską, że agresja jako zachowanie naśladowcze występuje wtedy, gdy dziecko obserwuje w swoim otoczeniu ten rodzaj zachowań jako formę rozwiązywania konfliktów (H. Nartowska, 1982, 38-39). Częste konflikty z kolegami, w tym bójki i awantury są udziałem ponad 50% badanych uczniów z grupy podstawowej.

Tabela 56 Stosowanie przez rodziców kary fizycznej a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży (GA)

Podskala SNS	Nie stosowano		Stosowano		Istotność testu Levene'a	Wariancje w obu grupach	Statystyka t	df	Istotność testu t (2 stronna)
	Średnia	Odch stand	Średnia	Odch stand					
NR	7,48	4,73	10,36	5,15	0,709	równe	-2,12	120,	0,036*
NK	5,87	3,87	6,07	2,43	0,028	różne	-0,27	22,66	0,791
NS	9,17	4,60	12,36	3,75	0,179	równe	-2,49	120,	0,014*
ZA	4,74	3,65	5,93	3,38	0,629	równe	-1,16	120,	0,250
BP	3,12	2,65	3,79	2,97	0,244	równe	-0,87	120,	0,385
SK	3,39	2,68	4,64	3,88	0,025	różne	-1,17	14,65	0,259

* $p < 0,05$

Na przykładzie GA widać, że stosowanie przez rodziców kar zewnętrznych prowadzi do eksternalizacji czynników kontrolnych, co zwiększa szanse wystąpienia u dziecka zachowań niepożądanych. Przejawami odroczonymi są wysokie wskaźniki w podskalach nieprzystosowania rodzinnego i szkolnego. Stosowanie kar wewnętrznych, działających dłużej, prowadzi do internalizacji czynników kontrolnych, z czym wiąże się zachowanie pozytywne.

Stosunek emocjonalny rodziców wyraża się min w stosowaniu nagród i kar oraz kontroli zachowania. Dzieci akceptowane przez rodziców są traktowane ciepło, częściej nagradzane, karane w mniejszym stopniu, zaś dzieci odrzucone emocjonalnie są traktowane surowo, z przewagą kar nad nagrodami.

Istotną kwestią jest konsekwencja stosowania przez rodziców środków oddziaływania w tym kar (tabela nr 57).

Tabela 57 Konsekwencja w stosowaniu systemu kar przez rodziców (porównawczo)

Stosowanie kar przez ojca odmiennie od matki	GA		GB	
	N	%	N	%
Tak	21	17	12	10
Tak – bardzo często	10	8	3	2
Raczej nie	46	38	47	37
Nie	37	30	63	50
Brak odpowiedzi	8	7	1	1

W 25% rodzin z GA brak jest jednolitej postawy obojga rodziców wobec dziecka wywołanej bądź rozbieżnością poglądów, bądź też zmiennością stawianych dziecku wymagań. Można przypuszczać, że w sytuacji chaotycznego poszukiwania skutecznych metod oddziaływania na dziecko, przy ciągle zmieniających się sposobach postępowania wobec niego zarówno kary jak i nagrody były raczej uzależnione od czynników przypadkowych, niezależnych od zachowań dziecka.

Niekonsekwentny styl wychowawczy w tym brak jednolitości w stosowaniu kar przez obydwójce rodziców koreluje z podskala SK $\rho(112)=0,20$ $p<0,05$.

Brak spójności systemu nagradzania i karania jest jednym z czynników wpływających na nieumiejętność określenia przez dziecko czytelnych granic postępowania czego dowodem są obserwowane wysokie współczynniki w podskali SK (53 przebadanych z GA ma orzeczone dozór kuratora, 12 umieszczono w zakładzie wychowawczym, 8 przebywało w Policijnej Izbie Dziecka, 1 w zakładzie poprawczym).

Należy zauważyć iż w sposobie karania dzieci we współczesnych rodzinach polskich (szczególnie widoczne jest to na przykładzie rodzin z GB) dokonują się pewne korzystne zmiany, które jednak nie mają charakteru

rewolucyjnego. Rodzice rzadziej wymierzają kary w gniewie, najczęściej informują dziecko przed otrzymaniem kary, jaką zasadę złamało, częściej starają się je karać bezpośrednio po przewinieniu (Niebieska Linia, nr 2/2004). Oznacza to, że rodzice respektują jedną ważną zasadę i starają się ją przestrzegać – kara nie może prowadzić do zerwania pozytywnych relacji między rodzicami a dzieckiem. Kary zatem coraz częściej przestają być przejawem przemocy ze strony rodziców, a stają się ostatecznie stosowanym środkiem wychowawczym, chociaż nadal w praktyce społecznej dominują nad nagrodami.

1.13 Przemoc w rodzinie a przejawy niedostosowania społecznego badanej młodzieży

Problematyka negatywnych zjawisk występujących w rodzinie stanowi niełatwy temat badawczy, głównie ze względu na to, że ludzie często ukrywają, nawet przed samymi sobą, fakt istnienia w ich życiu rodzinnym napięć, konfliktów i innych trudności.

Wiele socjologicznych analiz sugeruje, że przemocy uczymy się, będąc świadkami lub doświadczając jej w naszym życiu. Grupą najbardziej sensywną są dzieci i młodzież (M. Kaufman 1994).

W świadomości społecznej przypadki, w których dzieci stają się ofiarami bezpośredniej przemocy – bicie, znęcanie się, poniżanie - wydają się być w oczywisty sposób rozpoznawane, zaś przypadki, w których są świadkami aktów przemocy wciąż rzadko kwalifikowane są jako rodzaj przemocy wobec dzieci, chociaż doprowadzają do zakłócenia równowagi psychicznej, stanowią przeżycia traumatyzujące oraz narastające latami napięcia.

Poważne problemy u dzieci - świadków przemocy w domu - związane są z wchodzeniem w związki w życiu dorosłym: zły obraz rodziny, miłości, bliskości powoduje, że same często tworzą związki patologiczne, stając się albo agresorem dla swego partnera, albo ofiarą. W zależności od wieku i od płci dziecka pojawiają się różne reakcje na przemoc w domu (PARPA 1998).

Zgromadzony materiał empiryczny dowodzi, że ten typ przemocy wobec dzieci (świadek przemocy wobec bliskiej osoby) jest zjawiskiem dość powszechnym. Przemoc wobec matki odnotowano w ponad połowie rodzin z grupy podstawowej i 11% z grupy porównawczej.

Analiza (tabela nr 58) wskazuje na istotny związek zmiennej Nieprzystosowanie rodzinne z przemocą skierowaną wobec matki w obecności dziecka. Przemoc użyta nawet w formie pośredniej, gdzie dziecko jest zaangażowanym obserwatorem, wpływa znacząco na jego późniejsze niedostosowanie społeczne.

Tabela 58 Przemoc ojca wobec matki w obecności dziecka a niedostosowanie społeczne młodzieży

Podskala SNS	Suma kwadratów efektu	Suma kwadratów błędu	F testu Levena homogeniczności wariacji	Wariancje	df efektu	df błędu	Wariancja efektu	Wariancja błędu	F	Istotność
--------------	-----------------------	----------------------	---	-----------	-----------	----------	------------------	-----------------	---	-----------

NR	212,60	2597,26	F(3; 116) = 0,151	równe	3	116	70,87	22,39	3,17	0,027*
NK	100,48	1565,39	F(3; 116) = 0,490	równe	3	116	33,49	13,49	2,48	0,064
NS	20,77	2547,20	F(3; 116) = 0,450	równe	3	116	6,92	21,96	0,32	0,814
ZA	49,30	1530,69	F(3; 116) = 1,207	równe	3	116	16,43	13,20	1,25	0,297
BP	43,40	824,39	F(3; 116) = 1,143	równe	3	116	14,47	7,11	2,04	0,113
SK	17,90	957,69	F(3; 116) = 0,782	równe	3	116	5,97	8,26	0,72	0,540

* $p < 0,05$

Istnieje istotny związek zmiennej nieprzystosowanie rodzinne z przemocą skierowaną wobec matki w obecności dziecka $F(3, 116)=3,17$; $p<0,05$. Zmienna nieprzystosowanie rodzinne jest bardzo słabo skorelowana ze zmienną „dziecko świadkiem kłótni” $\rho(118)=0,18$ $p<0,05$ oraz zmienną „dziecko świadkiem przemocy” $\rho(118)=0,26$ $p<0,01$, natomiast zmienna nieprzystosowanie rówieśnicze ze zmienną „dziecko świadkiem przemocy” $\rho(118)=0,25$ $p<0,01$ (tabela nr 59)

Tabela 59 Zachowania przemocowe rodziców wobec dziecka (współczynniki korelacji ρ Spearmana)

Podskala SNS	dziecko świadkiem kłótni między rodzicami	dziecko świadkiem przemocy wobec matki
NR	0,180	0,258
NK	0,144	0,246
NS	0,039	0,079
ZA	0,120	0,124
BP	0,176	0,161
SK	-0,095	0,003

Zachowania przemocowe obserwowane i doświadczane w domu rodzinnym są transmitowane w późniejszym życiu. Na pytanie postawione młodzieży: „Czy zdarza ci się stosować przemoc wobec drugiej osoby” aż 55% badanych (GA) i 14% (GB) odpowiedziało twierdząco. Badania potwierdziły korelację zmiennych dziecko świadkiem przemocy i stosowanie przemocy w okresie adolescencji. Współczynnik korelacji Spearmana $\rho(118)=0,26$; $p<0,01$. W grupie porównawczej nie odnotowałam takiej zależności.

Rozważając rolę rodziny w wychowawczym kształtowaniu osobowości dziecka i zależności efektów wychowawczych od czynników tkwiących w rodzinie na plan pierwszy wysuwają się te cechy życia rodzinnego, które można nazwać więzią emocjonalną dziecka z rodziną, a następnie globalna sytuacja rodziny.

Atmosferę wychowawczą domu, interakcje między członkami rodziny, niewłaściwie pojmowana opieka oraz czynniki wskazujące na zakłócenia procesu pierwotnej socjalizacji i wychowania obrazuje analiza kliniczna sytuacji rodzinnej Michała. Konsekwencje sprzężonych zaburzeń funkcjonowania systemu rodzinnego, wraz z zaburzoną aktywnością własną chłopca wpłynęły znacząco na ujawnione w okresie adolescencji niedostosowanie społeczne.

Michał P. ma 15 lat, jest najstarszym dzieckiem w rodzinie. Z informacji od matki wynika, że ciąża i poród przebiegały bez powikłań. Chłopiec przewlekłe nie chorował, był zdrowy. Matka chłopca - wykształcenie podstawowe, nie pracowała w momencie urodzenia syna. Ojciec – wykształcenie zawodowe, obydwójce nie karani, jednakże zarówno matka jak i ojciec, a także dziadek chłopca mieli problemy z zachowaniem abstynencji alkoholowej. Pomoc po urodzeniu Michała, jak i drugiego syna okazywali dziadkowie ze strony ojca. Zamieszkiwali wspólnie z rodzicami chłopca w starym domu z dwoma, osobnymi mieszkaniami. Atmosferę rodzinną należy określić jako niekorzystną, dochodziło do sprzeczek między rodzicami i częstych awantur. Przemoc psychiczna i fizyczna w tym w stosunku do dzieci stanowiła jedyny sposób rozwiązywania konfliktów. Ojciec w znikomym stopniu opiekował się synami. Jego problem alkoholowy pogłębiał się. Sytuacja materialna rodziny była bardzo trudna. Rodzina została objęta opieką Ośrodka Pomocy Społecznej.

Michał nie uczęszczał do przedszkola, naukę w szkole podstawowej rozpoczął zgodnie z rocznikiem. W szkole obserwowany był jako dziecko nerwowe, mało zdyscyplinowane i nadpobudliwe. Nauka sprawiała mu duże trudności. W klasie II szkoły podstawowej matka opuściła rodzinę, a synów zostawiła pod całkowitą opieką ojca. Przez kolejne lata nie interesowała się dziećmi, nie uczestniczyła w ich wychowaniu. Wszystkie obowiązki spadły na ojca uzależnionego od alkoholu.

Po odejściu matki Michał zaczął sprawiać coraz większe kłopoty wychowawcze. Często wszczywał bójki, był w konflikcie z innymi uczniami. Zdarzały się również kradzieże i pobicia na terenie szkoły, w które był bezpośrednio zamieszany. Do szkoły przychodził nieprzygotowany do lekcji. W klasie IV zaczął wagarować, najpierw opuszczał niektóre lekcje, później całe dni szkolne. Nieobecności te zostały zaklasyfikowane jako wagary.

Na wniosek szkoły odbył konsultację w Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej i w Poradni Zdrowia Psychicznego. Na wizyty chłopiec stawał się w obecności babci, ojciec nie kontaktował się ze szkołą. Michał dwukrotnie powtarzał klasę: V i VI. Po śmierci babci, jedynej osoby z którą Michał miał pozytywną więź emocjonalną, zachowanie Michała uległo znacznemu pogorszeniu. Zaniedbywanie dziecka przez rodzinę spowodowało, że w Sądzie interweniował pedagog szkolny. Sąd w odpowiedzi zastosował środek wychowawczy w postaci nadzoru kuratora nad małoletnimi Michałem i jego bratem. Środek ten jak się okazało w praktyce był niewystarczający.

Sąd w odpowiedzi zastosował środek wychowawczy w postaci nadzoru kuratora nad małoletnimi Michałem i jego bratem. Środek ten jak się okazało w praktyce był niewystarczający.

Nasiliły się problemy wychowawcze oraz rozpoczęły się kradzieże dokonywane przez Michała w sklepach i innych miejscach użyteczności publicznej. Miały miejsce również dwa napady na starsze osoby w celu uzyskania korzyści finansowych.

Lekceważenie obowiązków szkolnych stało się przyczyną ocen niedostatecznych z większości przedmiotów. Michał porzucił szkołę, czas spędzał poza domem i widywany

był w towarzystwie osób zdemoralizowanych. Dlatego właśnie postanowieniem Sądu został umieszczony najpierw w Pogotowiu Opiekuńczym, a następnie w Ośrodku Szkolno–Wychowawczym. Równocześnie umieszczony został w innej placówce młodszy brat Michała. W trakcie pobytu w Ośrodku Szkolno–Wychowawczym dał się poznać jako chłopiec zamknięty w sobie, nie okazujący na zewnątrz emocji. Pozornie podporządkowany, chociaż zdarzało mu się odzywać agresywnie do wychowawców, szczególnie do kobiet. Miało to prawdopodobnie związek z odrzuceniem przez matkę oraz obciążeniem traumatycznymi przeżyciami.

W stosunku do starszych wychowanków uległy, w stosunku do młodszych agresywny, zastraszał ich, wymuszał na nich ubrania, papierosy, pieniądze. Był zamieszany w kilka kradzieży na terenie ośrodka, do których się nigdy nie przyznawał. Uciekał z placówki, zaczął pić alkohol oraz nalogowo palił papierosy. Kilkakrotnie przebywając na ucieczce dokonywał przestępstw po popełnieniu, których umieszczany był w Policyjnej Izbie Dziecka i tam powtarzał naukę w klasie I gimnazjum. Długotrwała nieobecność w placówce stała się przyczyną do skreślenia Michała z listy wychowanków i na mocy postanowienia sądu chłopiec oczekuje na miejsce w placówce resocjalizacyjnej.

Z wywiadu z wychowawcami wynika, że kontakt z ojcem jest bardzo ograniczony, a winę za to ponosi ojciec. Nigdy nie odwiedził syna, nie telefonuje i sprawia wrażenie nieinteresującego się synem. Wychowawcy i kadra placówki jest w stałym kontakcie z kuratorem zawodowym, którego opieką objęta jest rodzina Michała. Wywiad z kuratorem dostarczył informacji o aktualnej sytuacji rodzinnej. Warunki mieszkaniowe pozostały niezmienione. Mieszkanie jednak jest jeszcze bardziej zaniedbane i brudne. Ojciec wraz z dziadkiem nadużywają alkoholu. Ojciec Michała podejmuje prace dorywcze, ale zarobione pieniądze w większej części przeznacza na alkohol. Nadal nie ma informacji o miejscu pobytu matki chłopców.

W badaniu Skalą Nieprzystosowania Społecznego w obrębie wszystkich skal Michał uzyskał wysokie wyniki. W podskali BP i SK uzyskał rezultaty maksymalnie wysokie tj. 10 sten. Wysoki wynik wskazuje na trudności adaptacyjne i narażenie na wejście w konflikty z obowiązującymi normami i oczekiwaniami społecznymi. Ten wynik znajduje potwierdzenie w aktualnym stanie rzeczy i popadaniu Michała w zachowania przestępcze. Częściową przyczyną takiego stanu może być nadpobudliwość psychoruchowa, nieśmiałość, dysleksja i dysgrafia - symptomów charakterystycznych dla nieprzystosowania indywidualnego, które przyczynia się do pojawienia objawów wadliwości w społecznej adaptacji jednostki. Wysoki wynik w podskali SK sugeruje, że w dotychczasowym funkcjonowaniu chłopca dominowały parametry charakteryzujące sytuację jako dewiatywną oraz że wpływało na nią dużo czynników środowiskowych zwiększających szansę na przyjęcie dewiatywnych wzorców zachowania od środowiska społecznego, w którym funkcjonował. Niski status społeczno – ekonomiczny rodziny, jej patologia ze względu na charakter i strukturę (alkoholizm ojca, odejście matki i w efekcie rodzina niepełna), wchodzenie w kontakt z podkulturą przestępczą. W podskali NR Michał uzyskał wynik wysoki, co świadczy o zaburzonych stosunkach wewnątrzrodzinnych, które związane są z wadliwymi postawami rodziców i udziałem w podkulturze przestępczej. Nieprzystosowanie rówieńnicze (NK) to kolejna podskala, w której uzyskał wysoki wynik. Wskazuje to na słabą identyfikację z przeciętnymi normami i wzorami zachowania funkcjonującymi w grupie rówieńniczej o prawidłowej strukturze i w środowisku bez patologicznych symptomów. Chłopiec ma trudności w utrzymywaniu i nawiązywaniu więzi z kolegami jak również więzi rodzinnych. Grupy podkulturowe, w których żył Michał pozostawały w trwałej opozycji do istniejącego a i jego socjalizacja

stała się bardziej podkulturowa. Niska popularność w domu rodzinnym oraz w grupach pozytywnego odniesienia zmusiła go do wadliwego przystosowania się do grupy rówieśników z podkulturowej grupy przestępczej. Podskala zachowań aspołecznych (ZA) oraz wysoki wynik, jaki uzyskał w tej podskali sugeruje zaburzenia emocjonalne i osobowościowe nawet o charakterze socjopatycznym. Uzyskany całościowy wynik wskazuje zdecydowanie na wadliwą adaptację społeczną Michała i silne zagrożenie demoralizacją.

IV Podsumowanie

We współczesnej psychologii dominuje podejście ujmujące człowieka nie tylko jako jednostkę z jej cechami i właściwościami, ale jako jednostkę w kontekście rodzinnym, gdyż to rodzina wywiera na dziecko szczególnie silny wpływ, kształtując postawę wobec innych i wobec siebie. Jej wartość jest niepodważalna.

Punktem wyjścia w tworzeniu się stosunków emocjonalnych rodzice-dzieci są interakcje, czyli wzajemne oddziaływania między dzieckiem oraz rodzicami, które powinny zaspokajać jego podstawowe potrzeby psychofizyczne. Stymulujące oddziaływanie rodziny na dziecko dokonuje się więc głównie przez: stałe, bliskie, osobiste i bezpośrednie kontakty wzajemne wszystkich członków rodziny, uczuciowe zaangażowanie się rodziców w proces oddziaływań opiekuńczo-wychowawczych oraz stosowanie różnorodnych metod wychowawczych.

U podstaw zachowań antyspołecznych leżą niewłaściwe relacje w rodzinie we wczesnym i późniejszym dzieciństwie. Z niezaspokojonych potrzeb wywodzą się: stany lękowe, gniew i agresja, co prowadzi do przyjmowania postaw zarówno internalizacyjnych jak i eksternalizacyjnych. Brak poczucia bezpieczeństwa, ciepła, czułości i miłości są podstawą do poszukiwania tych uczuć poza domem.

Rodzina funkcjonująca prawidłowo dostarcza wielu sytuacji, w której członkowie oddziałują na siebie przez uczucia, oceny i głoszone poglądy, jak również przez stosunek do obowiązków i zadań rodzinnych. Od wzajemnego zrozumienia zależy atmosfera i stosunki w niej panujące. Poczucie więzi jest bardzo ważnym czynnikiem nie tylko kształtującym całą osobowość dziecka, ale również mającym wpływ na sukcesy w późniejszym funkcjonowaniu w innych rolach społecznych. Odtrącenie emocjonalne powoduje u dzieci chwiejność, kłótniowość, bunt oraz skłonność do wybuchów złości i gwałtownych reakcji (M. Jarosz 1992).

Rodzice, którzy są zdolni do wykonywania swych rodzicielskich zadań w zakresie opieki i wychowania zapewniają poczucie bezpieczeństwa i więzi swoim dzieciom, nadają sens ich zamierzeniom, kierunkom działania, osiągnięciom i kształtują w nich poczucie własnej wartości. Funkcja opiekuńczo-

wychowawcza sprawowana przez rodziców znajduje odzwierciedlenie w preferowanej przez młodzież hierarchii wartości i dążeń życiowych.

Dzieci, które nie mają zapewnionej właściwej opieki, a także doświadczają zachowań przemocowych gorzej się rozwijają niż ich rówieśnicy, mają kłopoty z nauką, koncentracją, samooceną i relacjami koleżeńskimi, a brak odpowiedniej opieki i kontroli rodzicielskiej na wszystkich etapach rozwojowych sprzyjają prezentowanym przez młodzież zachowaniom niezgodnym z obowiązującymi normami społecznymi.

Analiza wyników przeprowadzonych badań potwierdza iż kształtowanie i rozwijanie określonych postaw i umiejętności społecznych w tym zachowań opozycyjnych do obowiązujących norm społeczno-prawnych w największym stopniu zależy od zgromadzonych doświadczeń wyniesionych w procesie wychowania rodzinnego.

ROZDZIAŁ VIII

oświadczenia życiowe młodzieży z okresu wczesnego dzieciństwa a przejawy jej niedostosowania społecznego

I Uogólnienia i wnioski z badań

Indywidualne doświadczenia wpływów socjalizacyjnych i wychowawczych w rozwoju dzieci i młodzieży kształtuje ich postawy wobec otaczającej rzeczywistości. Bagaż doświadczeń jakie gromadzi jednostka na drodze określania własnych kompetencji społecznych, uspołeczniania, wrastania w kulturę społeczną decyduje o ocenie danej rzeczywistości i ustosunkowaniu się do niej.

Dysonans poznawczy, zawierający się w określaniu relacji pomiędzy normami społecznymi, moralnymi i prawnymi uwidacznia się poprzez dokonanie analizy genezy ich powstawania. Jednakże stosując się do generalnej zasady diagnozy niedostosowania społecznego koniecznością jest uwzględnienie jej dynamiki co implikuje objęcie rozpoznaniem nie tylko przeszłości, ale też bieżących przeżyć, doznań i sytuacji jednostki, czyli sprowadza się do diagnozy konstataującej. Punkt wyjścia stanowi identyfikacja symptomów i ich nasilenia.

Wyniki przeprowadzonych badań Skalą Niedostosowania Społecznego oraz ankiety skierowanej do młodzieży pozwalają na ocenę funkcjonowania jednostki niedostosowanej w wymiarze osobistym i społecznym. Poddane analizie obszary funkcjonowania jednostki: rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza wskazują na wyraźne różnice w objawach, symptomach i relacjach we wszystkich wskazanych sferach między młodzieżą niedostosowaną społecznie (GA) a młodzieżą z grupy porównawczej (bez wyraźnych symptomów niedostosowania społecznego)

59% badanych (GA) uzyskało najwyższe wyniki (8-10 sten) w podskali nieprzystosowania rodzinnego (NR), co świadczy o poważnych zakłóceniach w relacjach wewnątrzrodzinnych.

W zdecydowanej większości niedostosowani społecznie nie identyfikują się ze środowiskiem rodzinnym i niechętnie spędzają czas z najbliższymi, nie informują rodziców o tym jak i gdzie spędzają czas poza domem. Ponad

70% rodziców z GA nie interesuje się z kim dziecko spędza czas (w GB 30%) Odwrotne proporcje dotyczą kontroli rodzicielskiej ($\chi^2=13,3$; $p<0,01$). 15% badanych powiela w zachowaniu złe przykłady płynące z domu. Konflikty z rodzicami i rodzeństwem są udziałem 2/3 badanych, przy czym w przypadku 25% są one częste i przybierają formę awantury rodzinnej. Zdecydowana większość nie wykonuje żadnych obowiązków domowych i nie stosuje się do poleceń. Około 50% badanych wykazuje znikomą podatność na kierowane wobec nich prośby i polecenia, z czego ok. 8% ignoruje je całkowicie. Dla 1/3 groźba lub kara jest bodźcem do zmiany niewłaściwego zachowania.

Wysokie wyniki w podskali NR w zestawieniu z podskala kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych (SK), w której 60% badanych uzyskało wyniki na poziomie 8-10 sten wskazują na negatywny wpływ socjalizujący rodziny, zaburzenia wewnątrz systemu rodzinnego i wadliwe postawy rodzicielskie.

Aktualnie 59,5% badanych wychowuje się w warunkach gorszych niż przeciętne, z czego ponad połowa w skrajnie złych. 25% rodziców (GA) nie może w pełni sprawować opieki nad dziećmi ze względu na przewlekłe choroby – fizyczne 18%, psychiczne – 7%. W 47% rodzin występuje problem alkoholowy, w 15% badanych rodzin obydwój rodzice są uzależnieni. 4% badanej młodzieży ma kontakt z podkulturą przestępczą w kręgu rodzinnym, 42% poza rodziną.

Na skutek interwencji sądu rodzinnego ograniczono władzę rodzicielską wobec 12% rodziców, a wobec 4% orzeczono odebranie władzy rodzicielskiej. Wobec 43% młodzieży (GA) zastosowano dozór kuratora, 1,6% odpowiedzialny dozór rodziców. 6,6% badanych zostało jednokrotnie umieszczonych w Policyjnej Izbie Dziecka, 1,6% w Pogotowiu Opiekuńczym, 13% przebywało czasowo w zakładzie wychowawczym, 0,8% w schronisku dla nieletnich, 12% korzystało z opieki szpitala psychiatrycznego

W badanych rodzinach nastąpiło zakłócenie poziomu struktury wewnętrznej, dezorganizacja życia rodzinnego polegająca na zaniedbywaniu przez rodziców swoich zadań wobec dzieci, osłabienie więzi uczuciowej między członkami rodziny, utrata poczucia wspólnoty, wewnętrznego ład i porządku. Zauważalne jest wzmocnienie wpływu otoczenia.

Materiał empiryczny zebrany w trakcie badań potwierdza, że aktualnie w badanych rodzinach pomimo wielu zmian generalne tendencje dotyczące wykształcenia i pracy zawodowej rodziców zostały utrzymane. W rodzinach (GB) wykształcenie zarówno matki jak i ojca jest istotnie wyższe niż w grupie podstawowej ($\chi^2(1) = 118,7$; $\chi^2(2)=102,3$; $p<0,001$). W stosunku do wyników zaprezentowanych powyżej należy zauważyć wzrost wykształcenia w obydwu grupach, szczególnie dotyczy to matek, co jednak nie zmienia pierwotnego ogólnego rozkładu wykształcenia rodziców w podziale na grupy. Podobna sytuacja dotyczy pracy zawodowej rodziców. W grupie porównawczej jest istotnie więcej pracujących matek ($\chi^2=68,1$; $p<0,001$) i ojców ($\chi^2=37,6$; $p<0,001$) niż w grupie podstawowej. Zarówno w jednej jak i drugiej grupie nastąpił wzrost aktywności zawodowej matek. 24% matek (GA) pracowało w

pierwszych latach życia dziecka, analogicznie 61% (GB). Aktualnie pracuje 36% matek (GA) i 64% (GB).

Spadek aktywności zawodowej zaobserwowano wśród ojców: pracowało 80% (GA) i 88% (GB). Obecnie, analogicznie 51% i 75%. Należy zauważyć, że o ile w grupie porównawczej spadek zatrudnienia wynika z naturalnego odejścia na emeryturę i w 1,6% na rentę inwalidzką, to w grupie podstawowej wiąże się to głównie z utratą pracy na skutek redukcji etatów, nadużywania alkoholu, porzucenia pracy, w 13% odejścia na rentę i 5,7% na emeryturę. Prawie 50% niepracujących ojców wobec 11% wzrostu zatrudnienia matek sugeruje stale pogłębiającą się niekorzystną sytuację materialną rodzin (GA).

Zebrane dane wskazują na wysoki poziom nieprzystosowania szkolnego (NS): 57% badanych uzyskało wysoki poziom nieprzystosowania, 29% – przeciętny, zaledwie 14% niski.

Związek między trudnościami w uczeniu się (learning disabilities) i zaburzeniami przystosowania społecznego jest oczywisty i wynika z faktu, że trudności w uczeniu się mogą prowadzić do niepowodzeń szkolnych, drugoroczności, wagarowania. Istnieje ścisły związek pomiędzy niepowodzeniami szkolnymi a niedostosowaniem społecznym. Zdecydowana większość badanych z grupy (GA) (ok. 89%) zaniedbuje obowiązek nauki, nie stosuje się do zarządzeń i przepisów szkolnych i wyraźnie unika szkoły, wagaruje 75% badanych. Brak jakiegokolwiek motywacji, zainteresowania nauką oraz odpowiedniej stymulacji ze strony rodziców skutkuje u 58% badanych drugorocznością, przy czym 20% powtarzało więcej niż jedną klasę. Kontakt rodziców ze szkołą jest znikomy, ogranicza się do wywiadówek. W większości funkcjonowaniem dziecka w szkole interesują się tylko matki.

Problemy z zachowaniem dyscypliny oraz konflikty z nauczycielami i kolegami szkolnymi były głównie powodami zmiany szkoły w przypadku 50% badanych, z czego 12% wielokrotnie zmieniali placówki. Niepowodzenia szkolne są charakterystyczne dla 2/3 badanych. W semestrze I roku szkolnego 2006/2007 23% badanych miało 1-2 oceny niedostateczne, 50% więcej niż dwie. Dodatkowym czynnikiem potęgującym niskie wyniki w nauce są zdiagnozowane u 45% badanych trudności związane z dysleksją. Jednakże w kontekście pracy należy przypomnieć iż związek między środowiskiem szkolnym, a przystosowaniem społecznym można analizować na wielu płaszczyznach i nie należy pomijać czynników prowadzących do zaburzeń przystosowania, których genezą jest sama szkoła, mikrosystem szkolny.

W podskali nieprzystosowanie rówieśnicze (NK) 41% badanych uzyskało wysoki poziom nieprzystosowania, 39% przeciętny i 20% niski. W ocenie kolegów ponad 1/3 badanych ma trudności z nawiązywaniem i utrzymywaniem kontaktów z rówieśnikami. Brak akceptacji ze strony grupy wynika na ogół z prezentowanego zachowania i braku umiejętności dostosowania się do grupy (41%), współpracy (67%), niedotrzymywania obietnic i zobowiązań (65%). Z reguły badani są postrzegani jako osoby mało uczynne (67%), izolujące się od grupy szkolnej (45%), utrzymujące więź z bardzo wąskim gronem kolegów na ogół starszych od siebie i spoza szkoły (46%). Na

niską popularność w grupie rówieśniczej wpływają także czynniki biopsychiczne: min. występująca u 44% badanych nadpobudliwość psychoruchowa, stereotypia ruchowa (19%), trudności w mówieniu (15%) jak też postawa introwertyczno - bierna (62%), nieśmiałość lub lęk (40%). Przyczyna słabej pozycji jednostki w zespole nie koniecznie tkwi w rzeczywistych jej mankamentach lub defektach natury biopsychicznej, może zależeć od ukształtowanych przez środowisko opinii budowanych na podstawie informacji pochodzących z zewnątrz lub własnych spostrzeżeń. W budowaniu pozycji w klasie szkolnej, w przypadku jednostek niedostosowanych społecznie, widoczne są tendencje do prezentowania postaw alternatywnych do powszechnie akceptowanych. Budowanie wizerunku osoby silnej fizycznie, posiadającej wsparcie pozaszkolnej grupy nieformalnej, stosowanie używek i demonstrowanie niechęci wobec instytucji szkoły jest formą zaistnienia w czołówce bez względu na aspekt negatywny. Z prezentowanych wypowiedzi badanych jednoznacznie wynika, iż opinia otoczenia jest podstawą do izolowania, etykietowania, a tym samym jest wyznacznikiem zachowań niepożądanych jako reakcji na deprywację potrzeby przynależności.

Podskala IV- nasilenie zachowań antyspołecznych (ZA), w której badani uzyskali najwyższe wskaźniki: - 68% – wysoki poziom nieprzystosowania, 18% – przeciętny i tylko 14% – niski jest ewidentnym sygnałem procesu wadliwej adaptacji społecznej jednostki i poważnego zagrożenia demoralizacją. Jednym z symptomów występujących u badanych w dużym nasileniu są kłamstwa (70%) i to zarówno w celu uzyskania korzyści jak i bez wyraźnego powodu, stosowanie agresji werbalnej (39%) i fizycznej (22%), alkoholizowanie się (53%). Wysokie wyniki w podskali ZA zaobserwowałam w przypadku ucieczek z domu (29% badanych z czego 15% kilkakrotnie), kradzieży – 30,5% badanych dokonało drobnych kradzieży, 1,5% poważnych. 50% badanych weszło w konflikt z prawem – 38% dokonało jednego przestępstwa, 12% wielu. Były to głównie rozboje, spowodowanie uszczerbku na zdrowiu, kradzieże, kradzieże z włamaniem, oraz przestępstwa narkotykowe. Osoby uzyskujące w tej podskali wyniki na poziomie 8-10 sten należy zgodnie z interpretacją autora skali SNS uznać za zaburzone emocjonalnie i osobowościowo.

W aktualnej sytuacji rodzinnej młodzieży utrzymują się i/lub pogłębiają niekorzystne warunki rozwojowe, można zatem twierdzić iż poziom niedostosowania społecznego badanych ma tendencję wzrostową i jest zapowiedzią ostrzejszych form patologii społecznej w tym przestępczości.

Zakres niniejszej pracy opierał się na poszukiwaniu związków przyczynowo-skutkowych między aktualnym stanem jednostki jako działaniem na poziomie psychicznym i na poziomie obserwowalnym jako funkcjonowaniem w relacjach z innymi ludźmi, realizacją określonych zadań, pełnieniem ról społecznych. a mechanizmami i warunkami wywierającymi istotny wpływ na powstanie takich form zachowań. Dlatego koniecznym było sporządzenie diagnozy genetycznej oscylującej wokół postawionych problemów.

Psychospołeczny wpływ rodziców na potomstwo ma rozległy zasięg i oddziałuje między innymi: na rozwój funkcji poznawczych, a później na jego

osiągnięcia szkolne, na ustalanie się równowagi uczuciowej i dojrzałości społecznej, na formowanie obrazu samego siebie, na stosunek do siebie i stosunek do grupy rówieśniczej, także na wywiązywanie się z pełnienia ról rodzinnych, w tym również późniejszej roli ojca czy matki wobec własnych dzieci, już w dorosłym życiu. Posługując się określeniem zaczerpniętym z medycyny można powiedzieć, że postawy rodzicielskie mogą być właściwe, czyli „zdrowe”, stwarzające odpowiednie warunki psychospołeczne dla prawidłowego rozwoju dziecka lub „chorobotwórcze”, wpływające ujemnie na kształtowanie się jego osobowości i skutkujące niewłaściwym procesem przystosowawczym.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na obecność w funkcjonowaniu badanych rodzin takich obszarów, które są źródłem niekorzystnych oddziaływań, prowadzących do rozwoju patologii u dzieci.

O sile oddziaływań rodziny decyduje podłoże emocjonalne, osobisty stosunek rodziców do dziecka i ich naturalna miłość do własnego dziecka. Kształtowanie wzajemnych relacji rozpoczyna się od najwcześniejszych momentów życia dziecka a klimat wychowawczy tworzony jest przez rodziców jeszcze przed przyjściem dziecka na świat, co wiąże się z odpowiednimi przygotowaniem rodziców zarówno w sferze fizycznej jak i emocjonalnej.

Nawet jeśli zgodzić się z powszechnym twierdzeniem, że macierzyństwa nie trzeba się uczyć, że kompetencje niezbędne do sprawowania opieki macierzyńskiej są „wrodzone”, „wpisane” niejako w bycie kobietą, to aby matka mogła osiągnąć wysoki poziom kompetencji macierzyńskich musi mieć zagwarantowaną „bezpieczną przestrzeń”, w której będzie mogła rozwinąć swoje zdolności, możliwości i wziąć odpowiedzialność za rozwój dziecka. Gwarancja tej bezpiecznej przestrzeni zdeterminowana jest między innymi dojrzałością biopsychospołeczną przyszyłych rodziców, poziomem i adekwatnością posiadanej wiedzy, sytuacją osobistą, udzielanym wsparciem, warunkami bytowymi.

W przypadku badanych rodzin zarysowana została głęboka dysproporcja między grupą podstawową i porównawczą w obszarze przygotowania do odpowiedzialnego sprawowania roli matki i ojca. Rodzice (GA) w momencie zakładania rodziny byli słabiej przygotowani do pełnienia funkcji rodzicielskiej, co wynikało z młodego wieku (1/3 badanych), a tym samym niższej dojrzałości psychospołecznej. Cięża w większości badanych rodzin nie były planowane (75% ciąży) i determinowały decyzję o zawarciu związku. W obydwu grupach widoczny jest związek współwystępowania zajęcia w nieplanowaną ciążę z gorszym stanem emocjonalnym kobiet na początku jak i w trakcie trwania ciąży.

Prowadzone badania ujawniły, że w przypadku rodziców (GA) można mówić o zjawisku zaniedbania prenatalnego definiowanego przez W. Wójcik (2/19/2007 za: D. Kornas-Biela 1989) jako sytuacja, w której kobieta w ciąży, rozmyślnie lub przez zaniedbanie odnosi się do swojego dziecka w sposób niezgodny z łączącą je relacją i bez odpowiedniej troski, wynikającej z charakteru relacji matka - dziecko, doprowadzając tym samym do zagrożenia życia

lub zdrowia fizycznego i psychicznego dziecka. Sytuacja ta obejmuje takie zachowania zagrażające zdrowiu i życiu dziecka jak: palenie papierosów, picie alkoholu, zażywanie narkotyków, nadużywanie leków, przeżywanie stresu, nieregularne wizyty u ginekologa lub ich brak, niewłaściwe odżywianie się, nieprzestrzeganie zasad higieny wypoczynku, snu i pracy)

O ile badane grupy nie różnią się istotnie pod względem stosowania przez matkę używek (za wyjątkiem nikotyny) to poziom stresu przeżywanego przez przyszłe matki jest zdecydowanie wyższy w GA. Ponad 1/3 matek z GA w czasie ciąży pozostawała w ciągłym stresie związanym z sytuacją bytową i osobistą. Można przypuszczać, sugerując się zbliżonym wskaźnikiem, że sytuacja ta wynikała z obojętności lub niezadowolenia partnera z ojcostwa i braku pomocy oraz zaangażowania się w podjęcie roli rodzicielskiej. Należy przy tym wskazać iż wsparcie ze strony życiowego partnera, jego zachowanie determinuje emocjonalne zdolności kobiet do macierzyństwa, co potwierdziły same badane. Analiza materiału empirycznego wskazuje, iż negatywne uczucia ojca wobec płodu korelują z niedostosowaniem społecznym ujawnionym w okresie adolescencji dziecka w podskali nieprzystosowanie rówieśnicze i nasilenie zachowań antyspołecznych. Otrzymany wynik sugeruje utrzymywanie się emocji negatywnych wobec dziecka na dalszych etapach rozwojowych.

Stosunek uczuciowy do oczekiwanego dziecka zdecydowanie różni rodziców z badanych grup. Matki (GA) częściej odczuwały w czasie ciąży emocje raczej negatywne: przynębnienie, smutek, bezradność i złość wynikające z obawy przed reakcją najbliższego otoczenia, głównie partnera, słabej kondycji materialnej oraz załamania się życiowych planów. Można zatem uznać, że rodzice z GA prezentowali już na tym etapie postawę odrzucającą. Wpływ negatywnych emocji wyrażanych przez matki koreluje z podskala nieprzystosowanie rówieśnicze, a więc potwierdza, że pierwotne emocje wyrażane przez matkę w stosunku do dziecka jeszcze w okresie płodowym mają wpływ na zachowanie się dziecka na późniejszym etapie rozwojowym i utrzymywanie pozytywnych relacji w okresie adolescencji. Niniejsza analiza pozostaje w zgodzie do twierdzenia Bowlbiego o istnieniu zależności przyczynowej pomiędzy doświadczeniem z dzieciństwa - kontaktów z matką, a późniejszymi zdolnościami w dalszym życiu i wchodzeniu w związki emocjonalne z innymi ludźmi.

W obrębie badanych grup nie ma istotnych różnic dotyczących prawidłowości biologicznej przebiegu ciąży i porodu, niemniej jednak wyższe wskaźniki w podskali kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych stwierdza się w przypadkach konfliktu serologicznego oraz ciąży zagrożonej. Przeprowadzone badania nie dają podstaw do ustalenia na ile deklarowane przez matki w wywiadzie komplikacje w trakcie trwania ciąży oraz porodu (11%-GA, 12%-GB) i stosowanie używek miały wpływ na rozwój psychofizyczny dziecka w dalszych okresach jego życia. Z analizy jakościowej wynika, że świadome ochranianie zdrowia i życia swego dziecka jeszcze przed urodzeniem współwystępuje z prezentowaniem przez rodziców postawy świadomie ochraniającej, natomiast przejawianie zachowań świadczących o zaniedbaniu

prenatalnym w znaczącej większości jest uwarunkowane prezentowaniem postawy obojętnej oraz postawy zaniedbującej.

Okres ciąży jest dla każdej matki i każdego ojca czasem przemian psychologicznych, w przypadku pierwszego dziecka czasem dojrzewania do ról rodzicielskich, budowania i umacniania więzi między partnerami a także między rodzicami i dzieckiem. Jest to proces ciągły, wymagający pewnej wiedzy. Wiedza ta jest niezbędna szczególnie w czasie oczekiwania na dziecko. Niezbędne jest także zagwarantowanie wyprawki i przedmiotów do pielęgnacji.

Stosunkowo duży odsetek matek nie wykazujących żadnych przygotowań jest zbieżny ze wskaźnikiem braku zainteresowania oczekiwanym dzieckiem. Wpływ braku przygotowania matek do pełnienia roli rodzicielskiej oraz zmiany trybu życia koreluje z nasileniem zachowań antyspołecznych i nieprzystosowaniem rówieśniczym. Na poziomie analizowanych zachowań ojców i matek (GA) okazuje się, iż są oni w mniejszym stopniu, niż rodzice dzieci przystosowanych, zadowoleni z faktu bycia rodzicami.

Wyniki przeprowadzonych badań dają podstawę do pozytywnej weryfikacji hipotezy pierwszej: **jeżeli badani rodzice założyli rodzinę w bardzo młodym wieku i nie byli wystarczająco przygotowani do pełnienia ról rodzicielskich, a ponadto ciąża była skomplikowana, to fakty miały wpływ na późniejsze niedostosowanie społeczne dziecka.**

Wewnętrzna organizacja życia rodzinnego opiera się między innymi na warunkach społeczno-kulturowych i socjalno-bytowych, których zaspokojenie jest warunkowane środkami finansowymi, w posiadaniu których jest rodzina, a zatem wykształceniem rodziców, wykonywaną pracą i wysokością płacy, właściwym podziałem obowiązków domowych czy postawami wobec wiedzy oraz nauki. W rezultacie szanse życiowe dziecka zwiększają się czy też maleją wskutek działania powyższych czynników, które nie są od siebie niezależne, a wzajemnie zazębiają się i warunkują.

Analiza badań wskazuje, że w sferze struktury formalnej w momencie zakładania rodzin nie było szczególnych różnic między grupami poza ilością i pozycją posiadanego potomstwa. Badani (GB) byli w większości pierwszymi dziećmi w rodzinie, w (GA) 40% badanych, stanowili urodzeni jako drugie dziecko, 33% jako kolejne, a więc sugerując się pozycją dziecka w rodzinie zależną od kolejności jego urodzin w korzystniejszej sytuacji wychowawczej, ze względu na doświadczenia rodziców. Około 70% dzieci (GA i GB) urodziło się w związkach małżeńskich, w większości zamieszkujących razem, przy czym 50% (GB) i 40% (GA) to rodziny dwupokoleniowe.

Na przełomie 6 lat od założenia rodziny struktura formalna uległa zmianom. O ile w (GB) odnotować należy względną stabilność (5,5% rozwodów, 14% czasowych rozłąk rodziny na skutek zmiany miejsca pracy) to w przypadku w 1/3 rodzin z GA obserwuje się wyraźne osłabienie związków rodzinnych (13% rozwodów, 21% separacji, 5% czasowych rozłąk rodziny na skutek zmiany miejsca pracy). Należy wobec powyższych faktów zwrócić uwagę na wytworzony przed i w czasie rozwodu czy separacji klimat, który

niekorzystnie wpływał na rodzinę, w szczególności na dzieci, włączone w sytuację konfliktową między rodzicami.

Mimo, iż w badaniu wpływu zmian w formalnej strukturze rodziny na niedostosowanie społeczne dzieci otrzymano wyniki testu t-Studenta na poziomie nieistotnym należy brać pod uwagę ten czynnik jako determinujący jakość więzi emocjonalnych, sprawowania opieki i przekazywanych wzorców osobowych oraz fakt iż przy rozbiciu struktury rodziny występuje powolna kumulacja traum psychicznych, tzw. śpiący efekt (H. Martin 1977), co oznacza, że konsekwencje rozwodu lub separacji rodziców mogą ujawnić się u dziecka dużo później, nawet w okresie dorosłości w postaci, np. trudności w uczeniu się ról związanych z płcią, zachowań społecznych. Wymagałoby to dalszych badań wykraczających poza ramy niniejszej pracy. Stwierdzone podczas wywiadu występowanie zaburzeń lękowych, problemów neurotycznych, nadpobudliwości, zachowań agresywnych i problemów emocjonalnych są charakterystyczne dla zespołu PAS (zespół alienacji rodzicielskiej - parental alienation syndrome) co wyznacza dalszy obszar poszukiwań badawczych.

W toku dalszych badań została potwierdzona deprywacja ekonomiczna rodzin (GA). Zaznacza się wpływ warunków materialnych na trzy podskale niedostosowania społecznego: nieprzystosowanie rodzinne, rówieśnicze i kumulację niekorzystnych czynników biopsychicznych. Zatem dzieci (GA) miały ograniczone możliwości zaspokojenia potrzeb biologicznych i społeczno-kulturalnych, a także słabszą pozycję startu szkolnego, co w konsekwencji skutkowało niepowodzeniami w nauce.

Sytuacja materialna silnie powiązana jest z wykształceniem i aktywnością zawodową rodziców. Należy zaznaczyć, że poziom kultury rodziców, ich wykształcenie i udział w życiu społeczno-kulturalnym, który w rodzinach niewydolnych jest zazwyczaj nieznaczny, warunkuje zasób wiadomości dziecka. Wyznacza też kierunki rozwoju jego zainteresowań i umiejętności, sprzyja czynnemu spędzaniu czasu wolnego oraz kształtowaniu się postaw społeczno-moralnych.

Opierając się na kategoriach ekonomicznych i społeczno – kulturalnych widoczne są ogromne dysproporcje w poziomie wykształcenia rodziców z (GA) i (GB). Badając związek wykształcenia rodziców z niedostosowaniem społecznym ich dziecka stwierdza się istotny wpływ niskiego wykształcenia matki na kumulację niekorzystnych czynników socjokulturowych u dziecka. Niskie wykształcenie matek współgra z ich słabą aktywnością zawodową, a tym samym z trudnymi warunkami materialnymi rodzin. Badania nie potwierdziły bezpośredniej zależności między wykształceniem ojca a niedostosowaniem społecznym dziecka, natomiast istnieje zależność między pracą zawodową ojca a niedostosowaniem społecznym dziecka. W przypadku rodzin, w których ojcowie nie pracowali młodzież uzyskała zdecydowanie wyższe wskaźniki w podskali kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych. Praca zawodowa matek nie wpływa bezpośrednio na niedostosowanie dzieci.

Analiza jakościowa potwierdza współwystępowanie braku aktywności rodziców z czynnikami patologizującymi – głównie alkoholizmem (34%) oraz wysoką stopą bezrobocia (32%). Z zebranych danych wynika, że większość badanej młodzieży w okresie wczesnego dzieciństwa doświadczyło zaburzonej wewnętrznej organizacji życia rodzinnego. Zakłócenia w obszarze prawidłowego funkcjonowania rodzin dotyczą także podziału obowiązków domowych i sprawowania władzy. W rodzinach (GA) dominował sztywny podział ról, dychotomicznie rozgraniczający zajęcia na męskie i kobiece. Większość obowiązków domowych spoczywała na matce łącznie z wychowywaniem, opieką nad dziećmi i utrzymywaniem dyscypliny. Zauważalny jest zdecydowanie mniejszy udział ojców w pracach na rzecz rodziny. Aktualna sytuacja badanych potwierdza stabilność wypracowanego modelu rodziny na dalszych etapach jej rozwoju co uprawnia do stwierdzenia iż sytuacja bytowa w rodzinach jednostek niedostosowanych społecznie nie odbiega zasadniczo od pozycji startowej.

Zintegrowana spistość struktury małżeńskiej i rodzinnej czynnikami podmiotowymi partnerów i warunkami bytowymi oraz zabezpieczona przed czynnikami jej rozkładu daje gwarancję na przygotowanie odpowiedniej atmosfery wychowawczej dla dziecka i jego prawidłowego rozwoju. Dlatego to trwałość i spójność struktury rodzinnej jest zasadniczym czynnikiem wychowawczym, jest podstawą procesu wychowawczego osobowości dziecka, tak indywidualnej jak i społecznej. Badania E. Hurlock (1985) wykazały, że w rodzinach o wysokim statusie materialnym i wysokim poziomie kulturalnym rodzice przejawiają tendencję do akceptowania dziecka w sposób bardziej pełny, niż rodzice o niskim społeczno-ekonomicznym statusie i taka tendencja została również potwierdzona w prezentowanych badaniach. Badania wykazały również, że im wyższe wykształcenie mają badani rodzice tym wyższe są aspiracje edukacyjne dzieci, co potwierdza tezę Z. Kwiecińskiego (1975) o istnieniu liniowej zależności między poziomem wykształcenia ojców i matek a poziomem wiedzy ich dzieci.

Ugruntowana struktura rodzinna, partnerski model rodziny, odpowiednie zabezpieczenie materialne, wysoki poziom wykształcenia rodziców oraz ich aktywność zawodowa i wsparcie rodzin pochodzenia sprzyjają prawidłowemu rozwojowi dziecka. Wyniki zaprezentowanych badań wskazują jednoznacznie na duże rozbieżności w obszarze wewnątrzrodzinnej organizacji życia między rodzinami z (GA) i (GB) i ich bezpośredni i pośredni związek z niedostosowaniem społecznym dzieci wychowujących się w rodzinach (GA), co daje podstawę do przyjęcia, że **hipoteza druga (Jeżeli w organizacji życia wewnątrzrodzinnego występowały zakłócenia, to rodzina żyła w dysharmonii i napięciu emocjonalnym, a tym samym dziecko wychowywało się w klimacie niekorzystnym, co miało wpływ na jego późniejsze niedostosowanie społeczne)** w całości została potwierdzona empirycznie.

Przeżycia wokół własnego rodzicielstwa, towarzyszące temu trudności w stabilizowaniu się relacji macierzyńskich i ojcowskich przekładane są na

konkretne zachowania w kontakcie z dziećmi i określony klimat emocjonalny, w którym wychowuje się dziecko.

Dane uzyskane w wywiadzie klinicznym z matkami oraz dane z kwestionariusza ankiety skierowanej do młodzieży świadczą o względnie stałych, ukształtowanych już w początkowej fazie związku małżeńskiego relacji między rodzicami jako wyznacznikach wychowawczego klimatu rodzinnego. Klimat emocjonalny w rodzinie wyznaczany jest przez stan emocjonalny członków rodziny, ich percepcję rzeczywistości, percepcję samych siebie, oczekiwania co do najbliższej przyszłości. W rozwoju psychicznym dziecka znaczącą rolę odgrywają interakcje między nim a rodzicami oraz działające mechanizmy naśladownictwa, identyfikacji i modelowania. Brak prawidłowych stosunków pomiędzy rodzicami i dziećmi utrudnia, a nawet uniemożliwia nabycie wzorów ról rodzicielskich i związanych z nimi zachowań oraz postaw.

Dane empiryczne wskazują na niekorzystny klimat wychowawczy dzieci z rodzin (GA). Chłód emocjonalny w badanych związkach (GA) można wiązać z odrzuceniem roli matki lub ojca jako kolizji z innymi ważnymi celami życiowymi. Brak wzajemnej miłości rodziców powoduje obciążenie emocjonalne dziecka, które nie pozostaje obojętne na kształtowanie się osobowości. Zarówno charakter związku małżeńskiego jak i sytuacje konfliktowe w rodzinie wpływają na zachowanie się dzieci lub też na postrzeganie ich cech charakteru przez matki. Istnieje prosta zależność: im mocniej więzi między rodzicami są zaburzone (dystans uczuciowy, ambiwalencja, konflikty) tym bardziej dziecko postrzegane jest w kategoriach negatywnych.

Atmosfera konfliktowa w rodzinie koreluje z niedostosowaniem społecznym aż w czterech podskalach: z nieprzystosowaniem rodzinnym, rówieśniczym, nasileniem zachowań antyspołecznych i kumulacją niekorzystnych czynników biopsychicznych. W związku z powyższym należy uznać iż klimat wychowawczy domu rodzinnego w sposób zasadniczy wpływa na przystosowanie się dzieci.

Dezintegracja życia rodzinnego, którego przejawami są ciągle niesnaski, awantury i nieopanowane zachowanie rodziców powoduje brak identyfikacji pozytywnej. Dzieci przyswajają niepożądane wzory zachowań, które z upływem czasu przenoszą na kontakty z rodzeństwem, rówieśnikami jak również osobami dorosłymi. Należy przy tym dodać fakt podnoszony przez badaczy zjawiska iż zachowania społeczne i emocjonalne występujące u dziecka od 3 do 6 roku życia są najbardziej trwałe do końca życia i są najbardziej prognostyczne dla osób dorosłych. U podstaw zachowań antyspołecznych są niewłaściwe relacje w rodzinie we wczesnym i późniejszym dzieciństwie. Z niezaspokojonych potrzeb wywodzą się: stany lękowe, gniew i agresja. Brak poczucia bezpieczeństwa, ciepła, czułości i miłości są podstawą do poszukiwania tych uczuć poza domem. Deprywacja potrzeb dziecka w okresie pełnej zależności od rodziców powoduje, że nie mają one szansy utrwalenia się czego skutkiem jest słabo wykształcona potrzeba afiliacji. Jednoczesna słaba więź emocjonalna w diadzie rodzic-dziecko na skutek fizycznej lub pozornej nieobecności ojca, braku bliskości utrudnia lub wręcz uniemożli-

wia nawiązanie późniejszych prawidłowych relacji z szerszym środowiskiem społecznym. Przeniesienie klimatu emocjonalnego z diady: matka - ojciec na relacje rodzice – dzieci wiąże się z przyjmowaniem określonej postawy rodzicielskiej.

Relacje z rodziną pochodzenia (dziadkowie-rodzice-dzieci) rozszerzają krąg doświadczeń społecznych i psychicznych jednostek, stwarzają przy tym podstawy kształtowania się poczucia zakorzenienia w przeszłości rodziny i tym samym sprzyjają rozwojowi tożsamości indywidualnej. Relacjonowane badania są zgodne z opracowaniem Symonsona (za: K. Boczar 1980) i wskazują że emocjonalna atmosfera w rodzinnym domu jest istotnym czynnikiem wywierającym wpływ na akceptację dziecka. Wyniki badań dotyczących tego zagadnienia wykazały, iż małżeńską dysharmonię spotyka się częściej w domach, w których dzieci są odtracone już w początkowym okresie życia, częściej mają miejsce kłótnie, nieporozumienia, irytacja, brak obopólnego zrozumienia pomiędzy rodzicami, brak kultury życia codziennego, niezgodność temperamentów oraz wskazywanie przez jednego z małżonków na niższą wartość partnera.

Podsumowując dotychczasowe rozważania należy stwierdzić, że niewłaściwe stosunki uczuciowe w rodzinie, brak ujawnionego zainteresowania emocjonalnego ze strony rodziców, postawa odrzucająca – jako niektóre wskaźniki zaburzonej więzi rodzinnej – sprzyjają w istotny sposób ukształtowaniu się niedostosowania społecznego dzieci. Prawidłowe stosunki uczuciowe między rodzicami a dzieckiem uważane są za najważniejszy czynnik wychowawczy w rodzinie (D. Wójcik 1977, s. 23). Słuszność powyższego stwierdzenia jest uzasadniona między innymi tym, że prawidłowa socjalizacja zależy w większej mierze od pozytywnych kontaktów uczuciowych niż od właściwych metod wychowawczych.

Należy zatem w obliczu przedstawionych wniosków uznać że: **jeżeli między członkami rodziny nie występowały pozytywne więzi emocjonalne oparte na wzajemnym szacunku, miłości i akceptacji, to fakt ten miał wpływ na niedostosowanie społeczne dziecka.**

Analiza czynników dezorganizujących badane rodziny w pierwszych latach życia dziecka wskazuje na destabilizację około 55% rodzin (GA) w związku z występowaniem losowych sytuacji w postaci alkoholizmu (21%), konfliktu z prawem i izolacji (16%) oraz bezrobocia (47%), przy czym czynniki te najczęściej współwystępują. Znaczący wpływ na sytuację rodziny, a więc także i dzieci ma stan zdrowia jej członków, jednakże w badanych przypadkach niewielki procent rodzin (2%) dotkniętych było chorobami innymi niż choroba alkoholowa. Występowanie chorób somatycznych u rodziców nie stanowi w analizowanych przypadkach przyczyny zakłóceń w zachowaniu. Natomiast nadużywanie alkoholu i konflikt z prawem występujące i utrzymujące się w rodzinach we wczesnych okresach życia dziecka są predyktorem niedostosowania społecznego dzieci wywodzących się z tych rodzin i koreluje z nieprzystosowaniem rodzinnym i rówieśniczym

Bezrobocie, alkoholizm rodziców i konflikt z prawem są czynnikami silnie destabilizującymi życie rodzinne i to zarówno pod względem materialnym, jak socjalizującym i opiekuńczym. Ponadto dzieci narażone są na deprywację w zakresie osobowości, na demoralizację, dostarczane im są przestępcze wzory zachowań społecznych, a w konsekwencji łączą możliwość zaspokojenia potrzeb egzystencjalnych z formami nieakceptowanymi społecznie min. działalnością przestępczą rodzica lub rodzeństwa.

Występujące patologie rodzinne determinują naznaczenie społeczne jednostki w środowisku lokalnym i szkolnym. W świetle badań jednakże brak jest jednoznacznych dowodów iż alkoholizm rodziców wpływa na alkoholizowanie się dzieci. Wysokie wskaźniki spożywania alkoholu są charakterystyczne dla badanej młodzieży (60%-GA, 50%-GB) i wydaje się, że należy je rozpatrywać w kontekście trendów dominujących w sposobach spędzania czasu wolnego przez młodzież oraz możliwości przewycięzania dystresu.

Sytuacje problemowe ujawnione przez matki w trakcie wywiadu klinicznego, zachodzące w okresie pierwszych lat życia dziecka utrzymują się lub przyjmują wartości wyższe, szczególnie dotyczy to bezrobocia i alkoholizmu. Wskazane korelacje potwierdzają hipotezę czwartą: **jeżeli w rodzinie występowały losowo sytuacje w postaci bezrobocia, chorób, patologii, to fakty te w sposób znaczący zaburzały funkcjonowanie rodziny, a tym samym rzutowały negatywnie na przystosowanie społeczne dziecka.**

Właściwa opieka nad dzieckiem sprawowana przez obydwój rodziców jako integralna składowa procesu wychowawczego stanowi gwarancję prawidłowego rozwoju dziecka. Dzieci, które nie mają zapewnionej właściwej opieki, a także doświadczają zachowań przemocowych gorzej się rozwijają niż ich rówieśnicy i w późniejszym okresie mają kłopoty z nauką, koncentracją, samooceną i relacjami koleżeńskimi.

Najistotniejszą rolę w sprawowaniu funkcji opiekuńczej dzieci w młodszym wieku pełnią matki niezależnie od utrzymywania się tradycyjnego modelu lub zmian układu ról społecznych we współczesnej rodzinie - łączenia przez kobiety pracy zawodowej z prowadzeniem domu. Analiza zebranego materiału wskazuje na różnice między jakością opieki realizowanej przez rodziców z badanych grup.

Chociaż podobny procent (ok. 94%) w obydwu grupach stanowią matki jako główne osoby pozostające najwięcej czasu z dzieckiem to sposób spędzania czasu na pozytywnych interakcjach z dzieckiem różnicuje badane grupy. Zdecydowana większość matek (GB) angażowała się w zabawy z dzieckiem, czytanie bajek, wspólne wyjścia i deklarowała pomoc rodziny, a w szczególności ojca dziecka w zapewnienie właściwej opieki. W przypadku matek (GA) zaznacza się współwystępowanie negatywnego nastawienia matki do dziecka z okresu ciąży z deprywacją więzi w okresie wczesnodziecięcym przejawiające się w słabym zaspokajaniu potrzeb psychicznych i intelektualnych dziecka i sprowadzaniu opieki do czynności pielęgnacyjnych i karmienia.

Ojcowie (GA) spędzali z dzieckiem małą ilość czasu. Źródeł można upatrywać w postawie obojętności wobec dziecka, zaburzonych relacjach między rodzicami, kryzysie ojcostwa oraz słabej kondycji finansowej rodzin. Matki zdane były wyłącznie na siebie, lub na pomoc starszych dzieci. Potwierdza się tym samym brak wsparcia ze strony rodziny pochodzenia.

Niski udział ojców (GA) w sprawowaniu opieki nad dzieckiem jest pochodną ugruntowanego klasycznego podziału, w którym czynności pielęgnacyjne spoczywają na matce, braku świadomości na temat doniosłej roli ojca we wczesnych etapach życia dziecka oraz obojętnego lub negatywnego stosunku emocjonalnego wobec dziecka.

Słabą opiekę nad dzieckiem należy wiązać z niskimi osiągnięciami szkolnymi dziecka, przewlekłymi zaburzeniami somatycznymi i czynnikami biopsychicznymi, jako konsekwencją zaniedbań w sprawowaniu funkcji opiekuńczej.

Zaangażowanie ojca w pełnienie funkcji opiekuńczej wpływa w taki sam sposób na dziecko i jego rozwój jak zaangażowanie matki. Dostępność fizyczna i emocjonalna ojca daje dziecku poczucie emocjonalnego wsparcia, a proces nabywania zdolności sprawowania opieki nad dzieckiem modyfikowany jest przez sam charakter relacji między małżonkami. Miłość między małżonkami to fundament małżeństwa i rodzicielstwa. Wsparcie jakie dają sobie rodzice dziecka, ich miłość i wzajemne porozumienie stanowią jeden z podstawowych czynników chroniących.

Analiza biografii jednostek niedostosowanych oraz zebrany materiał empiryczny potwierdzają hipotezę piątą: **jeżeli rodzice w procesie sprawowania opieki nad dzieckiem nie poświęcali wystarczającej ilości czasu swojemu dziecku i nie wykazywali dostatecznej troski, szczególnie zaspokajaniu jego istotnych potrzeb rozwojowych, to fakt ten niekorzystnie rzutował na proces jego społecznego przystosowania.**

Pojawienie się zaburzeń w zachowaniu dzieci wskazuje, że w percepcyjnej przez dziecko sytuacji rodzinnej występowały lub występują nadal zjawiska niekorzystne.

Badania Ney'a i Gajowego wskazują na zaniedbanie emocjonalne, a w dalszej kolejności przemoc psychiczną i zaniedbanie fizyczne jako najbardziej traumatyzujące dziecko. Zaniedbanie dziecka oraz bycie świadkiem przemocy domowej należy traktować jako formy złego traktowania dziecka czyli formy przemocowe. Badania wykazały, że istnieje istotny związek zmiennej nieprzystosowanie rodzinne z przemocą skierowaną wobec matki w obecności dziecka (M. Gajowy 2002, s. 911-927). W literaturze przedmiotu podkreśla się, że gdy dziecko jest świadkiem przemocy rodzica wobec współmałżonka, to może wyjść z założenia, że przemoc stanowi właściwy i skuteczny sposób rozwiązywania konfliktów (Jaffee i in. za: M. Jonson-Reid 1998) i można mówić o ukształtowaniu się w świadomości dziecka konstruktów, który nazywano „życiem w kontekście agresji lub w płaszczyźnie ukierunkowanej na dominację nad innymi ludźmi” (Z. Eisikovits i in., 1998).

W rodzinach stosujących przemoc w kontaktach z dziećmi natężenie konfliktów i dysonansów między małżonkami jest znacznie większe niż w rodzinach nie manifestujących przemocy i wrogości względem dzieci, co w zasadniczy sposób wpływa na kształt warunków wychowawczych. Rodzice stosujący przemoc mają bardziej negatywne zdanie na temat zachowania dzieci niż rodzice jej nie stosujący. Postrzegają oni swoje dziecko jako wymagające i irytujące.

Brak odpowiedniej kontroli rodzicielskiej na wszystkich etapach rozwojowych oraz liberalny styl wychowania sprzyjają prezentowanym przez młodzież zachowaniom niezgodnym z obowiązującymi normami społecznymi.

Niekonsekwentny styl wychowawczy w tym brak jednolitości w stosowaniu kar przez obydwoje rodziców koreluje z podskalą - kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych (SK) i jest jednym z czynników wpływających na nieumiejętność określenia przez dziecko czytelnych granic postępowania. Stosowanie przez rodziców kar zewnętrznych prowadzi do eksternalizacji czynników kontrolnych, co zwiększa szanse wystąpienia u dziecka zachowań niepożądanych. Przejawami odroczonego są wysokie wskaźniki w podskalach nieprzystosowania rodzinnego i szkolnego. Stosowanie kar wewnętrznych, działających dłużej, prowadzi do internalizacji czynników kontrolnych, z czym wiąże się zachowanie pozytywne.

Wysokie wyniki w podskali nieprzystosowanie rówieśnicze uzyskane przez młodzież (GA) świadczą o wyuczonych na wczesnych etapach rozwoju, agresywnych formach rozwiązywania problemów wyniesionych z interakcji wewnątrzrodzinnych. Badani (GA) mają trudności z nawiązywaniem i utrzymywaniem kontaktów z rówieśnikami. Doświadczanie przemocy i konfliktów w rodzinie oraz wysoki poziom stresu sprzyjają gotowości do użycia przemocy wobec innych i stanowią główne źródło wyuczonej agresywności w relacjach z otoczeniem.

Model wychowania przyjęty w okresie wczesnych lat życia dziecka w badanych rodzinach okazał się względnie stały, co w przypadku 35% rodzin (GA) wiąże się z niekorzystnym oddziaływaniem wychowawczym o charakterze przemocowym.

Socjoekologiczne warunki funkcjonowania rodziny nie stanowią jednak prostego czynnika formującego przemoc wobec dziecka. Globalna sytuacja rodziny, głównie sytuacja psychologiczna, w jakiej znajduje się rodzina, jak i repertuar jej umiejętności konstruktywnego radzenia sobie z problemami decydują o stosowaniu przemocy wobec dziecka.

Reasumując powyższe wnioski: jeżeli w procesie wychowania dziecka w pierwszych latach jego życia preferowany był niekorzystny styl wychowania o znamionach przemocowych wobec niego, to fakt ten poważnie zaburzał proces społecznego przystosowania dziecka.

Klimat wychowawczy panujący w rodzinie stanowi wypadkową wielu tendencji działających w systemie rodzinnym. Składają się na niego zarówno ustosunkowania rodziców względem dziecka, sposób jego percepcji - co często jest wyznaczone ich własnym stanem emocjonalnym, wzajemne ustosunkowania rodziców względem siebie, poziom przeżywanego stresu związanego z aktualną sytuacją życiową. Klimat ten współdeterminowany jest przez same zasoby osobowe leżące zarówno po stronie rodziców, jak i dziecka. Oznacza to, iż wnoszone do wzajemnych kontaktów umiejętności interpersonalne, określone cechy funkcjonowania osobowego zarówno dziecka jak i rodziców, ich kompetencje społeczne, zdolności w zakresie pozytywnego wzmacniania partnerów interakcji, określone style atrybucyjne determinujące percepcję kontroli nad stresorami, wreszcie wzajemna percepcja i oczekiwania - wyznaczają zarówno charakter, jakość wzajemnych interakcji rodzinnych jak i realizowanie przypisanych ról.

Rodzaj relacji i więzi panujących w rodzinie określa charakter podejmowanych i realizowanych w przeszłości ról społecznych oraz jakość interakcji. Pod wpływem interakcji, poprzez naśladowanie, identyfikację i przyjmowanie ról dziecko uczy się określonych wzorów zachowania oraz ich oceniania. Jako pierwsze (i początkowo wyłączne) środowisko oddziaływań wychowawczych, rodzina stanowi dla młodego człowieka fundamentalne źródło norm i wzorów postępowania, gromadzonych poprzez doświadczenie i refleksję.

Wyniki badań wskazują, iż młodzież niedostosowana społecznie częściej, niż przystosowana, w okresie wczesnego dzieciństwa doświadczyła istotnych strat, niedostępności psychicznej i fizycznej rodziców, niewłaściwych ustosunkowań i postaw rodzicielskich, doznała depriwacji potrzeb psychicznych i ekonomiczno-kulturowych.

Negatywne doświadczenia z dzieciństwa osłabiły u badanych rozwój umysłowych i interpersonalnych zdolności potrzebnych do regulacji, radzenia sobie z dystresem i odwołując się do modelu rozwojowo-transakcyjnego osłabiły zjawisko resilience będące „dynamiczną strukturą rozwojową warunkującą skuteczne działanie mimo niekorzystnych wpływów środowiska i zasobów obronnych” (J. Rola za: Beardslee, Gladstone 2002 s. 81).

Biorąc z kolei pod uwagę biologiczny kontekst można stwierdzić, iż wcześniejsze doświadczenia o charakterze przemocowym wywołują nadreaktywność na bodźce. Konsekwencją licznych doświadczeń w przeszłości, jak i kumulowanie się aktualnie działających na dziecko sytuacji trudnych jest w większości przypadków przeżywanie bolesnych, przykrych stanów emocjonalnych. Wysiłki podejmowane przez jednostkę z poradzeniem sobie z przykrymi emocjami przybierają róż kierunki min: ucieczka, zachowania antyspołeczne, agresja. Pierwsza z wymienionych strategii pociąga za sobą izolowanie się, zamykanie się w sobie, zaburzenia dysocjacyjne, ogólnie - zachowania internalizacyjne, druga prowadzi do rozwiązania problemów w sposób otwarty poprzez manifestację zachowań eksternalizacyjnych.

Analiza ilościowa i jakościowa materiału empirycznego i pozytywna weryfikacja hipotez szczegółowych skłaniają do uznania jako prawdziwej

hipotezy głównej: jeżeli w okresie wczesnego dzieciństwa dziecko doświadcza przemocowych behawioralnych zachowań i odniesień agresywnych w rodzinie to w dalszym jego rozwoju istotnie to rzutuje na proces i efekty jego niedostosowania społecznego.

Prawdopodobieństwo, że jednostka stanie się niedostosowana społecznie wzrasta w miarę kumulowania się niekorzystnych czynników w jej doświadczeniu życiowym.

Konkludując należy zauważyć, iż w obliczu nawet takich samych okoliczności jednostki podejmują różne działania. Jednostka niedostosowana definiuje sytuacje nie uwzględniając podzielanych przez ogół norm społecznych gdyż bądź nie dysponuje wiedzą by w sposób właściwy zinterpretować sytuację, bądź, co zdarza się częściej nadaje całej sytuacji inne znaczenie. Podążając tym tokiem myślenia należy uwzględnić iż dla osoby niedostosowanej dana sytuacja (związana z łamaniem norm) staje się szansą, gdzie dla przystosowanych społecznie może być jedynie pokusą, z której na ogół nie skorzystają. Niedostosowani społecznie posiadają zatem odmienny repertuar definicji sytuacji w stosunku do osób respektujących określone normy społeczne. Podstawą wszelkich interpretacji jest uprzedniość doświadczeń nabytych w różnych okresach życia jako zasobu wiedzy podręcznej i schematu odniesień. Zasób wiedzy determinuje interpretacje i definiowanie sytuacji i w ten sposób decyduje o interakcjach i zachowaniach społecznych jednostek wobec świata zewnętrznego. Widoczna jest zatem różnica między rzeczywistością jednostek przystosowanych i niedostosowanych społecznie w kontekście doświadczeń z wcześniejszych okresów życia.

ROZDZIAŁ IX

akończenie

Z

Niedostosowanie jest na swój sposób zjawiskiem normalnym, skoro powtarza się nieustannie w różnych epokach i typach społeczeństw. Warto też wspomnieć, iż patologii młodych pokoleń z reguły stanowią konsekwencję patologii starszej części populacji, tudzież systemu przez nią wykreowanego. Konsekwencje odrzucenia norm społecznych mogą być bardzo różne, tak jak ich geneza, motywy i formy. Na wiele sposobów też nazwać można tych, którzy stają się nieprzystosowanymi do oficjalnego świata. Trzeba jednak cały czas mieć na uwadze, że jednostka niedostosowana społecznie nie pojawia się w próżni, ale jest efektem poważnej społecznej deprywacji, winnej całego szeregu problemów dzieci i młodzieży.

Niedostosowanie społeczne należy do zjawisk negatywnych, które przedstawiają człowieka w relacjach wrogości bądź obojętności wobec pewnych norm oraz zasad i sprowadza się do zaburzeń, czyli odchyżeń od normalnego rozwoju. Podkreśla się tym samym, że niekorzystne czynniki zewnętrzne negatywnie wpływają na wewnętrzny, emocjonalny stan jednostki, co prowadzi do zaburzenia jej równowagi psychicznej, skutkującego zaburzeniami w rozwoju podstawowych struktur osobowościowych w zakresie min.: potrzeb, obrazu świata, samooceny, poczucia własnej wartości. Efektem nierozwiązanego konfliktu pomiędzy jednostką a jej środowiskiem zewnętrznym są zaburzenia w zachowaniu wyrażające się behawioralnie (I. Mudrecka 2004, s. 35).

Wnioski z przeprowadzonych badań w zakresie wewnętrznego modelu oceny danej sytuacji wpisują się w koncepcję analizy transakcyjnej E. Berne'go (2007), który na podstawie wieloletniego doświadczenia klinicznego stwierdził, że każda jednostka ma w umyśle dość szczegółowy „przepis” na własne życie. Ten tak zwany „skrypt życiowy”, którego najistotniejsza część pochodzi od rodziców, określa tożsamość, dążenia, sposób osiągania celów, a powstaje jako podsumowanie i uogólnienie dziecięcych doświadczeń: przeżywanych uczuć, otrzymywanych zakazów i wymagań oraz obserwacji, metod radzenia sobie z problemami - czyli w wyniku syntezy niezliczonych, różnorodnych doświadczeń życiowych, która zachodziła samorzutnie w umyśle w pierwszych latach życia. Podwaliny tworzonego modelu stanowią interakcje jednostki z otoczeniem z czego największą wartość przypisuje się rodzinie. U jednostek, które miały negatywne doświadczenia w dzieciństwie, powstaje skrypt destruktywny przynoszący szkody i cierpienie samej jednostce. Wcześniej J. Konopnicki w kontekście wymiaru dewiacji rozumianej jako patolo-

gia społeczna (pathos – cierpienie logos - nauka) zwracał uwagę na cierpienie jednostki niedostosowanej, której nieadekwatne zachowanie szkodzi nie tylko społeczeństwu, ale również, a właściwie przede wszystkim jej samej (J. Kopnicki 1971).

Doświadczenia jednostki wpisane są zatem w mózgu i całym układzie nerwowym, a ślad pamięciowy staje się autonomiczną strukturą psychiczną – składową osobowości.

Przytaczając wypracowaną definicję niedostosowania jako zaburzenia zachowania powstałego w wyniku kumulacji i splotu niekorzystnych czynników biosocjokulturowych środowiska wychowawczego z zaburzoną strukturą osobowości, o którym wnioskujemy na podstawie powtarzających się symptomów behawioralnych należy zwrócić uwagę na nakładanie się lub współwystępowanie warstwy wewnętrznej (osobowość) w kontekście skryptu destruktywnego i zewnętrznej (czynniki środowiskowe) jako różnorodność perspektywy odniesienia i pola interakcji.

Relacjonowane badania jasno wskazują, że pojedyncze czynniki zakłócające nie prowadzą wprost do wystąpienia symptomów niedostosowania społecznego, gdyż takie czynniki wystąpiły w każdej z badanych grup, a mimo to u młodzieży z GB nie odnotowano symptomów niedostosowania. Charakterystyczną cechą wyszczególnioną w toku analizy jest fakt, że we wszystkich przypadkach w rodzinach jednostek niedostosowanych społecznie wśród splotu różnych czynników występował zawsze jeden ten sam, a mianowicie zaburzenie więzi emocjonalnej pomiędzy członkami rodziny. Można zatem sądzić, że wewnętrzny model percypowania sytuacji życiowych, a w następstwie postępowania zgodnego lub niezgodnego z oczekiwaniami społecznymi w głównej mierze opiera się na przejawianych wobec jednostki emocjach i wytworzonym klimacie wychowawczym. Takie rozumowanie wydaje się być zasadne, zważywszy, że w rodzinach z grupy porównawczej w wielu przypadkach (ok. 16%) w okresie pierwszych lat życia dziecka doszło do kumulacji kilku czynników biosocjokulturowych, lecz oprócz dwóch przypadków nie wystąpiło wśród nich zaburzenie więzi emocjonalnej.

Mimo podjętych w niniejszej pracy wielu prób empirycznego wyjaśnienia etiopatogeneza niedostosowania społecznego w dalszym ciągu pozostaje terenem do eksploracji i weryfikacji istniejących teorii, a rodzące się w trakcie analiz pytania jak chociażby o czynniki chroniące, wpływ czynników genetycznych czy minimalizowanie skutków wczesnodziecięcych doświadczeń rozszerzają krąg poszukiwań badawczych i interdyscyplinarnych interpretacji. Jedną z takich prób, chociaż wymagającą poszerzenia działań o obszar zorientowany na profilaktykę zapobiegania nieprawidłowościom systemu rodzinnego, jest opracowany w 2003 przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji „Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przeszłości wśród Dzieci i Młodzieży”

Bibliografia

- Adamiec-Zgraja A. (2005), *Zmiany w rozumieniu i pełnieniu ról rodzicielskich jako zagrożenie dla rozwoju dzieci i młodzieży* [w:] Grochmal-Bach B., Knobloch-Gala A.(red) *Kryzysy rozwojowe wieku dziecięco-młodzieżowego a możliwości społecznego wsparcia*, Impuls, Kraków
- Adamski F. (1984), *Socjologia małżeństwa i rodziny*, PWN, Warszawa
- Adamski F. (1999), *Edukacja, rodzina, kultura: studia z pedagogiki społecznej*, Wyd. UJ Kraków
- Ainsworth M.D.S., Blehar M.C., Waters E., Wall S.(1978), *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, New York (tłum. M. Stobiecka)
- Ambert A. M. (2007), *Tendances contemporaines problématiques chez les enfants et adolescents: causes multiples*, L'institut Varnier de la famille
- Anderson S.A, Sabatelli R.M. (1999), *Family interaction*, Allyn&Bacon
- Badura-Madej W, Dobrzyńska-Masterchazy A. (2000), *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Wyd. UJ, Kraków
- Baniak J. (1985), *Rodzina środowiskiem rozwoju cech emocjonalno-społecznych*. Problemy Rodziny 4/1985
- Baran B. (1981), *Rola więzi społeczno-emocjonalnej w kształtowaniu osobowości dziecka*, PWN, Warszawa-Poznań
- Bartkowicz Z. (2001) *Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakładach resocjalizacyjnych*, Agencja Wyd.-Handlowa - Antoni Dudek, Lublin
- Baumeister Roy F, Heatherton Todd F., Tice Dianne M.(2000), *Utrata kontroli*, PARPA, Warszawa
- Beavers W.R., Hampson R.B. (1993), *Measuring Family Competence: The Beavers Systems Model* [w:] *Normal Family Process*, ed. F. Walsh, Guilford Press, New York
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002), *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, Sage Publications, Londyn
- Berne E.(2007), *W co grają ludzie - psychologia stosunków międzyludzkich*, PWN, Warszawa

- Bettelheim B. (2005) (przekład Kubicka D, Gawlik M), *Wystarczająco dobrzy rodzice*, Dom Wyd. Rebis, Poznań
- Bielawska-Batorowicz E. Hanks H. (1993), *O formach złego traktowania dzieci*, Przegląd Psychologiczny 36/1993
- Binczycka-Anholcer M., (red.), (2001) *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa - Poznań
- Bińczycka J. (red), (2000), *Bici biją – materiały z konferencji naukowej*, Wyd. Żak, Warszawa
- Birch A., Malim T.(1999), *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od niemowlęctwa do dorosłości*, PWN, Warszawa
- Blum R.W. (1998), *Healthy youth development as a model for youth health promotion*, Journal of Adolescent Health, 22(5), 368-375
- Borecka–Biernat D. (2001), *Rola czynników osobowościowo–rodzinnych w rozwoju zaburzonych form zachowania młodzieży w trudnej sytuacji interakcji społecznej*, [w:] Sołtysiak T, Karwowska M. (red), *Polska młodzież, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Borecka–Biernat D., Węglowska-Rzepa K.(2000), *Zachowanie młodzieży w sytuacji kontaktu społecznego*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego
- Bowlby, J., Secure Base (1988), *Clinical applications of Attachment Theory*. Routledge, Londyn
- Bradford N.(1998), *The Miraculous World of Your Unborn Baby*, Contemporary Books
- Bradshaw J.(1997), *Zrozumieć rodzinę*, Polskie Towarzystwo Psychologiczne
- Braun–Galkowska M.(2003), *Psychoprophylaktyka życia rodzinnego* [w:] Rostowska T., Janicka I, (red) *Psychologia w służbie rodziny*, Wyd. UŁ, Łódź
- Bretherton I. (1992), *The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth*. *Developmental Psychology*, 28 s. 759-775
- Brzezińska A. (2000), *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wyd.Naukowe SCHOLAR, Warszawa
- Brzezińska A., Trempała J. (2002), *Wprowadzenie do psychologii rozwoju*, [w:] Strelau J. (red.) *Psychologia – podręcznik akademicki, t. 1*, GWP, Gdańsk
- Brzeziński J. (1996), *Metodologia badań psychologicznych*, PWN, Warszawa
- Budrowska B. (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Funna, Wrocław
- Bühler Ch. (1999), *Bieg życia ludzkiego*, PWN, Warszawa
- Chęłpa S., Witkowski T. (1999), *Psychologia konfliktów*, UNUS Warszawa

- Chłopkiewicz M. (1980), *Osobowość dzieci i młodzieży- rozwój i patologia*, WSiP, Warszawa
- Cicchetti, D., Toth, S., Maughan, A. (2000), *An Ecological – Transactional Model of Child Maltreatment*. [w:] Sameroff, A., Lewis, M., Miller, S. (red.). *Handbook of Developmental Psychopathology*, Kluwer Academic / Plenum Publishers
- Cierpialkowska L. (2006), *Oblicza współczesnych uzależnień*, Wyd. UAM, Poznań
- Crittenden, P. (1995), *Peering into the black box: An exploratory treatise on the development of self in young children* [w:] Cicchetti, D., Toth, S. (red), *Disorder and Dysfunctions of the self*, University of Rochester Press
- Crittenden, P. (1997), *Patterns of Attachment and Sexual Behavior: Risk of Dysfunction versus Opportunity for Creative Integration*. [w:] Atkinson, L., Zucker, K. (red.) *Attachment and Psychopathology*, The Guilford Press
- Cudak H. (2001), *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i jej eliminowanie* [w:] Czarnecki K., Kojs W., Rozmus M. (red) *Bezpieczeństwo dzieci i młodzieży i jego zagrożenia*, Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Mysłowice
- Cudak H. (2001), *Zaburzenia socjalizacji dzieci w rodzinach o osłabionych więziach rodzinnych* [w:] Soltysiak T, Karwowska M. (red), *Polska młodzież, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej
- Cummings M. (1997), *Marital conflict, abuse, and adversity in the family and child adjustment: A developmental psychopathology perspective*, [w:] Wolfe D.A., McMahon R.J., Peters R.D.(red) *Child abuse: New Directions in Prevention and Treatment across the Lifespan*, Thousand Oakes, CA: Sage
- Czapów C. (1980) *Wychowanie resocjalizujące*, PWN, Warszawa
- Czarnecki K., Kojs W., Rozmus M. (red) (2001), *Bezpieczeństwo dzieci i młodzieży i jego zagrożenia*, Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Mysłowice
- Czub M. (2003), *Znaczenie wczesnych więzi społecznych dla rozwoju emocjonalnego dziecka*, Forum Oświatowe t. 2
- Danilewicz W.T., Izdebska J., Krzesińska–Żach B.(1999), *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, Trans Humana, Białystok
- Delaunay C. et al., *Cahiers de l'enfance inadaptée*, No. 252, jan., 16. No. 266, 19-20
- Dembo M. H. (1997), (tłum. Czerniawska E, Matczak A., Toeplitz Z.), *Stosowana psychologia wychowawcza*, WSiP, Warszawa

- Denek K. (1999), *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń
- Domagała-Zyśk E. (2004), *Wsparcie społeczne ze strony rówieśników* [w:] Deptuła M. (red), *Diagnostyka pedagogiczna i profilaktyka w szkole i środowisku lokalnym*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Driscoll D.W. (2003), *Tacierzyństwo. Zostaniesz tatusiem i wszystko się zmienia*, Wyd. WAM, Kraków
- Ekiert-Grabowska D. (1982), *Dzieci nieakceptowane w klasie szkolnej*, WSiP, Warszawa
- Fatyga B., Tyszkiewicz A. (1997), (red) *Dzisiejsza młodzież*, Ośrodek Badania Młodzieży UW i Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji MEN, Warszawa
- Ferguson G.A., Tanake Y. (1999), *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*, PWN, Warszawa
- Forward S. (1999), *Szantaż emocjonalny*, GWP, Gdańsk
- Forward S., Buck C. (1989), *Toksyczni rodzice*, Agencja Wyd. J. Santorski, Warszawa
- Frątczak, E. (2002), *Postawy i zachowania rodzinne oraz prokreacyjne młodego i średniego pokolenia kobiet i mężczyzn w Polsce*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa
- Gaś Z.B. (1994), *Wspomaganie rozwoju dziecka*, Wyd. Fundacji Masz szansę, Lublin
- Gaś Z.B. (1995), *Pomoc psychologiczna młodzieży*, WSiP, Warszawa
- Gehring T.M., Debry M, Smith P.K. (2001), *The Family System Test Fast. Theory and Application*, Brunner-Routledge, Philadelphia
- Gilligan J. (2001), *Wstyd i przemoc - refleksje nad śmiertelną epidemią*, Media Rodzina, Poznań
- Goleman D. (1997), *Inteligencja emocjonalna*, Media Rodzina, Poznań
- Golińska L. (2002), *Emocje: przyjaciel czy wróg?*, IPZ, Warszawa
- Gordon T. (1995), *Wychowanie bez porażek*, Instytut Wyd. Pax, Warszawa
- Greenberg, M.T. (1999), *Attachment in adolescence* [w:] Cassidy, J., Shaver, Ph.R.. (red.), *Handbook of attachment. Theory, reaserch and clinical applications*, The Guilford Press,
- Grochocińska R. (2000), *Przemoc wobec dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego

- Gryniuk-Toruń I. (2000), *Psychopatologia i psychoprofilaktyka. Przejawy narkomanii, alkoholizmu, przemocy, zaburzeń psychicznych w rodzinie i szkole oraz możliwości im przeciwdziałania*, Oficyna Wyd.Impuls, Kraków
- Gryniuk-Toruń I. (2005), *Trudności w diagnozowaniu problemu narkotykowego wśród młodzieży szkolnej* [w:] Remedium, 11/2005
- Grzegółowska-Klarkowska H.(1986), *Mechanizmy obronne osobowości*, PWN, Warszawa
- Hall C. S., Lindzey G. (1994), *Teorie osobowości*, (tłum.Kowalczevska J., Radzicki J.), wyd 2 PWN, Warszawa
- Harris J. R. (1999), *Pourquoi nos enfants deviennent ce qu'ils sont*, Presses Pocket Nr 10932
- Harwas-Napierała B., Trempała J. (red) (2002), *Wiedza z psychologii rozwoju człowieka w praktyce społecznej*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań
- Hejmanowski S. (2004), *Okres dorastania – wybrane problemy* [w:]Remedium styczeń/2004
- Herbert M. (2004), *Rozwój społeczny ucznia*, GWP, Gdańsk
- Hurlock E. (1985) (tłum. Hornowski B., Lewandowska K., Rosemann B.), *Rozwój dziecka*, PWN, Warszawa
- Ilg F., Ames L., Baker S. (1992), *Rozwój psychiczny dziecka od 0 do 10 lat. Poradnik dla rodziców, psychologów i lekarzy*,(tłum. Przyłipiak M.) 250 Wyd. 6, Gdańsk
- Iwański Z. S. (2003), *Wprowadzenie do pedagogiki resocjalizacyjnej*, Wyd. Novum, Płock
- Jakubowski J. (2002), *Zastosowanie metod statystycznych w badaniach naukowych*, STAT SOFT, Kraków
- Jarosz M. (1987), *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, PWN, Warszawa
- Jarosz M. (1988), *Psychologia lekarska* PZWL, Warszawa
- Jessor R. (1992), *Risk behavior in adolescence: a psychosocial framework for undersatanding and action*, Nr 12, s.374-90
- John-Borys M. (1994), *Dorastający w relacjach ze światem*, Wyd. UŚ, Katowice
- Jonson-Reid M. (1998), *Youth violence and exposure to violence in childhood: an ecological review*. [w:] Aggression and Violent Behavior 3
- Jundził J. (1989), *Trudności wychowawcze w rodzinie*, Warszawa
- Jundził J. (1993), *Dziecko ofiara przemocy*, WSiP, Warszawa

- Karolczuk-Kędzierska M., Maj K., Miklaszewska D. (2006), *Matka i dziecko*, Wyd. Kluszczyński, Kraków 2006
- Kastory B. (2005), *Nauka – neurobiologia*, Newsweek 25/2005
- Kawula S. (1988), *Funkcja opiekuńcza współczesnej rodziny polskiej*, IKN – ODN, Białystok
- Kawula S., Brągiel J., Janke A.W. (1998), *Pedagogika rodziny*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń
- Kawula S., (red) (2001), *Pedagogika społeczna – dokonania-aktualności-perspektywy*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń
- Kendall P.C. (2004), *Zaburzenia okresu dzieciństwa i adolescencji*, GWP, Gdańsk
- Kendall Tackett K. (2003), *Wyzwania macierzyństwa. Jak być szczęśliwą matką*, GWP, Gdańsk
- Kimmel M. S. (1987), *Changing men. New directions in research on men and masculinity*, Sage Publications, Newbury Park
- Klimasiński K. (2000), *Elementy psychopatologii i psychologii klinicznej*, Wyd. UJ, Kraków
- Klitzing K., Simoni H., Amsler F., Burgin D. (1999), *The role of the father in early family interactions*, [w:] *Fathers and infants* vol. 20, nr 3 s. 222-237
- Kmieciak-Baran K. (2000), *Młodzież a przemoc*, PWN, Warszawa
- Kmieciak-Baran K. (2000), *Przemoc wobec dzieci – diagnoza i interwencja* [w:] Papięz J., Płukis A. (red) *Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń
- Kolankiewicz M. (red) (1998), *Zagrożone dzieciństwo*, WSiP, Warszawa
- Komender J. (2000), *Dzieci bite w świetle badań i doświadczeń psychiatrii dziecięcego* [w:] Bińczycka J (red.) *Bici biją*, Wyd. Żak, Warszawa
- Konopnicki J. (1971), *Niedostosowanie społeczne*, PWN, Warszawa
- Kornas-Biela D. (1993), *Wokół początków życia ludzkiego*, PWN, Warszawa
- Kostkiewicz J. (1998), *Wychowanie do wolności wyboru*, Wyd. WSP, Rzeszów
- Kościelska M. (1998), *Trudne macierzyństwo*, WSiP, Warszawa
- Kościelska M. (red) (1988), *Studia z psychologii klinicznej dziecka*, WSiP, Warszawa
- Kozielecki J. (1995), *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wyd. Żak, Warszawa
- Kozłowska A. (1996), *Jak pomagać dziecku z zaburzeniami życia uczuciowego*, Wyd. Żak, Warszawa

- Krahe B. (2005), *Agresja*, GWP, Gdańsk
- Kunowski S. (2001), *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wyd. Salezjańskie, Warszawa
- Kuźma J. (2001), *Diagnoza uwarunkowań środowiskowych postaw agresywnych wśród młodzieży szkolnej*, [w:] Urban B. (red), *Dewiacje wśród młodzieży*, Wyd. UJ, Kraków
- Liberman D. (2004), *Sztuka rozwiązywania konfliktów*, GWP, Gdańsk
- Lipkowski O. (1971), *Dziecko społecznie niedostosowane*, PZWS, Warszawa
- Lipkowski O. (1976), *Resocjalizacja*, WSiP
- Little R., (1993), *What's woking for today 's youth* , Michigan State Univeristy.
- Lowe G., Foxrof D., Sibley D. (2000), *Picie młodzieży a style życia w rodzinie*, PARPA, Warszawa
- Łabuć-Kryska I. (2001), *Zachowania dewiacyjne młodzieży i ich niektóre uwarunkowania w świetle badań porównawczych* [w:] Sołtysiak T, Karwowska M. (red), *Polska młodzież, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Łaniec J.D. (1999), *Elementy statystyki dla pedagogów*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn
- Łobocki M. (2000), *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Wyd. Impuls Kraków
- Łobocki M. (2004), *Teoria wychowania w zarysie*, Wyd. Impuls, Kraków
- Machel H. (1994), *Młodzież a współczesne patologie i dewiacje społeczne*, Wyd. Adam Marszałek, Gdańsk–Toruń
- Machel H., Wszeborowski K. (red) (1999), *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego
- Madanes C. (2003), *Przemoc w rodzinie*, (tłum. Rozwadowska A.), GWP, Gdańsk
- Main M., Solomon J. (1990), *Procedures for Identifying Infants as Disorganized/Disoriented during the Ainsworth Strange Situation*. [w:] Greenberg M.T., Cichetti D., Cummings M. (red.), *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention*, University of Chicago Press
- Makiello-Jarża G. (1972) *Kształtowanie się postaw macierzyńskich*, Zeszyty Naukowe UJ Prace Psychologiczno-Pedagogiczne, z. XVII
- Makowski A. (1994), *Niedostosowanie społeczne młodzieży i jej resocjalizacja*, PWN, Warszawa

- Margasiński A., Zajęcka B. (red) (2000), *Psychopatologia i psychoprofilaktyka*, Wyd. Impuls, Kraków
- Marynowicz-Hetka E. (1987), *Dziecko w rodzinie problemowej*, Instytut Wyd. Związków Zawodowych, Warszawa
- Marzec D. K. (2004), *Opieka nad dzieckiem w dobie przemian*, Wyd. WSP, Częstochowa
- Marzec H. (2001), *Socjalizacja i wychowanie dzieci w rodzinach z ubóstwem materialnym* [w:] Soltysiak T., Karwowska M. (red), *Polska młodzież, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Mazur J. (2002), *Przemoc w rodzinie - teoria i rzeczywistość*, Wyd. Żak, Warszawa
- McWhirter J. (2001), *Zagrożona młodzież*, (tłum. Grzegółowska-Klarkowska H., Basaj A.), PARPA, Warszawa
- Mellibruda J. (2001), *Poszukiwanie siebie*, IPZ, Warszawa
- Mellibruda J. (2003), *Ja, ty, my. Psychologiczne możliwości ulepszania kontaktów międzyludzkich*, Instytut Psychologii Zdrowia, Warszawa
- Mellibruda J., Durda R., Sasal D. (red) (1998), *O przemocy domowej - poradnik dla lekarza pediatry*, PARPA, Warszawa
- Merton R.K. (2002), *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa 2002
- Michalek D. Z. (2001), *Dziecko wykorzystywane psychicznie, fizycznie, seksualnie*, Wyd. ARC-EN-CIEL, Kraków
- Mika S. (1975), *Skuteczność kar w wychowaniu*, PWN, Warszawa
- Mikrut A. (2006), *Postawy wychowawcze rodziców a ich skłonność do zachowań krzywdzących wobec dzieci z niepełnosprawnością intelektualną* [w:] Baran J., Olszewski S. (red.), *Świat pełen znaczeń – kultura i niepełnosprawność*, Impuls, Kraków
- Miller A. (1999), *Zniewolone dzieciństwo - ukryte źródła tyranii*, (tłum. Przybyłowska B.), Media Rodzina, Poznań
- Millom T., Davis R. (2005), *Zaburzenia osobowości we współczesnym świecie*, IPZ, Warszawa
- Morin R. (1994), *Adaptation et inadaption*, Cahiers de l'enfance inadaptee, Nr 267, dec.s. 12-17,1994; Nr. 270, mars-avril, s.13-19
- Mościcka L.(red.) (1984), *Problemy niedostosowania społecznego*, Wrocław
- Mudrecka I. (2004), *Z zagadnień pedagogiki resocjalizacyjnej*, Wyd. UO, Opole
- Nartowska H. (1982), *Wychowanie dziecka nadpobudliwego*, Nasza Księgarnia, Warszawa

- Niewiadomska I. (1996), *Zjawisko subkultur młodzieżowych jako skutek wadliwej socjalizacji i obronnej adaptacji jednostki* [w:] Januszewska E. (red) *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej dzieci i młodzieży*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin
- Nowak A. (1999), *Zarys postępowania z nieletnimi dla pedagogów*, Wyd. UŚ, Katowice
- Nowak A. (2001), *Młodzież o przyczynach, przejawach, skutkach i profilaktyce przestępczości nieletnich* [w:] Czarnecki K., Kojs W., Rozmus M. (red) *Bezpieczeństwo dzieci i młodzieży i jego zagrożenia*, Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Myslowice
- Nowakowski P.T. (2006), *Co każdy powinien wiedzieć o przemocy*, Wyd. Rafael, Kraków
- O'Connor TG, Heron J, Glover V, *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 2002, 41(12), s. 1470-1477
- Obuchowska I. (2000), *Kochać i rozumieć - ciąg dalszy*, Wyd. Media Rodzina, Poznań
- Obuchowska I. (2000), *Kochać i rozumieć. Jak pomóc swojemu dziecku przeżyć szczęśliwe dzieciństwo*, Wyd. Media Rodzina, Poznań
- Obuchowska I. (2001), *Drogi dorastania*, WSiP, Warszawa
- Ochmański M. (1993), *Nadużywanie alkoholu przez ojców a sytuacja domowa i szkolna dzieci*, Wyd UMCS, Lublin
- Oleszkiewicz A. (1993), *Adolescencja*, PWN, Warszawa
- Olson D.H. (1993), *Circumplex Model of Marital and Family Systems: Assessing Family Functioning* [w:] *Normal Family Process*, ed. F. Walsh, Guilford Press, New York
- Ostaszewski P. (2001), *ABC analizy behawioralnej*, *Charaktery* 3/2001
- Ostrihańska Z., Szamota B., Wójcik D. (1982), *Młodociani sprawcy przestępstw o charakterze chuligańskim*, PAN, Warszawa
- Pacewicz A. (1995), *Przemoc wobec dzieci*, PARPA, Warszawa
- Papież J., Płukis A.(red) (2000), *Przemoc dzieci i młodzieży*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń
- Parker J., Stimpson J., (2003), *Rodzeństwo, rywalizacja i miłość*, (tłum. Jacewicz A.), Dom Wyd. Rebis, Poznań
- Pecyna M.B. (1999), *Psychologia kliniczna w praktyce pedagogicznej*, Wyd. Żak, Warszawa
- Piekarska A. (1991), *Przemoc w rodzinie. Agresja rodziców wobec dzieci. Przejawy i psychologiczne uwarunkowania*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
- Pilch T., Bauman T. (2001), *Zasady badań pedagogicznych*, Wyd. Żak

- Pilch T., Lepalczyk I. (1995), *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwo Żak, Warszawa
- Pilecka W. (2001), *Rozumienie genezy zaburzeń zachowania z perspektywy współczesnych koncepcji osobowości dziecka*, [w:] Urban B. (red) *Dewiacje wśród młodzieży*, Wyd. UJ, Kraków
- Plopa M. (2004), *Psychologia rodziny*, Wyd. Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej
- Porzak R. (1994), *Wychowanie jako proces tworzenia warunków do rozwoju*, [w:] Gaś Z.B. (red) *Wspomaganie rozwoju dziecka*, Wyd. Fundacji Masz Szansę, Lublin
- Pospiszyl I. (1998), *Przemoc w rodzinie*, WSiP, Warszawa
- Pospiszyl K. (1970), *Konflikty młodzieży z otoczeniem*, PZWS, Warszawa
- Pospiszyl K. (1998), *Resocjalizacja*, Wyd. Żak, Warszawa
- Pospiszyl K., Żabczyńska E. (1985), *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa
- Praszkie R. (1992), *Zmieniać nie zmieniając. Ekologia problemów rodzinnych*, WSiP, Warszawa
- Prężyna W. (1981), *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin
- Prokosz M. (red) (2005), *Dewiacyjne aspekty współczesnego świata*, Wyd. A. Marszałek, Toruń
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M. (2000), *Psychologia rozwoju człowieka*, PWN, Warszawa
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z. (2002), *Psychologia wychowawcza*, PWN, Warszawa
- Przetacznikowa M., Makiello–Jarża G. (1979) *Psychologia wychowawcza, społeczna i kliniczna*, WSiP, Warszawa
- Pytka L. (1985), *Skala nieprzystosowania społecznego. Podręcznik*, Wyd. Radia i Telewizji, Warszawa
- Pytka L. (2001), *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa
- Pytka L., Zacharuk T. (1995), *Zaburzenia przystosowania dzieci i młodzieży*, WSRP, Siedlce
- Radochoński M. (2000), *Osobowość antyspołeczna*, Wyd. WSP, Rzeszów
- Raport o rozpoznanych zjawiskach patologii społecznej, przestępczości i demoralizacji nieletnich w 2001 r., w 2002r., Komenda Główna Policji – Biuro Służby Prewencyjnej, Warszawa 2002, 2003

- Raport o stanie zagrożenia demoralizacją i przestępczością nieletnich w 2000r., Komenda Główna Policji – Biuro Koordynacji Służby Prewencyjnej, Warszawa 2001
- Raport o zjawiskach patologii społecznej, stanie przestępczości i demoralizacji nieletnich oraz przedsięwzięciach w zakresie prewencji kryminalnej w 2003 roku w 2004 roku, Komenda Główna Policji – Biuro Taktyki Zwalczania Przestępczości, Warszawa 2004, 2005
- Rapport d'enquête de l'équipe parisienne, CTNERHI/ Ministère de la Santé, Direction de l'Action sociale, Nancy, 2004-2005. + annexes
- Rathus S. A. (2004) (Psychology in the New Millenium) *Psychologia współczesna* (tłum. Wojciszke B.), GWP, Gdańsk
- Rembowski J. (1972), *Więzi uczuciowe w rodzinie*, PWN, Warszawa
- Rembowski J. (1978), *Rodzina w świetle psychologii*, WSiP, Warszawa
- Reykowski J. (1993), *Emocje i motyw*, PWN Warszawa
- Rostowski J. (2003), *Style przywiązania a kształtowanie się związków interpersonalnych w rodzinie* [w:] Janicka I., Rostowska T. (red) *Psychologia w służbie rodziny*, Wyd. UŁ, Łódź
- Rożnowska A. (2000), *Zjawisko agresji i lęku w szkole wiejskiej i miejskiej* [w:] Margasiński A., Zajęcka B.(red), *Psychopatologia i psychoprofilaktyka*, Wyd. Impuls, Kraków
- Rudniański J. (1998), *Rodzina w społeczności świata*, Zeszyt nr 9 (301) Wyd. W drodze
- Rutter M. (1997), *Clinical Implications of Attachment Concepts: Retrospect and Prospect* [w:] Atkinson, L., Zucker, K.J. (red), *Attachment and Psychopathology*, The Guilford Press
- Rybczyńska D. (red) (2003), *Ciągłość i zmiana w obszarze profilaktyki społecznej i resocjalizacyjnej*, Wyd. Impuls, Kraków
- Rymsza M. (2001), *Samotne macierzyństwo i polityka społeczna*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa
- Sajkowska M. (2000), *Zjawisko krzywdzenia dzieci w świetle badań empirycznych* [w:] Bińczycka J, *Bici biją*, Wyd. Żak, Warszawa-Poznań
- Sakowicz T. (1997), *Dysfunkcjonalność rodziny polskiej*, Wyd. KUL, Lublin
- Satir V. (2000), *Rodzina. Tu powstaje człowiek*, GWP, Gdańsk
- Schaffer, R. (1994), *Wzajemność kontroli we wczesnym dzieciństwie*, [w:] Brzezińska A., Lutomski, G. (red.), *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów*, Wyd. Zysk i S-ka,
- Schaffer, R. (1994). *Wczesny rozwój społeczny*, [w:] Brzezińska, A., Lutomski, G., *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów*, (tłum. Brzezińska A., Warchoń K.), Wyd. Zysk i S-ka..

- Schon L. (2003), *Synowie i ojcowie. Tęsknota za nieobecnyim ojcem*, GWP, Gdańsk
- Sęk H.(red) (2000), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa
- Skorupska-Sobańska J. (1967), *Młodość i dorośli*, PZWS, Warszawa
- Skreczko A. (2007), *Wychowanie do odpowiedzialności*, W służbie miłosierdzia, 11/2007, Wydział Duszpasterstwa Kurii Metropolitalnej Białostockiej
- Skrzypczyk W. (2003), *Przemoc wobec dzieci w rodzinach z problemem alkoholowym*, Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 4/2003
- Slany K. (2002), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Nomos, Kraków
- Slany K., Kluzowa K. (2004), *Przemiany realizacji funkcji prokreacyjnej w rodzinie*, [w:] Mierzwiński B., Dybowska E.(red.) *Oblicze współczesnej rodziny polskiej*, WAM, Kraków
- Solomon, J, George, C. (1999), *The Measurement of Attachment Security in Infancy and Childhood*, [w:] Cassidy, J., Shaver, Ph.R.(red.), *Handbook of attachment. Theory, reaserch and clinical applications*, The Guilford Press
- Sołtysiak T, Karwowska M. (red) (2001), *Polska młodzież, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Sołtysiak T, Sudar–Malukiewicz J. (red) (2003), *Zjawiskowe formy patologii społecznych oraz profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Sołtysiak T. (red) (2005), *Zagrożenia w wychowaniu i socjalizacji młodzieży oraz możliwości ich przewyżczenia*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej
- Sowa J., Wojciechowski F. (2001), *Proces rehabilitacji w kontekście edukacyjnym*, Wyd. Oświatowe FOSZE, Rzeszów
- Sroufe A., Duggal S., Weinfield N., Carlson E. (2000), *Relationships, Development and Psychopatology*, [w:] Sameroff A., Lewis M., Miller S. (red.). *Handbook of Developmental Psychopathology*, Kluwer Academic / Plenum Publishers
- Stanek A. (2002), *Ofiara przemocy*, Psychologia i rzeczywistość, 4/2002
- Stoppard M. (1991), *Test Your Child*, Dorling Kindersley Limited, London
- Straś–Romanowska M.(red.) (2002), *Szkice psychologiczne. Doniesienia z badań. Aplikacje. Refleksje*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego
- Surzykiewicz J. (2000), *Agresja i przemoc w szkole*, CMPPP, MENiS, Warszawa

- Szacka B. (2003), *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna –W” Naukowa, Warszawa
- Szecówka A. (2005), *Teleologiczne podstawy przeciwdziałania dewiacjom uczniów niedostosowanych społecznie* [w:] M. Prokosz (red), *Dewiacyjne aspekty współczesnego świata*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń
- Szpakowska M. (2003), *Chcieć i mieć. Samowiedza obyczajowa w Polsce czasu przemian*, Warszawa
- Szpringer M. (2004), *Profilaktyka społeczna – rodzina, szkoła, środowisko lokalne*, Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, Kielce
- Sztumski J. (1984), *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, wyd. 2, Warszawa
- Szychowiak B. (1982), *Okres wczesnego dzieciństwa*, Nasza Księgarnia, Warszawa
- Szymanowska A. (1991), *Rozwody*, [w:] Szymanowski T. (red) *Patologia społeczna*, Warszawa
- Śledzianowski J. (1997), *Dysfunkcjonalność rodziny przyczyną bezdomności*, WSP, Kielce
- Terakowska D., Bomba J. (2003), *Być rodziną*, Wydawnictwo Literackie, Kraków
- Tomaszewski T. (1995), *Problemy i kierunki współczesnej psychologii* [w:] J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wyd. Żak, Warszawa
- Trempała E. (2005), *Środowisko rodzinne dziecka a sytuacja szkolna ucznia* [w:] Sołtysiak T. (red) *Zagrożenia w wychowaniu i socjalizacji młodzieży oraz możliwości ich przezwyciężania*, Wyd. Akademii Bydgoskiej 2005
- Turlej S. (1982), *Młodzież społecznie niedostosowana*, WSiP, Warszawa
- Tyszka Z. (1995), *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, Wyd. Żak, Warszawa
- Tyszkowa M. (1988), *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia*, Warszawa
- Tyszkowa M. (1999), *Rodzina a rozwój jednostki*, CPBP, Poznań
- Tyszkowa M., (red) (1985), *Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną*, Wyd. UAM, Poznań
- Urban B. (2000), *Problemy typologii stałości zaburzeń w zachowaniu*, [w:] Margasiński A. Zajęcka B. (red.) *Psychoprofilaktyka i psychopatologia*, Wyd. Impuls, Kraków
- Urban B. (2000), *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Wyd. Impuls, Kraków
- Urban B. (2000), *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Wydawnictwo UJ, Kraków

- Urban B. (2001), *Kontrola wychowawcza w rodzinie a typy zaburzeń* [w:] Czarnecki K., Kojs W., Rozmus M. (red) *Bezpieczeństwo dzieci i młodzieży i jego zagrożenia*, Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Mysłowice
- Urban B. (2003), *Teoretyczne wyznaczniki systemu profilaktyki społecznej w środowisku lokalnym*, [w:] Rybczyńska D. (red), *Ciągłość i zmiana w obszarze profilaktyki społecznej i resocjalizacyjnej*, Impuls, Kraków
- Urban B. (2003), *Typologia zaburzeń w zachowaniu jako warunek skutecznej profilaktyki i resocjalizacji młodzieży*, [w:] Sołtysiak T., Sudar-Malukiewicz J. (red), *Zjawiskowe formy patologii społecznych oraz profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, Wyd. Akademii Bydgoskiej
- Urban B. (red) (2001), *Dewiacje wśród młodzieży*, Wyd. UJ, Kraków
- Urban B. (red) (2001), *Społeczne konteksty zaburzeń w zachowaniu*, Wyd. UJ, Kraków
- Vaillé H. (2005), *Sociologues, psychologues: bataille autour de la famille*, Mensuel Nr156, Janvier
- Vogler R.E., Bartz W.R. (1999), *Nastolatki i alkohol*, PARPA, Warszawa
- Vries J. (2005), *Matka i dziecko. Pierwsze lata życia dziecka*, Wyd. Bauer-Weltbild Media
- Walc W. (2006), *Przemoc w relacjach międzyludzkich – opinie młodzieży*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego
- Wegscheider-Cruse S. (2000), *Rekonstrukcja rodziny*, IPZ, Warszawa
- Węgliński A. (2004), *Mikrosystemy wychowawcze w resocjalizacji nieletnich – analiza pedagogiczna*, AWH Antoni Dudek, Lublin
- Winnicott D. W. (1993), *Dziecko, jego rodzina i świat*, (tłum. Bartosiewicz A.) Jacek Santorski & CO Agencja Wyd., Warszawa
- Wojciszke B, Plopa M. (2003), *Osobowość a procesy psychiczne i zachowanie*, Wyd. Impuls, Kraków
- Wolińska J. M. (2000), *Agresywność młodzieży – problem indywidualny i społeczny*, Wyd. UMCS, Lublin
- Wolińska J.M., Olejniczak K. (2007), *Geneza i dynamika psychologiczna zjawiska przemocy w rodzinie* [w:] Szczukiewicz P. (red.) *Przemoc domowa – wybrane zagadnienia*, Wyd. MAD, Lublin
- Wójcik D. (1984), *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd. Wrocław
- Wójcik W. (2007), *Wczesna diagnoza i interwencja wobec zachowań świadczących o zaniedbaniu prenatalnym*, Dziecko Krzywdzone, 2/19
- Zaczyński W. (1997), *Statystyka w pracy badawczej nauczyciela*, Wyd. Żak, Warszawa

- Ziemska M. (1979), *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa
- Ziemska M. (red.) (1986), *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa
- Zimbardo P. (2004), *Psychologia i życie*, PWN SA, Warszawa
- Żebrowska M. (1995), *Teorie rozwoju psychicznego [w:] Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży* Wyd. 4, PWN, Warszawa

Zasoby internetowe:

- <http://www.remedium-psychologia.pl>
- <http://www.psychologia.edu.pl>
- <http://www.panacea.e3.pl>
- <http://www.psychologia.apl.pl>
- <http://www.edukator.org.pl>
- <http://www.gazeta.policja.pl>
- <http://www.profesor.pl>
- <http://www.psf.org.pl>
- <http://www.parpa.pl>
- <http://www.ipz.edu.pl>
- <http://www.kochamydzieci.pl>
- <http://www.przemoc.cad.pl>
- <http://www.eurocare.org>
- <http://www.dzieckokrzywdzone.pl>
- <http://forumhumanitas.ipbhost.com>
- <http://www.forumneurologiczne.pl>
- <http://pedagogikaspecialna.tripod.com>
- <http://hal.psych.uw.edu.pl/psychopatologia>
- <http://www.pismo.niebieskalinia.pl>
- <http://www.statsoft.pl>

Spis tabel

- Tabela 1 Ogólne kryteria przystosowania i nieprzystosowania.....*
- Tabela 2 Szczegółowe kryteria nieprzystosowania.....*
- Tabela 3 Obszary i przejawy niedostosowania.....*

- Tabela 4 Model postępowania diagnostycznego w ujęciu K. Ostrowskiej (1986).....*
- Tabela 5 Rodzaje postaw rodzicielskich według typologii M. Ziemskiej a ich następstwa w rozwoju dziecka.....*
- Tabela 6 Okres dzieciństwa – porównanie i charakterystyka stadiów rozwoju w koncepcjach: Z. Freuda, E.H. Eriksona, oraz B.M. i PH. R. Newmanów.....*
- Tabela 7 Zadania rozwojowe wg R. J. Havighursta.....*
- Tabela 8 Okres dorastania – porównanie i charakterystyka stadiów rozwoju w koncepcjach Z. Freuda, E.H. Eriksona, R.J. Havighursta oraz B.M. i PH. R. Newmanów.....*
- Tabela 9 Czynniki przyczynowe przemocy.....*
- Tabela 10 Odległe konsekwencje przemocy.....*
- Tabela 11 Problemy socjalizacyjne dzieci doświadczających przemocy.....*
- Tabela 12 Psychologiczne i socjologiczne założenia teorii niedostosowania społecznego.....*
- Tabela 13 Rozmiar niedostosowania społecznego badanej młodzieży.....*
- Tabela 14 Poziom niedostosowania społecznego (wartości stenowe).....*
- Tabela 15 Czynniki warunkujące sukces szkolny badanych (porównawczo).....*
- Tabela 16 Stosowanie używek przez badaną młodzież (porównawczo).....*
- Tabela 17 Powody stosowania używek przez młodzież (porównawczo).....*
- Tabela 18 Sytuacje trudne i patologiczne w rodzinach badanej młodzieży.....*
- Tabela 19 Niekorzystne czynniki socjokulturowe (GA).....*
- Tabela 20 Przemoc i jej rodzaje w rodzinach badanych (porównawczo).....*
- Tabela 21 Stosowanie przemocy przez badanych.....*
- Tabela 22 Przygotowanie matki do pełnienia roli rodzicielskiej (porównawczo).....*
- Tabela 23 Skala przygotowań matki do roli rodzicielskiej a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych).....*

- Tabela 24 Modyfikacja stylu życia przez matki a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych).....*
- Tabela 25 Stosunek uczuciowy matki do oczekiwanego dziecka (porównawczo).....*
- Tabela 26 Nastawienie emocjonalne matki do oczekiwanego dziecka a niedostosowanie społeczne (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych).....*
- Tabela 27 Nastawienie emocjonalne ojca do oczekiwanego dziecka a niedostosowanie społeczne (GA) - (wyniki testu t dla grup niezależnych).....*
- Tabela 28 Przebieg ciąży i porodu badanych (porównawczo).....*
- Tabela 29 Przebieg ciąży badanych (GA) - (wyniki testu t studenta dla grup niezależnych).....*
- Tabela 30 Stosowanie przez matki w czasie ciąży używek (porównawczo).....*
- Tabela 31 Stan cywilny badanych matek w momencie zakładania rodziny (porównawczo).....*
- Tabela 32 Zmiany w strukturze rodziny na tle sytuacji problemowych (porównawczo).....*
- Tabela 34 Nadużywanie alkoholu przez badanych rodziców a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA).....*
- Tabela 35 Konflikt z prawem w badanych rodzinach a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA).....*
- Tabela 36 Warunki materialne rodziny a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży...*
- Tabela 37 Podział obowiązków domowych w rodzinie (porównawczo).....*
- Tabela 38 Wykształcenie matki a niedostosowanie społeczne dziecka (GA).....*
- Tabela 39 Wykształcenie matki (testy post-hoc dla zmiennej SK).....*
- Tabela 40 Praca zawodowa ojca a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA).....*
- Tabela 41 Relacje interpersonalne w badanych rodzinach (porównawczo).....*

- Tabela 42 Charakterystyczne zachowania dziecka w percepcji matek (porównawczo).....*
- Tabela 43 Sytuacje nieporozumień i kłótni w badanych rodzinach (porównawczo).....*
- Tabela 44 Dziecko jako świadek kłótni między rodzicami (porównawczo).....*
- Tabela 45 Częstotliwość kłótni i nieporozumień rodzinnych vs zachowania dziecka (test nieparametryczny).....*
- Tabela 46 Częstotliwość konfliktów rodzinnych a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA) - (współczynniki korelacji ρ Spearmana).....*
- Tabela 47 Częstotliwość wyrażania gniewu, płaczu i zachowań agresywnych przez dziecko (porównawczo).....*
- Tabela 48 Reakcje rodziców na wyrażanie gniewu przez dziecko w okresie wczesnodziecięcym (porównawczo).....*
- Tabela 49 Reakcja rodziców na gniew dziecka a jego niedostosowanie społeczne (GA) -(analiza wariancji).....*
- Tabela 50 Osoby sprawujące opiekę nad dzieckiem (porównawczo).....*
- Tabela 51 Czas poświęcony dziecku w ciągu dnia (porównawczo).....*
- Tabela 52 Pomoc matce w sprawowaniu opieki nad dzieckiem (porównawczo).....*
- Tabela 53 Konsekwencja rodziców w stosowaniu metod wychowawczych (porównawczo).....*
- Tabela 54 System nagród stosowany w badanych rodzinach (porównawczo).....*
- Tabela 55 System kar stosowany w badanych rodzinach (porównawczo).....*
- Tabela 56 Stosowanie przez rodziców kary fizycznej a niedostosowanie społeczne badanej młodzieży (GA).....*
- Tabela 57 Konsekwencja w stosowaniu systemu kar przez rodziców (porównawczo).....*
- Tabela 58 Przemoc ojca wobec matki w obecności dziecka a niedostosowanie społeczne młodzieży (GA).....*
- Tabela 59 Zachowania przemocowe rodziców wobec dziecka (współczynniki korelacji ρ Spearmana).....*

Spis wykresów

Wykres 1 Cechy środowiska rodzinnego warunkujące rozwój biosocjokulturalny dziecka.....	
Wykres 2 Wpływ alkoholizmu rodziców na przystosowanie potomstwa.....	
Wykres 3 Hipotetyczny model zachowania macierzyńskiego wg R.H. Schaefera.....	
Wykres 4 Model postaw rodzicielskich wg M. Braun-Galkowskiej.....	
Wykres 5 Style rodzicielskie oraz wynikające z nich zachowania dzieci i rodziców.....	
Wykres 6 Czynniki generujące przemoc w rodzinie.....	
Wykres 7 Typy i cykliczny przebieg aktów przemocy.....	
Wykres 8 Procesy uspołeczniania i wychowania jednostki w kategoriach teorii kontroli społecznej.....	
Wykres 9 Struktura zmiennych niezależnych i zależnych.....	
Wykres 10 Sposób spędzania czasu wolnego przez młodzież (porównawczo).....	
Wykres 11 Miejsce badanych wśród rodzeństwa (porównawczo).....	
Wykres 12 Sytuacja materialna rodziny w percepcji badanej młodzieży (porównawczo)...	
Wykres 13 Styl wychowania w badanych rodzinach (porównawczo).....	
Wykres 14 Atmosfera wychowawcza w badanych rodzinach (porównawczo).....	
Wykres 15 Wsparcie w sytuacjach problemowych (porównawczo).....	
Wykres 16 Osoby stosujące przemoc wobec badanych (porównawczo).....	
Wykres 17 Powody stosowania przemocy w opinii badanej młodzieży.....	
Wykres 18 Wpływ stosowania przemocy na osobowość dziecka w ocenie badanej młodzieży.....	

Wykres 19	Wiek matki w momencie urodzenia dziecka.....
Wykres 20	Wiek ojca w momencie narodzin dziecka.....
Wykres 21	Świadome planowanie rodziny (porównawczo).....
Wykres 22	Uczestnictwo ojca w przygotowaniach do roli rodzica (porównawczo).....
Wykres 23	Stosunek uczuciowy ojca do oczekiwanego dziecka (porównawczo).....
Wykres 24	Osoby mieszkające z matką w okresie ciąży i pierwszych lat życia dziecka.....
Wykres 25	Sytuacje problemowe w rodzinach (porównawczo).....
Wykres 26	Warunki materialne rodziny (porównawczo).....
Wykres 27	Wykształcenie matki (porównawczo).....
Wykres 28	Wykształcenie ojca (porównawczo).....
Wykres 29	Aspiracje życiowe badanej młodzieży (porównawczo).....
Wykres 30	Praca zawodowa matki (porównawczo).....
Wykres 31	Praca zawodowa ojca (porównawczo).....
Wykres 32	Stosunki emocjonalne między rodzicami w okresie wczesnego dzieciństwa dziecka (porównawczo).....
Wykres 33	Atmosfera w rodzinie (porównawczo).....
Wykres 34	Relacje między młodymi małżeństwami a ich rodzinami pochodzenia (porównawczo).....
Wykres 35	Wychowawcza rola dziadków (porównawczo).....
Wykres 36	Sposób wyrażania gniewu przez dziecko (porównawczo).....
Wykres 37	Uczestnictwo ojca w czynnościach pielęgnacyjnych (porównawczo).....

SKALA NIEPRZYSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO

Podskala I. Nieprzystosowanie rodzinne

I. Formalny związek dziecka z rodziną	0. Wychowuje się w rodzinie pełnej
1. Wychowuje się w rodzinie niepełnej
2. Wychowuje się poza rodziną
II. Kontrola czasu spędzanego poza domem	0. Wychodząc z domu mówi, dokąd i po co idzie
1. Czasami mówi, gdzie i po co wychodzi
2. Nie tłumaczy się, dokąd i w jakim celu wychodzi
III. Wykonywanie obowiązków domowych	0. Chętnie wykonuje obowiązki domowe
1. Wykonuje obowiązki domowe pod przymusem
2. Nie wykonuje obowiązków domowych
IV. Spełnianie poleceń rodziców lub opiekunów	0. Na ogół spełnia polecenia rodziców
1. Niesystematycznie spełnia polecenia
2. Na ogół nie spełnia wydawanych mu poleceń
V. Spędzanie czasu wolnego z rodziną	0. Chętnie spędza czas wolny z rodzicami
1. Lubi spędzać czas wolny tylko z wybranymi osobami w rodzinie
2. Niechętnie spędza czas wolny z rodziną
VI. Konflikty z rodzicami lub opiekunami	0. Nie ma kłótni i zatargów z rodzicami
1. Ma czasami drobne kłótnie i zatargi
2. Ma dosyć często kłótnie i zatargi
VII. Konflikty z rodzeństwem	0. Nie ma kłótni i zatargów z rodzeństwem
1. Ma czasami drobne kłótnie i zatargi
2. Czasami awanturuje się lub bije z rodzeństwem
VIII. Podatność na perswazję	0. Zmienia swoje zachowanie wskutek prośby lub perswazji
1. Z trudem zmienia swoje zachowanie wskutek prośby lub perswazji
2. Nie zmienia swego zachowania mimo próśb i perswazji
IX. Reagowanie na groźby i kary	0. Powstrzymuje się od niewłaściwego zachowania, gdy mu się zwróci uwagę
1. Z trudem powstrzymuje się od niewłaściwego zachowania pod groźbą kary
2. Nie powstrzymuje się od niewłaściwego zachowania mimo groźby lub kary
X. Identyfikacja z osobami z rodziny	0. W swym zachowaniu bierze dobry przykład z kogoś z rodziny
1. Nie naśladuje nikogo z rodziny
2. Bierze raczej zły przykład z kogoś z rodziny

Podskala II. Nieprzystosowanie rówieśnicze (koleżeńskie)

I. Formalny związek dziecka z rodziną	0. Łatwo nawiązuje znajomości z rówieśnikami
1. Miewa kłopoty z nawiązaniem znajomości z rówieśnikami
2. Ma wyraźne trudności w nawiązywaniu znajomości z rówieśnikami
II. Kontrola czasu spędzanego poza domem	0. Stale spotyka się z grupą kolegów poza szkołą
1. Czasami spotyka się z kolegami poza szkołą
2. Na ogół nie spotyka się z kolegami poza szkołą
III. Wykonywanie obowiązków domowych	0. Jest wyraźnie lubiany przez kolegów
1. Jest raczej mało lubiany przez kolegów
2. Nie jest lubiany przez kolegów
IV. Spełnianie poleceń rodziców lub opiekunów	0. Jest mile widziany w gronie kolegów, umie dostępować się do grupy
1. Nie zawsze jest mile widziany w gronie kolegów, czasami nie umie dostosować się do grupy
2. Jest raczej niepożądany w gronie kolegów, nie umie dostosowywać się do grupy
V. Spędzanie czasu wolnego z rodziną	0. Chętnie uczestniczy we wspólnych zabawach i pracach
1. Miewa okresy wyraźnej niechęci do współpracy z kolegami
2. Na ogół nie lubi działać w grupie
VI. Konflikty z rodzicami lub opiekunami	1. Potrafi dotrzymywać obietnic i zobowiązań
2. Nie zawsze dotrzymuje obietnic i zobowiązań
3. Z reguły nie dotrzymuje obietnic i zobowiązań
VII. Konflikty z rodzeństwem	0. Chętnie pomaga kolegom, jeśli ma do tego okazję
1. Czasami pomaga kolegom, gdy ci znajdują się w potrzebie
2. Na ogół nie lubi nikomu pomagać
VIII. Podatność na perswazję	0. Z reguły nie wywołuje sprzeczek i kłótni
1. Czasami kłóci się lub awanturuje
2. Często wywołuje kłótnie, awantury, a nawet bójki
IX. Reagowanie na groźby i kary	0. Lubi przebywać z rówieśnikami
1. Woli przebywać ze starszymi od siebie
2. Woli przebywać z młodszymi od siebie
X. Identyfikacja z osobami z rodziny	0. Ma grono ulubionych kolegów
1. „koleguje się” tylko z 1-2 osobami
2. Z nikim raczej się „nie koleguje”, chodzi własnymi drogami

Podskala III. Nieprzystosowanie szkolne

I. Systematyczność uczęszczania do szkoły	0. Uczęszcza systematycznie
1. Uczęszcza na ogół systematycznie
2. Uczęszcza niesystematycznie
II. Zmiany szkoły	0. Nigdy nie zmieniał szkoły
1. Zmieniał jeden raz szkołę
2. Wielokrotnie zmieniał szkoły
III. Wyniki w nauce (semestralne)	0. Ma wszystkie oceny pozytywne
1. Ma 1-2 oceny niedostateczne
2. Ma więcej niż 2 oceny niedostateczne
IV. Drugoroczność	0. Nie powtarzał żadnej klasy
1. Powtarzał już jedną klasę
2. Powtarzał już kilka klas
V. Pilność w pracy szkolnej	0. Pilnie wykonuje polecenia nauczycieli
1. Niesystematycznie wykonuje polecenia
2. Wyraźnie zaniedbuje obowiązki szkolne
VI. Zainteresowani szkolne	0. Przejawia zainteresowanie problematyką nauczania
1. Przejawia dorywcze i wybiórcze zainteresowanie przedmiotami nauczania
2. Nie przejawia zainteresowania przedmiotami nauczania
VII. Przestrzeganie zarządzeń i przepisów szkolnych	0. Zawsze skrupulatnie przestrzega zarządzeń i przepisów szkolnych
1. Z reguły przestrzega zarządzeń i przepisów szkolnych
2. Na ogół nie przestrzega zarządzeń i przepisów szkolnych
VIII. Konflikty z nauczycielami	0. Nie ma konfliktów z nauczycielami
1. Ma sporadyczne konflikty z nauczycielami
2. Ma częste konflikty z nauczycielami
IX. Konflikty z kolegami szkolnymi	0. Nie ma konfliktów z kolegami
1. Ma sporadyczne konflikty z kolegami
2. Ma częste konflikty z kolegami
X. Emocjonalny stosunek do szkoły	0. Lubi przebywać w szkole i uczestniczyć w zajęciach szkolnych
1. Nie lubi przebywać w szkole dłużej niż jest do tego zobowiązany
2. Wyraźnie unika szkoły, nie lubi jej

Podskala IV. Nasilenie zachowań antyspołecznych

I. Kłamstwa	0. Na ogół nie oszukuje
1. Czasami oszukuje dla własnej korzyści
2. Kłamie notorycznie, jeśli ma okazję
II. Wagary	0. Nie chodzi na wagary
1. Czasami chodzi na wagary
2. Często chodzi na wagary
III. Alkoholizowanie się	0. Nie pije alkoholu
1. Czasami pije
2. Upija się
IV. Ucieczki z domu	0. Nie uciekał z domu
1. Uciekał już jeden raz z domu
2. Uciekał już kilka razy z domu
V. Kradzieże	0. Z reguły nie kradnie
1. Czasami dokonuje drobnych kradzieży
2. Dokonuje poważnych kradzieży
VI. Niekonwencjonalne zachowanie seksualne	0. Zachowuje się konwencjonalnie
1. Zachowuje się niekonwencjonalnie (np. przejawia niepokojący brak skrępowania)
2. Bywa seksualnie natrętny lub napastliwy
VII. Agresja werbalna	0. Nie przejawia agresji
1. Drwi z kolegów, przezywa ich, rozpowszechnia złośliwe plotki
2. Grozi bójką, wulgarnie przeklina kolegów lub osoby dorosłe
VIII. Agresja fizyczna	0. Nie przejawia agresji fizycznej
1. Zaczepia kolegów, dokucza im
2. Znęca się nad kolegami (bije, kopie, dusi itp.)
IX. Autoagresja	0. Nie dokonuje żadnych aktów samoagresji
1. Kaleczy się, drapie do krwi, bije głową o ścianę itp.
2. Próbował popełnić samobójstwo
X. Przystępczość ujawniona	0. Nie dokonał żadnego przestępstwa
1. Dokonał już jednego przestępstwa
2. Dokonał już wielu przestępstw

Podskala V. Kumulacja niekorzystnych czynników biopsychicznych

I. Nadpobudliwość psychoruchowa	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
II. Stereotypia ruchowa (tiki, automatyczne ruchy)	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
III. Bierność, apatyczność, ospałość	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
IV. Krańcowa nieśmiałość lub lęk	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
V. Trudności w nauce na podłożu dysleksji lub dysgrafii	0. Nie występują
1. Występują w małym nasileniu
2. Występują w dużym nasileniu
VI. Trudności w mówieniu (jąkanie się, belkot, niewyraźna mowa)	0. Nie występują
1. Występują w małym nasileniu
2. Występują w dużym nasileniu
VII. Konwulsje, drgawki	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
VIII. Moczenie się mimowolne	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
IX. Wymioty w sytuacjach frustrujących	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje
X. Ostre zaburzenia somatyczne (ból żołądka, głowy, serca itp.)	0. Nigdy nie występuje
1. Czasem występuje
2. Często występuje

Podskala VI. Kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych oraz środków profilaktyczno-korekcyjnych

I. Niski status ekonomiczny rodziny	0. Żadne z poniższych określeń
1. Gorsze od przeciętnych warunki materialne
2. Bardzo złe warunki materialne, ubóstwo
II. Przewlekłe choroby rodziców	0. Żadne z poniższych określeń
1. Przewlekłe choroby fizyczne rodziców
2. Przewlekłe choroby psychiczne rodziców
III. Nadużywanie alkoholu przez rodziców lub opiekunów	0. Żadne z poniższych określeń
1. Okresowe nadużywanie alkoholu przez rodziców
2. Uzależnienie alkoholowe rodziców
IV. Kontakt dziecka ze środowiskiem i podkulturą przestępczą	0. Żadne z poniższych określeń
1. Kontakt dziecka z osobami wykolejonymi lub przestępczymi poza kręgiem rodzinnym
2. Kontakt dziecka z osobami wykolejonymi lub przestępcami w kręgu rodzinnym
V. Środki profilaktyczne zastosowane względem rodziców	0. Żadne z poniższych określeń
1. Ograniczenie władzy rodzicielskiej
2. Odebranie władzy rodzicielskiej
VI. Doraźne środki profilaktyczne zastosowane względem dziecka	0. Żadne z powyższych określeń
1. Jednorazowy pobyt w Policynjnej Izbie Dziecka
2. Wielokrotne pobyty w Policynjnej Izbie Dziecka
VII. Środki profilaktyczno wychowawcze	0. Żadne z poniższych określeń
1. Odpowiedzialny dozór rodziców
2. Dozór kuratora
VIII. Środki wychowawcze	0. Żadne z poniższych określeń
1. Pogotowie opiekuńcze lub ognisko wychowawcze
2. Dom dziecka lub zakład wychowawczy
IX. Środki poprawcze	0. Żadne z poniższych określeń
1. Schronisko dla nieletnich
2. Zakład poprawczy
X. Środki lecznicze	0. Żadne z poniższych określeń
1. Korzysta lub korzystał z opieki szpitala niepsychiatrycznego
2. Korzysta lub korzystał z opieki szpitala psychiatrycznego lub poradni zdrowia psychicznego

ARKUSZ ZBIORCZY SNS

Imię i nazwisko dziecka Data ur.
 Pochodzenie społeczne klasa szk.
 Adres domowy
 Daty badań I II III IV V VI

Podskale Pozycje		I	II	III	IV	V	VI	Podskale	
		NR	NK	NS	ZA	BP	SK	Pozycje	
1		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		1
2		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		2
3		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		3
4		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		4
5		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		5
6		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		6
7		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		7
8		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		8
9		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		9
10		0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2	0 1 2		10
Wyniki surowe								Odchylenie standardowe S	
Wyniki stenowe									
Profil w stenach	10							+2,5	
	9							+2	
	8								
	7							+1	
	6								
	5							0	
	4							-1	
	3								
	2							-2	
	1							-2,5	
Ocena słowna								Ocena słowna	

.....
 Data podliczania wyników

.....
 Podpis sporządzającego arkusz

ANEKS 2

KWESTIONARIUSZ WYWIADU Z MATKĄ

*** za wiek wczesnego dzieciństwa należy przyjąć wiek dziecka do 7 lat**

Zwracam się do Pani z prośbą o pomoc w prowadzonych przeze mnie anonimowych badaniach dotyczących zachowania się dzieci i młodzieży, problemów w wychowaniu dzieci, a także niektórych doświadczeń osobistych matek. Chciałabym określić gdzie są momenty trudne w życiu dziecka i jego rodziny, które mogłyby rodzić późniejsze kłopoty lub też co wpływa na sukces wychowawczy. Mam nadzieję, że zgodzi się Pani pomóc nie tylko mnie, ale dzięki wnioskom z badań wielu młodym oraz przyszłym rodzicom.

W badaniach poruszane są dość osobiste sprawy, dlatego w celu zapewnienia Pani całkowitej dyskrecji proszę o własnoręczne wypełnienie ankiety i zaklejenie koperty. Zależy mi na szczerych, przemyślanych i kompletnych odpowiedziach, gdyż od nich zależy wartość całych badań. Badania prowadzone są w celach naukowych. Ich wyniki prezentowane będą jedynie w zbiorczych statystycznych zestawieniach, bez ujawniania źródła danych.

Dziękuję za współpracę

1. W momencie urodzenia dziecka:

Pani miała :

- poniżej 18 lat
- 18 – 20 lat
- 20 – 25 lat
- 25 – 35 lat
- powyżej 35 lat

Ojciec dziecka miał:

- poniżej 18 lat
- 18 – 20 lat
- 20 – 25 lat
- 25 – 35 lat
- powyżej 35 lat

2. Ciąża

- była planowana wcześniej
- nie była zaplanowana

3. Kiedy odkryła Pani, że jest w ciąży

- była Pani panną
- mężatką
- była Pani w wolnym związku z przyszłym ojcem dziecka
- inne.....

4. Czy w momencie urodzenia dziecka mieliście Państwo już inne dzieci?

- nie
- tak (ile?....., w jakim wieku?.....)

5. Co czuła Pani po upewnieniu się, że jest Pani w ciąży?

(proszę wybrać dowolną ilość wypowiedzi)

☐ radość	☐ spełnienie marzeń
☐ akceptacja	☐ obawa
☐ zadowolenie	☐ strach
☐ przygnębienie	☐ bezradność
☐ złość	☐ zdziwienie
☐ smutek	☐ inne.....

6. Przyszły ojciec dziecka: (proszę wybrać dowolną ilość odpowiedzi)

- cieszył się z wiadomości o posiadaniu potomstwa
- był zły lub niezadowolony z zaistniałej sytuacji

- w pełni zaakceptował przyjście na świat potomstwa
 - nigdy nie dowiedział się o swoim ojcostwie
 - miał obojętny stosunek do mającego się narodzić dziecka
 - inne.....
7. W jaki sposób przygotowywała się Pani na przyjście dziecka: (proszę wybrać dowolną ilość)
- czytałam książki i artykuły dotyczące ciąży, porodu i położu
 - uczestniczyłam w kursie szkół rodzenia
 - nie musiałam się specjalnie przygotowywać, gdyż już wszystko wiedziałam
 - regularnie chodziłam na badania lekarskie do poradni K
 - zmieniłam swój dotychczasowy styl życia (odpowiednia dieta, sposób spędzania czasu)
 - kupowałam potrzebne rzeczy (ubranka, pieluszki itp.)
 - nie przygotowywałam się bo nie miałam na to czasu ani pieniędzy
 - nie przygotowywałam się bo nie chciałam myśleć o przyszłości
 - inne.....
8. Czy ojciec dziecka aktywnie uczestniczył w przygotowaniach do przyjęcia potomka?
- razem przygotowywaliśmy się do pełnienia roli rodziców
 - sporadycznie interesował się przebiegiem ciąży
 - w ogóle nie interesował się sprawami mającego narodzić się dziecka
 - w pełni zaangażował się w przygotowanie niezbędnych rzeczy na przyjście dziecka
 - inne.....
9. Przebieg ciąży:
- prawidłowy
 - przebyte choroby w czasie ciąży: (właściwe proszę podkreślić)
 - różyczka,
 - opryszczka,
 - grypa,
 - wirusowe zapalenie wątroby,
 - ospa wietrzna,
 - toksoplazmoza,
 - żółtaczkę zakaźną,
 - złamanie nerwowe
 - inne.....
 - wystąpił konflikt serologiczny
 - ciąża zagrożona
 - złe samopoczucie związane z sytuacją osobistą
 - złe samopoczucie związane z pozostawianiem w ciągłym stresie (warunki materialne, bezrobocie, niestabilna praca itp.)
 - inne.....
10. Przebieg porodu:
- bez komplikacji
 - ryzyko okołoporodowe
 - poród przedwczesny
 - poród skomplikowany (jakie były objawy?)
11. Czy w czasie ciąży paliła Pani papierosy?
- nie
 - tak (właściwe podkreślić)
 - kilka dziennie,
 - około 1 paczki dziennie,
 - powyżej 1 paczki dziennie
12. Czy w czasie ciąży spożywała Pani alkohol?
- nie, wcale
 - tak (właściwe podkreślić)
 - okazjonalnie, w niewielkich ilościach
 - dość często

- bardzo często

13. Czy w czasie ciąży stosowała Pani inne używki (narkotyki, kawa, leki psychotropowe itp)

- nie
 tak, (jakie?).....

14. W okresie ciąży i pierwszych lat życia swojego dziecka mieszkała Pani:

- tylko z ojcem dziecka
 razem z ojcem dziecka i rodzicami Pani lub Pani partnera
 tylko z dzieckiem
 z dzieckiem i swoimi rodzicami

15. Jak określiłaby Pani warunki materialne Pani rodziny w momencie przyjścia na świat dziecka oraz w pierwszych latach jego życia

- bardzo złe
 trudne – dochody wystarczały jedynie na podstawowe potrzeby
 dość dobre – wystarczające na zaspokojenie potrzeb
 bardzo dobre

16. Czy w pierwszych latach życia dziecka pracowała Pani zawodowo?

- nie tak

17. A czy aktualnie pracuje Pani zawodowo? (proszę podkreślić właściwe)

- nie (bezrobocie, choroba uniemożliwiająca podjęcie pracy, renta, emerytura, inne.....)
 tak (stałe miejsce pracy, pracuję sezonowo, czasowo pracuję za granicą)

18. Czy ojciec dziecka pracował zawodowo w momencie urodzenia dziecka i pierwszych latach jego życia?

- nie tak

19. A czy aktualnie pracuje? (proszę podkreślić właściwe)

- nie (bezrobocie, choroba uniemożliwiająca podjęcie pracy, renta, emerytura, inne.....)
 tak (stałe miejsce pracy, pracuje okresowo, pracuje sezonowo, czasowo pracuje za granicą)

20. Jakie wykształcenie posiadała Pani oraz ojciec dziecka w momencie jego urodzenia ?

Pani:

- podstawowe
 zasadnicze zawodowe
 średnie
 wyższe zawodowe (licencjat)
 wyższe

Ojciec dziecka:

- podstawowe
 zasadnicze zawodowe
 średnie
 wyższe zawodowe (licencjat)
 wyższe

21. Na czyją pomoc mogła Pani liczyć w sprawowaniu opieki nad swoim małym dzieckiem?

- mogłam liczyć tylko na siebie na pomoc rodziców
 na pomoc ojca dziecka na pomoc przyjaciół lub sąsiadów
 na pomoc starszych dzieci na pomoc opiekunki do dziecka

22. Czy ojciec dziecka aktywnie uczestniczył w czynnościach pielęgnacyjnych dziecka (przewijanie, kąpanie, układanie do snu, karmienie)?

- tak nie

- Bardzo często
 - Często
 - Czasami
 - Sporadycznie
30. Kto najczęściej ustępował?
- Pani
 - Pani partner
31. Czy dziecko mogło być kiedykolwiek świadkiem kłótni między rodzicami?
- Zdarzało się to często
 - Kilukrotnie
 - Raczej nie
32. Czy zdarzyła się sytuacja podczas której została użyta przemoc wobec Pani w obecności dziecka?
- Nie zdarzyło się to nigdy
 - Kilka razy
 - Często
 - Prawie zawsze
33. Jak określiłaby Pani wpływ rodziców na Państwa związek w tym okresie:
- Rodzice nigdy nie zaakceptowali naszego wyboru
 - Wspierali nas jak tylko mogli
 - Raczej nie ingerowali w nasz związek
 - Stałe dochodziło do jakichś spięć
34. Dziadkowie:
- Chętnie zajmowali się Państwa dzieckiem (dziećmi)
 - Pomagali w jego wychowaniu
 - W obecności dziecka krytykowali któregoś z rodziców
 - Zdarzało się, że stawali w obronie dziecka
 - Sporadycznie kontaktowali się z wnukiem/ wnuczką
 - Wiedzieli najwięcej o problemach wnuka/ wnuczki
35. Jak określiłaby Pani swoje dziecko w wieku wczesnego dzieciństwa?
(proszę wybrać dowolną ilość)
- pogodne, wesołe
 - dokuczliwe
 - niecierpliwe
 - szczęśliwe
 - płaczliwe
 - niezadowolone
 - gniewne
 - zamknięte w sobie
 - agresywne
 - ciekawe świata
 - uparte
 - towarzyskie
36. Każde dziecko ma okresy, kiedy gniewa się, buntuje, płaczem lub agresją usiłuje osiągnąć swój cel. Jak często obserwowała Pani taką reakcję u swojego dziecka?
- bardzo często
 - często
 - czasami
 - sporadycznie
37. Jak reagowała Pani na takie zachowania?
- Pomijałam to milczeniem
 - Próbowałam tłumaczyć
 - Prowadziłam długie rozmowy z dzieckiem
 - Zostawiałam dziecko samo, aż się uspokoi

- Krzyczałam na dziecko
 - Porównywałam go z innymi dziećmi
38. Czy ojciec dziecka używał takich samych metod wychowawczych w stosunku do dziecka jak Pani?
- Tak
 - Nie
39. W jaki sposób dziecko wyrażało swój gniew wobec innych osób? (rodziców, rodzeństwa, rówieśników)
☐ Krzykiem	☐ Długotrwałym płaczem
☐ Biciem	☐ Wybuchami złości
☐ Rzucaniem przedmiotami	☐ Inne.....
40. Czy zgodzaliście się Państwo w kwestii stosowania wobec dziecka kar za popełnione przewinienia?
- Na ogół tak
 - Nie
41. Jakiego rodzaju kary stosowane były wobec dziecka w celu utrzymania dyscypliny? (wybrać właściwe, nawet jeśli stosowane były bardzo rzadko, oraz podkreślić częstotliwość wymierzania kar)
☐ Klaps	(często	czasami	rzadko)
☐ Krzyk	(często	czasami	rzadko)
☐ Bicie pasem lub innym przedmiotem	(często	czasami	rzadko)
☐ Zakaz wychodzenia z domu lub z pokoju	(często	czasami	rzadko)
☐ Zakaz oglądania bajek w telewizji	(często	czasami	rzadko)
☐ Zakaz zabawy ulubionymi zabawkami	(często	czasami	rzadko)
☐ Ciągnięcie za uszy lub włosy	(często	czasami	rzadko)
☐ Ośmieszanie	(często	czasami	rzadko)
☐ Dodatkowa praca do wykonania	(często	czasami	rzadko)
☐ Inne.....			
42. Czy zdarzało się, że ojciec dziecka karał je w sytuacjach kiedy Pani by tego nie zrobiła?
☐ Tak	☐ Raczej nie
☐ Tak – bardzo często	☐ Nie
43. Czy dziecko przychodziło do Państwa pochwalić się, że udało mu się wykonać dobrze jakieś zadanie, ułożyć klocki, napisać poprawnie literki lub inne podobne czynności?
- Tak
 - Tak – bardzo często
 - Raczej nie
 - Nie
44. Jakich nagród ze strony Państwa mogło spodziewać się Wasze dziecko?
- Uśmiechu i przytulenia
 - Słodczy
 - Nowej zabawki
 - Wspólnego spaceru
 - Pochwały ustnej
 - Pochwały wobec innych członków rodziny
 - Umieszczenia pracy dziecka na półce lub ścianie
 - Inne nagrody.....
45. Czy w okresie dzieciństwa dziecko często chorowało?
☐ Tak	☐ Nie

46. Czy w dzieciństwie dziecko przebywało w szpitalu? Tak
 Nie
47. Czy zdarzały się skargi wychowawców przedszkola na złe zachowanie Państwa dziecka?
 Tak często
 Czasami
 Nie
 Dziecko nie uczęszczało do przedszkola
48. Czy kiedy dziecko jeszcze nie chodziło do szkoły w Państwa rodzinie doszło do którejkolwiek z wymienionych niżej trudnych sytuacji? (proszę zakreślić wszystkie właściwe odpowiedzi)
 Śmierć członka rodziny (babci, dziadka, ojca,.....)
 Rozwód rodziców
 Chwilowa separacja rodziców
 Trwała separacja rodziców
 Rozłąka na skutek miejsca pracy któregoś z rodziców
 Zmiana miejsca zamieszkania
 Pobyt w więzieniu jednego z rodziców
 Nadużywanie alkoholu
 Używanie środków odurzających
 Konflikt z prawem
 Długotrwała choroba jednego z rodziców
49. Komu najczęściej dziecko powierzało swoje problemy, troski i radości kiedy jeszcze było małe?
 Matce
 Ojcu
 Dziadkom
 Starszemu rodzeństwu
 Innym osobom (komu?).....

Bardzo dziękuję za udzielone mi odpowiedzi

ANEKS 3

„To Moje życie!”

Prowadzę badania dotyczące zjawiska niedostosowania społecznego, jego przejawów, rozmiarów oraz zasięgu. Liczę bardzo na Twoją pomoc, dlatego właśnie do Ciebie zwracam się z prośbą o udzielenie mi szczerych i zgodnych z własnymi przekonaniami odpowiedzi na poniższe pytania. Badania te są anonimowe i mają charakter wyłącznie naukowy, nie będą więc nikomu udostępnione.

1. Płeć K M
2. Typ szkoły do której uczęszczasz:
 - Gimnazjum
 - Szkoła Zawodowa
 - Technikum
 - Liceum Profilowane
 - Liceum Ogólnokształcące
3. Miejsce zamieszkania
 - wieś
 - małe miasto
 - miasto powiatowe
4. Czy posiadasz rodzeństwo?
 - tak
 - nie
5. Określ swoje miejsce wśród rodzeństwa (jeśli to Ciebie dotyczy)
 - najstarszy/a
 - średni/a
 - najmłodszy/a
6. Jaka jest Twoja rodzina ?
 - pełna
 - niepełna (samotna matka, samotny ojciec) – wyniku śmierci jednego z rodziców
 - niepełna (samotna matka, samotny ojciec) – wyniku rozwodu rodziców
 - zrekonstruowana (ojczym, macocha)
 - wychowują mnie dziadkowie
 - wychowuję się w Domu Dziecka
7. Jaki według Ciebie jest stosunek rodziców względem siebie
 - serdeczny i przyjazny
 - obojętny
 - wrogie
8. Jak określisz stosunek rodziców do Ciebie
 - serdeczny i przyjazny
 - obojętny
 - wrogie
9. Jak oceniasz sytuację materialną swojej rodziny
 - Jest bardzo dobrze sytuowana
 - Dochody wystarczają na zaspokojenie potrzeb wszystkich członków rodziny
 - Dochody wystarczają jedynie na podstawowe potrzeby
 - Rodzina ma stałe dochody, ale nie wystarczają na zaspokojenie potrzeb
 - Dochody są bardzo małe nie są stałe, nie wystarczają do zaspokojenia podstawowych potrzeb
10. Jakie wykształcenie mają Twoi rodzice?

<p>Ojciec</p> <ul style="list-style-type: none">☐ podstawowe☐ zasadnicze zawodowe☐ średnie☐ wyższe zawodowe (licencjat)☐ wyższe	<p>Matka</p> <ul style="list-style-type: none">☐ podstawowe☐ zasadnicze zawodowe☐ średnie☐ wyższe zawodowe (licencjat)☐ wyższe
--	---

21. Czy w Twojej rodzinie występują sytuacje trudne?
- bezrobocie
 - alkoholizm
 - narkomania
 - ciężkie choroby
 - konflikt z prawem
22. Na czyje wsparcie możesz liczyć jeśli masz problemy?
- rodziców (obydwojga)
 - matki
 - ojca
 - dziadków
 - starszego rodzeństwa
 - dalszej rodziny
 - nikogo
23. Czy otrzymujesz kieszonkowe?
- tak
 - czasami
 - nie
24. Czy rodzice interesują się co robisz z pieniędzmi?
- tak
 - czasami
 - nie
25. Jaki jest stosunek Twoich rodziców do Twoich kolegów?
- nie interesują się tym
 - kontrolują z kim się spotykasz
 - sami dokonują wyboru
26. Kto najczęściej chodzi do szkoły w ramach kontaktów z nauczycielami (wywiadówka, na wezwanie nauczyciela)?
- matka
 - ojciec
 - inny członek rodziny
 - nikt

Część II

1. Jak najczęściej spędzasz wolny czas?
- w towarzystwie kolegów / koleżanek
 - w samotności
 - z rodziną
 - z sympatią
 - inne.....
2. Co robisz poza zajęciami szkolnymi – co zabiera Ci dużo czasu?
- treningi sportowe
 - zajęcia w szkole muzycznej
 - gry komputerowe
 - pomoc rodzicom w pracach domowych
 - udział w kołach zainteresowań
 - spotkania towarzyskie
 - oglądanie telewizji
 - czytanie
 - inne.....

3. Gdybyś miał wybrać, do kogo chciałbyś / chciałybyś być podobny/a?
- do ojca
 - do matki
 - do znanego aktora/ sportowca/muzyka/piosenkarza
 - do znanego naukowca
 - do podróżnika
 - do.....
4. Co chciałbyś przede wszystkim w życiu osiągnąć? (Uszereguj wg ważności od 1 do 10)
- dobrze płatny zawód
 - odwzajemnioną miłość i szczęśliwe życie rodzinne
 - niezależność i zabezpieczenie materialne
 - wysokie stanowisko i powodzenie
 - spokój i uznanie
 - dobre wykształcenie
 - pieniądze
 - udział we władzy
 - zrozumienie i oparcie u innych ludzi
 - inne.....
5. Co według Ciebie trzeba robić lub kim być, aby móc się w szkole „wybić”? (zaznacz 5 najważniejszych)
- być lubianym przez kolegów / koleżanki
 - być dowcipnym, umieć coś ciekawego wymyślić/ zaproponować
 - być inteligentnym, mieć duże zdolności
 - być czytany, umieć się znaleźć w każdej sytuacji
 - nie wywyższać się
 - mieć powodzenie u płci przeciwnej
 - mieć silną wolę i charakter
 - być silnym fizycznie
 - mieć dużo pieniędzy i atrakcyjnych rzeczy
 - pić alkohol i palić
 - mieć towarzystwo poza szkołą
 - demonstrować swoją niechęć wobec szkoły i nauczycieli
 - narkotyzować się
 - inne.....
6. Jak myślisz dlaczego młodzież sięga po używki? (alkohol, papierosy, narkotyki)
- z nudy
 - żeby zapomnieć o własnych problemach
 - dla „szpanu”
 - bo tak robili rodzice
 - dla odwagi
 - dla zabicia czasu
 - z innych powodów , jakich.....
7. Czy zdarza ci się sięgać po używki?
- tak
 - nie
8. Jakiego rodzaju są to używki?
- papierosy
 - alkohol
 - narkotyki
 - inne, jakie.....

Dziękuję za udzielone mi odpowiedzi

ANEKS 4
Wartości punktowe i stenowe w podskalkach SNS – zestawienie danych

Nr badanego	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
punkty	10	9	12	14	2	9	12	6	12	12	9	10	12	0	11	15	6	14	15	5	3	3	16	6	18	9	6	16	10	18	10	4	2	13	10	9	6	3	7		
NR	8	7	8	9	4	7	8	6	8	8	7	8	2	8	9	6	9	6	9	6	5	5	10	6	10	7	6	10	8	10	8	6	4	9	8	7	6	5	7		
NK	8	10	13	10	4	2	9	9	6	4	4	9	11	3	10	17	7	5	6	5	9	14	7	5	6	7	10	6	11	7	4	4	8	1	5	2	2	4	0		
steny	7	8	9	8	5	4	7	7	6	5	5	7	8	5	8	10	7	6	6	6	7	9	7	6	6	7	8	6	8	7	5	5	7	3	6	4	4	5	1		
punkty	13	7	11	13	18	6	9	9	14	13	13	10	13	12	2	12	16	6	4	13	2	8	2	17	12	8	12	11	15	13	18	11	15	4	14	11	7	12	6		
steny	8	6	7	8	10	6	7	7	8	8	7	8	7	8	7	4	7	9	6	5	8	4	6	4	10	7	6	7	7	8	8	10	7	8	5	8	7	6	7	6	
punkty	10	7	6	9	13	4	3	9	3	11	5	4	8	0	5	9	0	8	9	1	1	0	10	3	7	5	4	7	10	11	13	8	3	2	7	3	4	4	5		
steny	9	8	8	9	10	7	7	9	7	10	7	7	8	4	7	9	4	8	9	5	5	4	9	7	8	7	7	8	9	10	10	8	7	6	8	7	7	7	7		
punkty	3	3	4	5	2	0	1	4	5	0	0	3	7	0	12	6	4	3	0	3	6	12	5	7	9	2	4	6	5	4	5	5	3	1	1	0	3	0			
steny	6	6	7	8	5	3	4	7	8	3	3	6	9	3	10	8	7	6	3	6	8	10	8	9	10	5	7	8	7	8	8	6	4	4	3	6	3	3			
punkty	5	6	4	5	8	0	2	2	4	2	0	0	5	7	9	0	3	7	1	1	5	6	1	0	8	12	4	3	8	6	8	6	3	3	5	4	0	0			
steny	8	9	8	8	9	4	6	6	8	6	4	4	8	9	10	4	7	9	5	5	8	9	5	4	9	10	8	7	9	9	9	9	7	7	8	8	8	7			
Σ punktów	49	42	50	56	47	21	33	36	41	42	40	31	41	58	24	40	62	40	37	35	32	27	38	40	46	64	35	39	54	59	59	58	38	36	26	42	31	23	30	21	
Nr badanego	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81
punkty	10	9	12	14	2	9	12	6	12	12	9	10	12	0	11	15	6	14	15	5	3	3	16	6	18	9	6	16	10	18	10	4	2	13	10	9	6	3	0	0	
NR	8	7	8	9	4	7	8	6	8	8	7	8	2	8	9	6	9	6	9	6	5	5	10	6	10	7	6	10	8	10	8	6	4	9	8	7	6	5	7	8	
punkty	8	8	10	13	10	4	2	9	9	6	4	4	9	11	3	10	17	7	5	6	5	9	14	7	5	6	7	10	6	11	7	4	4	8	1	5	2	2	0	0	
steny	7	8	9	8	5	4	7	7	6	5	5	7	8	5	7	8	5	8	10	7	6	6	7	9	7	6	6	7	8	6	8	7	5	7	3	6	4	4	5	1	
punkty	12	13	7	11	13	18	6	9	9	14	13	13	10	13	12	2	12	16	6	4	13	2	8	2	17	12	8	12	11	15	13	18	11	15	4	14	11	7	0	0	
steny	7	8	6	7	8	10	6	7	7	8	8	7	8	7	8	7	4	7	9	6	5	8	4	6	4	10	7	6	7	7	8	8	10	7	8	5	8	7	6	3	3
punkty	6	10	7	6	9	13	4	3	9	3	11	5	4	8	0	5	9	0	8	9	1	1	0	10	3	7	5	4	7	10	11	13	8	3	2	7	3	4	0	0	
steny	8	9	8	8	9	10	7	7	9	7	7	10	7	7	8	4	7	9	4	8	9	5	4	9	7	8	7	8	9	10	10	8	7	6	8	7	7	4	4		
punkty	0	3	3	4	5	2	0	1	4	5	0	0	3	7	0	12	6	4	3	0	3	6	12	5	7	9	2	4	6	5	4	5	5	3	1	1	0	3	0		
steny	3	6	6	7	8	5	3	4	4	7	8	3	3	6	9	3	10	8	7	6	3	6	8	10	8	9	10	5	7	8	7	8	8	6	4	4	3	6	3		
punkty	6	5	6	4	5	8	0	2	2	4	2	0	0	5	7	9	0	3	7	1	1	5	6	1	0	8	12	4	3	8	6	8	6	3	3	5	4	0	0		
steny	9	8	9	8	8	9	4	6	6	8	6	4	4	8	9	10	4	7	9	5	5	8	9	5	4	9	10	8	7	9	9	9	9	7	7	8	8	8	4	4	
Σ punktów	42	48	45	52	44	54	21	36	30	47	42	37	32	43	46	35	44	53	48	38	25	30	27	51	30	58	35	32	49	48	67	51	52	36	47	23	41	28	20	3	0

